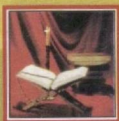


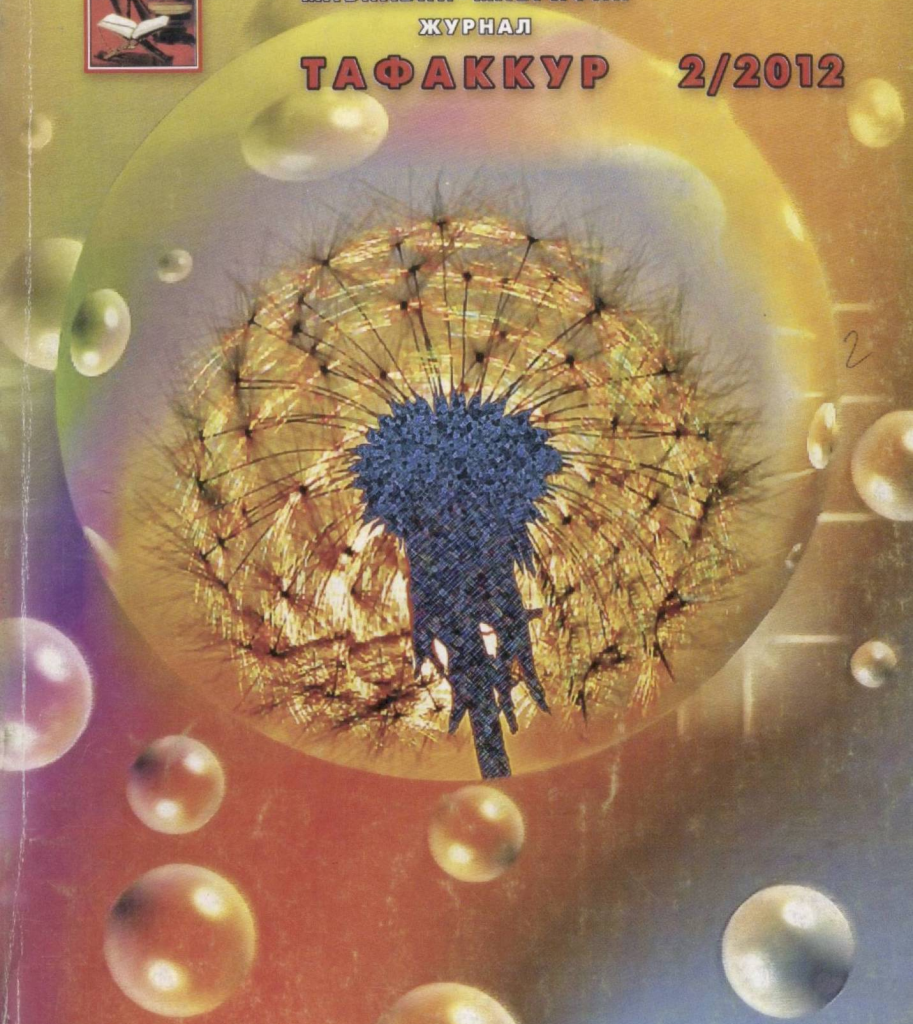
R 566

ТАФАККУР

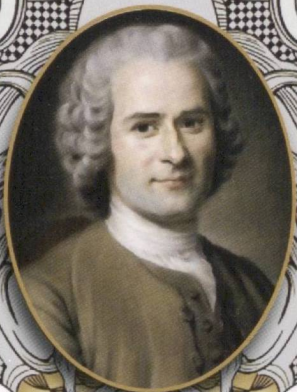


ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 2/2012



2



300

ЖАН - ЖАК РУССО





Aliqul Noddiy
nomida
O'zbekiston MA

Ҳар қандай адолат – Худодан, зеро, адолат манбаи ҳам Унинг ўзидир. Бироқ адолат бизга тўппа-тўғри Арши аълодан нозил этилса эди, шаксиз, на ҳукумат ва на қонунга муҳтож бўлар эдик. Бинобарин, инсон ақл-заковати маҳсули бўлган яна бир адолат ҳам мавжудки, уни қабул қилмоғимиз учун барча эътироф этмоғи даркор. Масалага инсоний нуқтаи назардан қаралганда, агар ижроси ўз кўйига ташлаб қўйилса, у ҳолда адолат қонунлари ҳеч қандай кучга эга бўлмайди, улар фақат нопокларга наф келтиради, ҳалолларга эса кулфат етказади, холос. Яъни, ҳалол инсонлар адолатли муносабатда бўлгани ҳолда бошқалар уларга нуқул адолатсизлик кўрсатади. Демак, ҳуқуқ ва бурчнинг таъминланиши, адолатнинг қарор топиши улар барча томонидан бирдек адо этилишини тақозо қилади.



Халқ хоҳиш-иродаси мудом ягона мақсад – жамият манфаатига қаратилган бўлади. Бироқ бундан халқнинг азму қарори доимо ҳам шундай беҳато бўлади, деган фикрга бормаслик керак. Омма гарчи ҳар қачон бахт-саодатга интилса-да, бахт-саодатнинг нима эканини теран англайвермайди. Халқ сотилмайди, лекин алданади, ёлғончи майллар қурбони бўлади. ...Омани ана шундай алданишлардан муҳофаза эта билмоқ лозим.



Ахлоқий эркинлик туфайлигина инсон том маънода ўзининг ҳукмбардорига айланади. Зеро, фақат шахсий ҳою ҳавасларга ўралашиб яшаш айни куллик бўлса, ахлоқий меъёр ўлароқ қабул қилинган қоидаларга бўйсуниб яшаш чинакам хурлиқдир.



Шогирдингиз олдиға фақат муаммониғина қўйинг, ечим топишни эса ўзига қолдининг. Унга ҳақиқатни тўлиқ ошкор этманг, бунга унинг ўзи етиб борсин. ...Агар таълим беришда тафаккурни авторитетга алмаштирсангиз, шогирдингиз фикрлашдан тўхтади ва ўзгалар фикрининг итоаткор ижрочисига айланади.

Жан-Жак РУССО трактатларидан олинди.



TAFAKKUR



Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Муҳиддин РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Дамин ЖУМАКУЛ
(масъул котиб)
ШОҲСАНАМ
(бўлим мудир)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)
Хуршид ЙЎЛДЎШЕВ
(муҳаррир)
Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)
Гулнора ФАТТОҲОВА
(мусаккиҳ)
Маҳраб НУРИНБОЕВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши:

Ўрозбой АБДУРАХМОНОВ
Дилором АЛИМОВА
Хуршид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Шухрат РИЗО
Хайриддин СУЛТОН
Нурислом ТУХЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Муртазо ҚАРШИБОВ
Фарход ҲАМРОЕВ
Иброҳим ХАККУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган. Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилими: 100047, Тошкент шаҳри,
Мустақиллик шоҳкўчаси, 59-бино



233-10-68
239-46-16
233-79-40

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2012 йил 26 март куни босмахонага топширилди. Қоғоз белими 70x100 1/4, 6 босма тобоқ. 2179-бўертва. Нашр адади 2670 нуска. ISSN 2010-649

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Савоб ҳам заҳмат эвазига олинади. Ўзбекистон мусулмонлари идораси раисининг муовини, шайх Абдулазиз МАНСУР билан суҳбат.....4



ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

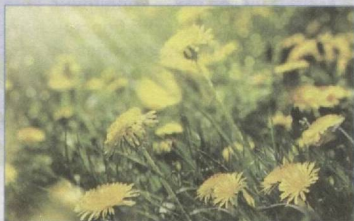
Баҳодир ЗОКИР. "Осиё йўлбарслари": либераллашувнинг шарқона тажрибаси.....12

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Абдулла ШЕР. Эркинлик, ихтиёр ва ирода..... 20

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Сафар ОЛЛОЁР. Олисдаги маёқ шуъласи.....28



SAHIFALARIDA

саҳифаларида

МОҲИАТ ЖИЛОЛАРИ

Абдуғафур РАСУЛОВ. Икки дунё –
бир қадам.....31

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Мирзо КЕНЖАБЕК. Жон ва жонон
сирлари.....38

КҮНГИЛ САЛТАНАТИ

Сироҷиддин САЙИИД. Умр фардлари.....48

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Николай ГОГОЛЬ. Бурун. Қисса.....52

МОЗИЙГА ҚАЙТИБ

Дамин ЖУМАҚУЛ. Томир она.....70



МОҲИАТ ЖИЛОЛАРИ

Муҳаммад ҚУРОНОВ. Хуллас... ..76

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Шуҳрат СИРОҶИДДИНОВ. Маърифатдир
қалбнинг қуввати.....78



ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Бунёдбек МАМАТЮСУПОВ. Ижтимоий
адолат манбаи.....84

Неъматжон БЕКЧОНОВ. Фуқаролик ҷамияти
ва сиёсий маданият.....85

Санҷар Юлдошев. "Трансплантациявий
туризм" нима?.....86

Нодирахон НИШОНОВА. Аёл нуфузи.....87

Элмурод ТОШЕВ. Аҳмад Дониш –
нафосатшунос.....89

Дилдорахон АБДУЛЛАЕВА. Масал: ҳам қисса,
ҳам ҳисса.....90

Ойбек КОМИЛОВ. Чўлга "ҳужум"
асоратлари.....92

Авазбек МИРЗАЕВ. "Туркестанские ведомости" –
тарих гувоҳи.....93

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмунӣ.....95



SAVOB HAM ZAHMAT EVAZIGA OLINADI

Ўзбекистон мусулмонлари идораси
раисининг муовини, шайх Абдулазиз МАНСУР
билан суҳбат

– Мухтарам шайх, глобаллашув туги остида бошланган XXI асрда инсоният бир талай зиддиятлар, чунончи, америкалик сиёсатшунос Самуэлъ Хантингтон ибораси билан айтганда, тамаддунлар тўқнашуви хавфига юзма-юз келиб турибди. Ҳозир Ер юзида исломий тамаддунга хайрихоҳлик билан боқувчи исломофиллар ҳам, аксинча, унга ҳадиксираб қаровчи исломофоблар ҳам етарли. Айтинг-чи, жадал ўзгариб бораётган бугунги дунёда ислом дини ҳамда мусулмон қавмининг ўрни ва ролини Сиз қандай тасаввур этасиз? Унинг шундай таҳликали глобал вазиятда янги ҳаёт барпо этаётган мустақил Ўзбекистондаги ўрни ва ролини-чи?

– Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм! Дарҳақиқат, глобаллашув жараёни давом этаётган ва ҳатто фаоллашган бир даврда яшаямиз. Ҳозирги вақтга келиб наинки иқтисодий ва сиёсий глобаллашув, маданиятлар яқинлашуви ҳам тўхтатиб бўлмас ҳодиса экани аён бўлиб қолди. Хўш, айни жараёнга ислом динининг муносабати қандай? “Хужурот” сурасининг 13-оятда Оллоҳ таоло “Эй инсонлар, ...сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила (элат)лар қилиб қўйдик”, дея марҳамат қилади ва бунинг сабабини “Бир-бирингиз билан танишмоғингиз учун!” дея изоҳлайди. Хўш, инсонлар ўзаро танишган-

да қандай ҳолат рўй беради? Улар ўзида йўқ мақбул ҳислатларни бошқалардан олади, бошқалардаги номақбул ҳислатлардан эса сақланиш чорасини кўради. Келинг, шу ўринда ўз ҳаётий тажрибамдан бир мисол келтириб ўтай. Мен ўтган асрнинг 80-йиллари бошида Суданда бир йил яшаб, таҳсил олганман. Бу мамлакат халқи бирмунча но-чор яшайди, бир қисм аҳолисининг ҳатто бошпанаси ҳам йўқ. Бироқ уларнинг турмуш тарзига разм солиб, айрим ибратли ҳислатларга ҳам гувоҳ бўлганман.

Масалан, бу мамлакат халқининг жилди – териси қора бўлгани билан аксариятининг дили оқ – пок экан. Улар бири бири билан шу қадар ҳалол, самимий муомала қиладики, беихтиёр лол қоласан киши. Мен Судан кўчаларидан бўлида ямоқчилик қилаётган олтмиш ёшлардаги қосибни кузатганман. Ўшанда пойабзалим путурдан кетиб, яматмаса бўлмай қолган эди: бир тарафи мусофирлик, бошқа тарафи талабалик – янгисини олишга маблағ қайда?! Қосиб пойабзаларни тикиб-ямаб узатапти-да, мижоз қанча пул берса, санамай чўнтагига солиб қўяпти. Ямоқчи ҳалол, покиза одам бўлганидан мижозлар ҳам унинг ҳақиқага хиёнат этмаяпти. Мен ана шу кекса қосибни, рост, азиз-авлиёлардан бўлса керак, дея ҳаёл қилганман.

Айни қоқда, суданликларда менга маъқул бўлмаган жиҳатларни ҳам кузатганман. Масалан, улар меҳмондорчилик одобини биздан ўрганса бўлар экан, деган хулосага келганман. Бизда меҳмонлар келиб бўлгач, қани, марҳамат қилсинлар, дея дастурхон атрофига таклиф этилади, шунда ҳам хоҳлаган одам хоҳлаган жойига ўтиравермайди, ёши улуг ўки олим-уламо кишилар тўрга чиқарилади, кейин эса бошқалар ўзига муносиб жойни эгаллайди. Бундан ташқари, дастурхондаги таомларга ҳам дарров қўл чўзилмайди. Аввало дуо қилинади, сўнг ҳол-аҳвол сўралади, кейин қани, бошлаб берсинлар, деб яна тўрдагиларга манзират қилинади. Улар қўл узатмагунча қўйидагилар одоб сақлайди. Таомлар еб бўлингандан кейин ҳам ҳеч ким ўрнидан кўзгалмайди. Зиёфат сўнггида яна дуо, илоҳи бўлса, тиловати Қуръон қилиниб ўридан турилади. Яна қаерда бор экан бундай одобу маданият?! Мен наинки Судан, бутун араб мамлакатларида ҳам бундай гўзал ҳислатни учратмаганман.

Ҳозирги глобализув шароитида мусулмонлар ўзини қандай тутиши лозим? Менинг-тавсиям шуки, мўмин-мусулмонларимиз ҳар бир ишда, аввало, ўз диндошлари, қолаверса, бошқа қавмлар учун намуна бўлишсин. Бунинг учун албатта бошқа миллат ва дин вакилларига бағрикенглик билан муносабатда бўлмоқ даркор. Зеро, ислом дини тарихига назар ташласак, пок ахлоқ ва бағрикенглик муборак динимизда азалдан мавжуд бўлгани аёнлашади. Муҳаммад с.а.в. янги, ҳақ дин пайгамбари бўлиб келганларида Макка ва Мадинада яҳудолар, насоролар, шунингдек, ҳеч бир самовий динга ишонмайдиган, фақат ўзлари ясаган бутларга сиғинадиган мушриклар ҳам бор эди. Пайгамбаримиз с.а.в. бирини хушмуомалалик билан Оллоҳнинг ҳақ динига даъват этдилар. Ғайридинлар бирор бир таразда масхараланмаган ёки мажбурлаб исломга киритилмаган. Аксинча, ҳақиқат мантиқ асосида тушунтириб берилган. Масалан, Қуръони каримда, на эшитмайдиган, на гапирмайдиган шу бутларга сиғинасизларми, деган мазмунда кўплаб оятлар бор. Табиийки, мушриклар бу далилни, йўқ, бутларимиз гапиради, эшитади, дея рад этолмаган. Пайгамбаримиз с.а.в. шу тариқа бошқа дин вакиллари билан сулҳ асосида тинч яшаш тарафдори бўлган. Макка мушриклари адоватни ҳаддан ошириб юборганина ул зот қавми билан Мадинага ҳижрат қилдилар. Душманлар шунда ҳам таскин топмай улар ортидан бостириб келмагунча мусулмонлар қўлига қурол олмади.

Ер юзида ислом дини кенг ёйилиб, мусулмонлар адади орта бориши натижасида ушбу дин таъсири кучайиб кетишидан чўчидиганлар аввал ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор. Лекин, дангал айтиш лозимки, ўринли чўчиш бор, ноўрини ҳам. Ўринлиси



шуки, мусулмонлар орасида ҳам ислом динини тўғри тушунмасдан, уни ҳаётга нотўғри татбиқ қиладиган тоифаю оқимлар кўп. Шуларнинг касрига бошқа қавмлар, агар дунёда ислом дини ҳукмрон бўлиб, фақат шуларнинг айтгани бўлса, демак, бошқа диндагиларга кун йўқ экан-да, дея хавотирга тушмоқда. Агар мазкур оқимлар ислом динини нотўғри талқин қилиб, шафқатсизлик, кўпоровчилик орқасида динимизни хунук кўрсатиб қўймаганда, албатта, бундай қўрқув ҳам бўлмас эди. Ноўрини шуки, агар ислом таълимоти соф ҳолича талқин этилсаю бу дин дунё узра ҳар қанча кенг ёйилса, мусулмонлар адади ҳар қанча ортса-да, ислом ва мусулмонлардан ҳеч ким зарар кўрмайди. Аксинча, бу қавмдан бошқа миллат ва дин вакилларига кўп баҳрамандлик етади. Чунки ислом дини буюрадики, агар кўшнинг ҳам мусулмон, ҳам қариндош бўлса, унинг сенда учта ҳақи бўлади – мусулмонлик, қариндошлик ва қўшничилик ҳақи. Агар кўшнинг қариндош эмас-у, аммо мусулмон бўлса, унинг сенда иккита ҳақи қолади – мусулмонлик ва қўшничилик ҳақи. Қўшнинг мусулмон ҳам, қариндошинг ҳам бўлмаса, у ҳолда сенда битта ҳақи қолади – унинг олдида қўшничилик ҳақини адо этмоғинг керак. Хўш, қўшничилик ҳақи деганда нималар назарда тутилади? Ушбу ҳақни адо этмок учун қўшнингизга ҳатто соянгизни ҳам туширмаслигингиз керак. Билъакс, қўшнилар ҳолидан, имкон тоғиб, хабар олиб туриг, дея таълим беради Пайғамбаримиз с.а.в. Ул зотнинг ўзи бу борада барча мусулмонларга ибрат бўлгани маълум. Чунончи, яҳудий қўшнисининг боласи касал бўлиб қолганда у киши дарров ҳол-аҳвол сўраб кирдилар. Ёки шу диндаги киши майити тобутда олиб ўтилганда ўринларидан туриб кузатиб қолдилар. Мана, сизга инсонни қадрлашнинг чинакам намунаси! Биз, мусулмонлар ислом динини асл, соф ҳолида намоён қила олсаккина ундан ҳеч ким хавфсирамайди. Бироқ, минг афсуслар бўлсинки, яқин ўтмишда қанчадан-қанча разил кўпоровчиликларга гувоҳ бўлдик. Тўғриси, телевизорда баъзи оқим жангариларининг алвастисифат башарасию бетартиб соч-соқолларини кўриб хижолат бўлиб кетаман. Уларнинг шу турк-атворига қараб, бирон бир овруполик ҳавас билан мусулмон бўламан дейдими?!

– Одатда, кўпоровчи ғуруҳлар Ғарбнинг дунёга ҳоким бўлиш иддаосидаги баъзи сиёсий кучларига шу йўл билан норозилик билдириямиз, дейди. Бир қараганда, уларнинг фикрида ҳатто жон бордек...

– Йўқ, асло, ундай тоифалару оқимларнинг даъволари пуч, асоссиз! Қуръони каримда Оллоҳ таоло Ер юзидаги мувозанатни сақлаб туриш учун, яъни бир халқ эзувчию бошқаси эзилувчи бўлиб қолмаслиги учун бирини иккинчиси билан даъф қилиб туради, деган ояти карима бор. Сиёсат шундай мураккаб соҳаки, унинг "формула"сини ақл билан ёзиб бериб бўлмайди. Оллоҳ таоло дунёни фақат ўзигагина аён бўлган илм билан идора этиб туради.

Оллоҳ таоло Қуръони каримнинг бир неча оятида, агар мен хоҳласам эди, ҳамма халқларни бир динга солиб қўйган бўлардим, дея марҳамат қилади. Ҳайрон қоласиз – бутун инсоният тарихида ислом Ўзининг ҳақ дини бўлса, нима учун уни дунёга ҳукмрон қилмапти? Бунинг сабаби шуки, дунё кураши ижобий ва салбий, мусбат ва манфий кутблар ўртасидаги муросасизлик билан собитдир. Ана шунда манфий борлиги учун мусбатнинг қадрли билинади. Агар мусулмон бандга барча шароит муҳайё этиб қўйилса, у на ҳаёти ва на мусулмончилигида заҳмат чекса, хўш, ниманинг эвазига савоб олади?! Шунинг учун Оллоҳ таоло баъзан яхши инсонлар бошига ҳам ғам-ташвиш юборади, мусибат, дард, қашшоқлик ёки шунга ўхшаш синовларга дучор қилади, зеро, инсон сабр билан ҳам катта-катта савобларга мушарраф бўлади. Биз шўролар даврида эътиқодий жиҳатдан эркин бўлолмаганмиз, катта машаққатлар эвазига мусулмончилик қилганмиз. Бироқ ибодатни муносиб ихлос ва ҳолислик билан адо этганмиз ва ундан теран ҳаловат топганмиз. Мустақилликдан кейин, қанча масжиду мадраса бўлса кураверинг, дея кенг йўл очиб қўйилгандан кейин эса аввалги ихлос ва ҳолислик чекиниб қолгандек, назаримда. Қаранг, мусулмончилик осон бўлиб қолса, одамлар ҳаддидан ошиб, ношукурлик ҳам қилар экан...

— Ўзингизга яхши маълум, юртимизда азал-азалдан диний ва дунёвий илмга баъйни ялакат мағиздек бир бутун деб қаралган. Аммо даҳрий шўро тузуми диний илмни таъқиб остига олиб, дунёвий илмни зўравонларча ундан ажратиб қўйди. Оллоҳ бизга ато этган бугунги Истиқлол замониди ҳам, афсуски, бу икки илм муштарақ ўзанга тушиб олмаётгандек туюлади. Ушбу ҳол диний ва дунёвий олимларнинг тафаккур тарзида айниқса яққол кўзга ташланмоқда. Дунёвий олимларимиз баъзан диний мавзудан баҳс очганларида ислом асосларидан дуруст воқиф эмаслиги аён бўлиб қолади. Диний олимларимиз қарашларида эса аксинча ҳолни кузатиш мумкин. Улар маъвизаларда далилни аксарият узоқ ўтмишдан келтирадию оқибатда бугунги кунга унчалик ҳам дахли йўқ бир ривоят сўйлаётгандек тасаввур уйғотади. Диний олимлар ҳозирги инсон, дунё ва фандан етарли хабардор эмасдек, назаримда. Бу хусусда Сизнинг фикрингиз қандай?

— Пайғамбаримиз с.а.в. дунёни деб охиратдан, охиратни деб дунёдан юз ўгирмай, унисидан ҳам, бунисидан ҳам насиба олиб юрганларингиз сизнинг орангизда энг яхшиларингиздир, деган эканлар. Шунга кўра, фақат дунё ёки нукул динга берилмоқ дуруст эмас — унисиди ҳам, бунисиди ҳам меъёрни сақламоқ лозим. Тўғри, диний уламоларга дунёвий фанлардан ҳам бир мутахассисча билимингиз бўлсин, деган талабни қўйиш ноўриндир. Бироқ у ўзи яшаб турган даврда содир бўлаётган оламшумул воқеалардан беҳабар қолса, бундай лоқайдликни кечириш мумкинми?!

Ўзим ҳар куни “ойнайи жаҳон”да дунёни бир “кезиб” чиқмасам, кўнглим тинчимайди. Бир ўзбек фуқароси ва дин арбоби сифатида билишим зарур бўлган юртимиз ва дунё янгиликларини эринмай кўраман ва тинглайман. Айни чоқда барча шоғирдларим ва имом-хатибларга ҳам, агар сиз диний одаммиз деб дунё ишларидан беҳабар юрсангиз, сизга иқтидо этиб намозга келган одамлар олдида мулзам бўлишингиз аниқ, дея панд-насиҳат қиламан. Чунки улар орасида дунё янгиликларидан дурустгина воқиф кишилар борки, қани, имом-домламининг ҳам булардан сал-пал хабари бормикан, деб кутиб ўтиради. Ушунда сиз фақат эски гапингизни қайтараверсангиз, ҳа, домламиз ҳам бирёқлама ўқиган экан-да, бир қанотли экан-да, деб хулоса чиқаради. Имом-хатибларимиз қуш мисоли қўш қанотли бўлмоғи керак. Бир қаноти диний илмлар бўлса, бошқа қаноти дунёвий илмлар бўлмоғи лозим.

Энди саволнинг бошқа жиҳати — дунёвий илм кишиларининг диний билимларни эгаллаши масаласига эътиборни қаратайлик. Пайғамбаримиз с.а.в. дунёвий касб-хунар бўйича мутахассис тайёрлаш барча шахар ва қишлоқ аҳли елкасига фарзи кифоя деб марҳамат қилганлар. Агар улар ҳар бир дунёвий касб-хунар бўйича мутахассис етиштириб чиқармаган бўлса, ҳаммаси тенг гуноҳкор саналади. Бироқ ана шу мутахассислар фақат дунёвий билимлар билан қиёфаланиб, яъни бирёқлама бўлиб қолса, буни ҳам мақбул ҳолат деб бўлмайди. Чунки она юртимиз тарихига назар ташласак, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, боринги, юзлаб шундай боболаримиз иккиёқлама билимга эга бўлганини кўраимиз — улар ҳам диний, ҳам дунёвий илмни баббарава эгаллаганлар. Бу алломалар диний илмни мукаммал ўзлаштиргач, дунёвий илмларни ўрганганлар. Зеро, улар яшаган даврларда мадрасанинг таълим усули ана шундай эди. Мана, Ҳаким Термизий бобомизни олинг. Нега ул зотни “ҳақими ҳозир” деб эъзозлаган? “Ҳақими ҳозир” диний илмлар билан бирга дунёвий фанларни ҳам ғоят чуқур билгувчи, деган маънони англатади. Ул зот ҳар бир нараса-ҳодисани туб моҳияти, фойда-зарарлари билан билган. Ҳаким Термизий диний ва илмий мавзуларда 400 дан ортиқ қимматли асар яратган; таассуфки, улардан фақат 57 таси бизга етиб келган. Ўз даврида шариат, фалсафа, тарих, математика, тилшунослик каби соҳаларда ул зотнинг олдига тушадиган олим бўлмаган. Бинобарин, бизнинг дунёвий олимларимиз ана шундай улуг аждодларига таассуб этмоғи, уларга ўхшашга ҳаракат қилмоғи лозим.

Бир ҳолдан кўнгил хотиржамки, бугун дунёвий олимларимизнинг ўзлари истиқлолдан кейин вазият батамом ўзгарди, энди диний адабиётлар ҳам нашр бўлиб чиқапти,

уларни ўқиб эътиқодимизни ростлаб оляпмиз, деб икор бўлишаётир. Ҳа, мустақиллик туфайли диний илмларга ҳам, дунёвий фанларга ҳам катта йўл очиб қўйилди. Ҳар икки соҳада ҳам ҳеч қандай тақик, тазийқ йўқ. Демак, яқин келажақда ҳам диний, ҳам дунёвий илмлардан кенг хабардор янги ўзбек зиёлилари етишиб чиқишидан умид қилсак бўлади.

– Тақсир, бугун ҳар бир инсон “ёввойи бозор”нинг маънавиятга таҳдидини ҳис этиб турибди. Бунда “ёввойи бозор” яқин гумаштаси бўлмиш “оломон маданияти”, унинг-да энг тубан шакллари билан иш кўряпти. Интернету уйлар томида қалашган “тарелка”лар орқали бугун у кириб бормаган бирон бир хонадон топилмаса керак. Маълумки, ислом руҳий-маънавий комилликка даъват этувчи дин ўлароқ нозил бўлган ва аввало, шу йўлдаги энг хавфли ғаним – нафсга қарши жиҳод руҳи билан йўғрилган. “Оломон маданияти” эса одамларда истеъмолчилик кайфиятини авж олдириб, нафсга қувват беришдан ўзга нарса эмас. Шу жиҳатдан, “оломон маданияти” исломнинг туб моҳиятига зид ҳодиса десак сира янглишмаган бўламиз. Айтинг-чи, “оломон маданияти” балосига диний воситалар билан қандай самарали курашиш мумкин?

– Шариат ва тариқатда нафсу шахватга муносабат қандай – келинг, гапни ана шундан бошлайлик. Оллоҳ таоло инсонни нафсли, шахватли қилиб яратган. Нафс бўлмаса, шахват бўлмаса, инсон яшашни ҳам хоҳламайди. Бироқ Яратган эгам бизга нафсу шахватни ато этган-у, айти чокда уларни меъёрлаб ҳам қўйган. Яъни нафсингизни қондиринг-у, нафспараст бўлманг, шахватингизни қондиринг-у, шахватпараст бўлманг, дея илоҳий кўрсатма берган. Демак, асосий гап нафсу шахватнинг ўзида эмас, уларда меъёрни сақлай билишдадир. Бу иккисида меъёрга амал қилган киши, билинги, дунё ва охират ўртасида мувозанат ҳосил қилибди. Пайғамбаримиз с.а.в. бу ҳақда “Уйларнинг энг яхшиси бу масжиддир. Жойларнинг энг ёмони эса бозордир”, деганлар. Оллоҳнинг уйи бўлган масжид инсон ёдига охиратни солади. Дунё томоша-хонаси – бозор эса унинг қалбига мол-мулкка хирси аналганатади. Асосан Ғарбдан кириб келаётган “оломон маданияти” турфа усуллар билан инсон ақлини зойил этиб, унда нафсу шахватга меъёр ҳиссини сусайтиради. Бу “маданият” инсонлар ақли устидан ҳукмронлик ўрнатиш асносида улар чўнтагига ҳам эга чиқишни кўзлайди. Нафсу шахватда меъёрни сақлаш асосан ҳар бир инсоннинг ўзига, унинг имон-эътиқодига боғлиқ бўлгани каби, “оломон маданияти” домига тушиш ёки сақланиб қолиш ҳам кўпроқ унинг ўзига, шахснинг эътиқоду маърифатига боғлиқдир. Шунинг учун ислом дини ва тасаввуф таълимотидаги пурмаъно ибора билан айтганда, ҳар бир инсон умри сўнгига қадар таъзиятул нафс, яъни нафсни поклаш билан машғул бўлмоғи лозим. Одамзот моддий нёзматлар яратиш соҳасида юсак тараққиётга эришадиган ҳозирги XXI асрда бунинг аҳамияти чандон ортиб кетмоқда. Чунки дўконлару бозорлар кўзни қамаштирадиган турли маҳсулотларга тўлиб-тошиб борапти. Уларни кўрган одам бунисини олсам, унисини олсам, дея баттар нафсга, орзу-ҳавасга берияпти. Бир ҳақиқатни тан олайлики, орзу-ҳаваснинг чеки, поёни йўқ. Орзу-ҳавасларни рўёбга чиқарганингиз сайин нафс янада ортигини тилайверади. Инсоннинг моҳияти танаси эмас, руҳида экан, демак, у моддиятдан кўра, маънавий бой бўлишга кўпроқ интилмоғи даркор. Орамизда ана шундай маслак билан яшаётган ва шу туфайли ҳурмат топаётган инсонлар кўп. Бироқ, аксинча – нафсини деб ўзини хор-зор қилиб юрган ва шунинг оқибатида уятга қолаётганлар ҳам талай. Кўчага чиқсак, бозорга борсак, унисини ҳам, бунисини ҳам учратамиз...

Энди уйлар томида қалашган “тарелка”лару интернетнинг “оломон маданияти”ни ёйишга бир восита бўлиб қолаётгани ҳақида икки оғиз сўз. Ҳеч шубҳа йўқки, юртимизнинг ҳар бир фуқароси, жумладан, ёшларимиз сунъий йўлдошли телевидение ҳамда интернет орқали дунёни кўришга мутлақо ҳақлидир. Бироқ хорижий телеканалларда нима намойиш этилса ёки интернетда нима тарғиб қилинса, барчасини қабул қилавериш

хам дуруст эмас. Биз улар орасидан имон-эътиқодимиз, анъанаю қадриятларимизга мос келадиганларинигина саралаб олмоғимиз даркор. Бу мақсадга эса ёшларимизга телевидение ва интернетдан оқилона фойдаланиш йўллариини ўргатиш, уларнинг мазкур ахборот манбаларидан истифода этишини назорат қилиб бориш орқалигига эришиш мумкин. Токи ҳали суяги қотиб улгурмаган ёшларимиз маънавияти заха тортиб қолмасин.

Буни қарангки, ислом таълимотида айнаи саволга ҳам жавоб бор. Пайғамбаримиз с.а.в. ҳадисларига кўра, агар кўчада борар экансиз, беҳос бирон аёлнинг очиқ авратига, айтайлик, очиқ қорни-белига кўзингиз тушиб қолса, дарров назарингизни бошқа ёққа олинг. Беихтиёр кўриб қолгангиз учун сизга ҳеч қандай гуноҳ ёзилмайди, аммо унга ҳадеб ҳирс билан тикилиб қарайверсангиз, бу ёғига энди муқаррар гуноҳдир. Назаримда, ҳозирги телевизор ва интернет ҳам айнан шундай. Айтайлик, интернетдан зарур маълумот қидираётган пайтингизда бирдан монитorda беҳаё суратлар пайдо бўлиб қолади. Бундай чоқда сиз унга кўнгил бермай ўтказиб юбораверинг, шунда сизга ҳеч қандай гуноҳ ёзилмайди. Аммо бу суратларни тўхтатиб олиб томоша қилсангиз, гуноҳ ёзилиши муқаррар. Зеро, ҳар бир тасодифий кўз тушишига ҳам гуноҳ ёзиладиган бўлса, унда ислом дини жуда қийин дин бўлиб қолар эди.

– Маълумки, ҳар қандай урф-ақида, расм-русум одатда ё диний, ё миллий, ё умуминсоний илдизга эга бўлади. Аммо никоҳ билан боғлиқ бугунги кўнлаб урф-одат ва расм-русумларга ҳар қанча эҳтисолманг, ана шу илдизлардан ҳеч бирини тополмайсиз – на диний, на миллий ва на умуминсоний қадриятлар орасида бор бу даҳмазалар. Барча масъулиятни гарданга олиб айтиш мумкинки, бу аслида бир ҳовуч оми, лекин кибри аёллар “ижод”и, холос. Лекин шу “ижод” яшин тезлигида чор тарафга ёйилиб кетаётгани ҳайратланарли! Ушбу салбий ҳолатга қарши бутун жамяят оёққа туршиш, зиёлилар қатлами эса жонбозлик кўрсатиши зарур эмасми? Бу қимгадир ҳаёларастлик ҳам бўлиб кўринар, аммо ишончимиз комилки, агар ўзбек тўю ҳашамини тартибга сола олса, соғлиғини мустаҳкамлаш, билимини ошириш, маданиятини юксалтириш йўлида жуда кўп вақт ҳамда маблаққа эга бўлади. Диний уламоларимиз бу хайрли ишга қандай ҳисса қўшиши мумкин?

– Бизда ҳозир шундай бўлиб қолди – бўлғуси рўзғорнинг бутун кам-кўстини қиз тараф қияпти. Бу қийингина эмас, нотўғри ҳамдир. Зеро, ислом таълимотига кўра, қиз томон ҳеч қандай сарф-харажат қилиши керак эмас, қизини узатса кифоя. Чунки азиз фарзандини бағридан юлиб берапти. Одамлар билиб олсинларки, ислом динида тўй сарф-харажати юз фоиз куёв зиммасига юкланади. Шу боис, тўй чиқимлари катта бўлмасин, малоллик етмасин, қийнаб қўймасин, дейди муборак динимиз. Исрол динига кўра, куёв зиммасига тўй сарфидан-да муҳим яна бир шарт қўйилади – йигит оилани тебрата оладими ёки йўқми? Ўйни, никоҳ орқали уч вазифа эр бўйнига вожиб бўлади. Биринчиси – аёлининг еб-ичиши; иккинчиси – қийим-кечаги; учинчиси – турар жойи. Агар куёв ана шу уч шартни бўйнига олмаса, оила қилмасин, ҳатто, никоҳи ўқилмасин, деган тавсия бор. Шунинг учун никоҳдан олдин, куёв оиласини тебрата оладими, моддий таъминотини эплайдими, касб-хунари борми, албатта шуларни аниқлаб олмоқ даркор. Ваҳоланки, бизда шундай бир салбий қараш кенг томир ёйган: бўй етиб қолибди – уйлаб қўйдим; бўй етиб қолибди – узатиб юбордим. Оқибатда кўнлаб ота-оналар тўйдан сўнг ҳам яна неча йиллаб фарзандларини боқиб ётибди.

Хуллас, никоҳ тўйи сарф-харажатларини аввал кудалар ўзаро маслаҳат қилиб олиши, сўнгра эса шу фикрни қобаларига ҳам синдириши лозим. Чунки ёшлар норози бўлса, қатталар ташвишда қолади. Шунинг учун фарзанд тарбиясига ҳали мурғаклик чоғидан бошлаб катта эътибор бериш зарур. Уларни солиҳ ва қобил қилиб вояга етказмоқ даркор.

– Тақсир, энди савол ҳам аввалгиси билан боғлиқ, ҳатто унинг манتيқий давоми десак хато бўлмас. Мана, 2012 йил юртимизда “Мустаҳкам оила йили” деб эълон

қилинди. Шу муносабат билан, ислом таълимоти, қолаверса, ҳаёт тажрибангизга таяниб айтинг-чи, соғлом оила барпо этишнинг асосий омиллари нималардан иборат? Шунингдек, бу борада оёғимизга тушов бўлаётган қайси иллатлардан қатъиян воз кечмоқ зарур деб ҳисоблайсиз?

– Инсон борки, ота-онадан бунёд бўлади ва оилада вояга етади. Оллоҳ таоло Қуръони каримда оила бўлиб яшаш зарурлигини бир неча ўринда марҳамат қилади. Эр-хотин сулҳ билан тотув-иноқ яшасин, бир-бирига ҳурмат-иззат кўрсатсин, деган мазмунда кўплаб ояти карима нозил этилган. Агар ўртада низо чиқиб, эр-хотин уришиб қолса, қандай яраштириш керак – шариат бунга ҳам йўл-йўриқ кўрсатади. Оллоҳ каломида эр-хотин ҳақи, оила таъминоти, фарзанд тарбияси батафсил тушунтирилган. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳам эр ва хотин, ота-она ва фарзандлар муносабати ҳақида юзлаб ҳадислари бор. Оиланинг мустаҳкамлиги аёлларга адолатли муносабат билан боғлиқдир. Шу сабабдан, Пайғамбаримиз с.а.в. видолашув ҳажжи чоғида сўнги васиятларини баён этиб айтдиларки, аёлларингиз иззатини жойига қўйинг, улар билан ҳуда-беҳуда жанжал чиқариб, можаро қилманг, қўл кўтариб зулм этманг! Бас, шундай экан, эр-хотин тинч-тотув яшаса, фарзандлар ҳам, қуш уясида кўрганини қилади деганларидек, албатта ота-онасидан намуна олади. Келажақда бизлар ҳам, иншооллох, ота-онамизга ўхшаб ибратли турмуш қурамыз, деган ниятни дилига тугади.

2012 йилнинг “Мустаҳкам оила йили” деб эълон қилиниши оилавий масалаларга чуқур андиша билан диққатни жалб этишимиз учун зўр асос бўлди. Ушбу йилда қандай қилсак, оилалар бахтли бўладию ўғил-қизларимиз қобил, солиҳ фарзандлар бўлиб етишади – барча олиму уламоларимиз, шоиру ёзувчиларимиз ана шу саволлар устида жиддий бош қотириб, халқимизга аниқ тавсиялар, фойдали маслаҳатлар беради, деган умиддаман.

– *Муҳтарам шайх, тўғриси, бу саволни берсамми-бермасамми, деб кўп мулоҳазага бордим... Гоҳи “фалон масжиднинг имом-хатиби дангиллама иморат солиб, қўшнисини қуёш нурию тоза ҳаводан бебаҳра этгани учун, мана бир йилбурки, судма-суд юрибди; фалон диний мутасадди ота-онасини ҳажга жўнатиш ниятида борган ўғилдан пора талаб қилиб қўлга тушибди” қабилидаги узунқулоқ гаплар оралаб қолади. Бундай мишишларда қанчалик жон бор, биздан кўра Сизга аёнроқ. Лекин, не тонгки, халқимиз – соддадил, ишонувчан, “шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди” нақлига кўра, дарров хулоса ясайди-қўяди. Бу эса нафақат аҳли ислом, балки дини ислом обрўиига ҳам путур етказиши тайин. Мўмин-мусулмонларга раҳнамо бўлмиш уламолар жаноб Пайғамбаримиз с.а.в. бир қават бўйра устида яшаб ўтганларинию ришва тама қилган амалдор охиратда қаттиқ жазога мустаҳиқ бўлишини барчадан яхши билади-ку, ахир...*

– Биз диний уламолар ва имом-хатиблар иштирокида бўладиган йигинларда, барча мусулмон қавми сизнинг ҳар бир сўзингиз, ҳар бир ишингиздан ибрат олади, шунинг учун сизларга жамоат жойларида, халқ ичида юриш бошқалардан қийинроқдир, дея қайта-қайта тақорлаймиз. Ҳаёт шундайки, оддий одамларда ҳар қанча айб-нуқсон зуҳур бўлса ҳам бошқалар унча эътибор қилмайди. Аммо элга панду насиҳат қилиб юрган диний уламолар, имом-хатибларда жиндак нуқсон сезилса, халқ кўнглида, бу мулла оммани бир ишга даъват қилар экан-у, ўзи бошқа ишни қилар экан, деган шубҳа пайдо бўлади. Тўғри-да, ўзи минбарда туриб дунёпараст бўлманглир, дунёга ружу қўйманглир деса-ю, маҳаллада энг баланд иморат шу имом-домланики бўлса, бу албатта хунук ҳол. Минг бор таассуфки, сиз тилга олгандек, дунёга ружу қўйиб халқ оғзига тушган кимсалар орамизда йўқ эмас. Элу юртда пешқадам бўлдим, юксак мартабаларга лойиқ топилдим, барча менга таъзим қиляпти деб ўзига бино қўйиш, манманликка бориш оқибати бу. Бироқ беш қўл баробар эмас, шундай имом-хатиблар, диний уламоларимизни ҳам биламизки, улар жуда камсуқум, ўртамиёна яшайди, агар озроқ давлат

орттирса ҳам муҳтожларга эҳсон қилади. Шу ўринда аҳли мусулмонга ибрат бўлиб яшаган бир улуг зот ҳақида икки оғиз сўзлаб берай. Фарғона вилоятининг Риштон туманида яшаб ўтган бу азиз инсонни Мамажон қори почча деб аташарди. (Оллоҳ у кишининг охиратини обод қилган бўлсин!) Бу кишидаги камтарлик ҳеч қимда йўқ эди. Ҳар қандай одам билан шундай гўзал муомалада бўлардиларки, таърифини айтиб адоғига етолмайсиз. Бу зот жуда камтарона, ҳатто, хароботийга ўхшаб яшар эдилар. Сабаби — мол-дунёга сира ҳирс қўймаган эдилар. Бу кишининг ислом динига даъватлари ҳам гоят зукколик ва ҳалимлик билан бўлар эди. Шу ўринда, ул зотнинг ўзидан эшитган бир ибратли воқеани айтиб берай. Мамажон қори почча бир кишиникига ифторликка борибдилар. Уй эгаси ўн-ўн беш кишини саралаб айтган экан. Рўзадорлар оғизни очгандан кейин шом намазини ўқишга туришибди. Шунда бир киши астагина сафни тарк этиб, кўчага чиқиб кетибди. Қори почча билибдиларки, бу киши намозхон эмас — қўшничилик ҳақи юзасидан айтилган. Ифторлик тугаб, хайрлашаётган пайтда қори почча ҳалиги одамни четга тортди-да, “Сиз ҳали шомни жамоат билан ўқийвермасдан уйингизда ўқиб чиқдингиз-а, — дебди сал гина оҳангида. — Жамоат билан ўқиганнинг савоби яққа ўқигандан йигирма етти марта зиёда эди. Бундан кейин жамоатни ташлаб ёлғиз ўқиманг, маъқулми?..” “Бир ойдан сўнг ҳалиги одам билан кўчада яна кўришиб қолдик, — дея ҳикоясини якунлаган эди қори почча. — Ана ўша гапингиздан кейин намозхон бўлиб қолдим деб қўлларимни ўпиб миннатдорлик билдирапти боёқиш”. Ана, қаранг, мақолда айтилади-ку, ширин сўз билан илон инидан чиқар, ёмон сўз билан мусулмон динидан чиқар деб! Бир эслаб кўринг-а, тариқат йўлига кирган азиз-авлиёларимиз қандай бўлишган? Улар ўзлари эмас, ўзгалар манфаатини устун кўришган. Ҳақиқий дин пешволари ана шундай бўлмоғи лозим.

— *“Жондин ортуқ туҳфани жон ичра пинҳон истадим”, дея нидо этади Навоий ҳазратлари бир газалида. Улуг шоир қаламидан чиққан ҳар бир дурдона каби айна сатрни ҳам бир неча маънода шарҳлаш мумкин. Аммо бу талқинларнинг барчасида тириклик маъзани, ҳаёт маъносини кашф этишга кучли иштиёқ алангаланиб туриши шубҳасиздир. Сиз бугунги серғавго дунёнинг жонҳалак кишиларига ҳар сония, ҳар қадамда дуч келасиз. Ана шундай вақтда уларга дуо ва ўғит йўсинида, ҳаёт маъноси, умр мазмунини аниглаш юзасидан қандай маслаҳатлар берасиз?*

— Мен барча инсонлар эзулик ва хайрихоҳлиқни қалбларига чуқур жойлаб олишини тилардим. Ҳар бир инсон ўзига раво кўрган нарсани бошқаларга ҳам раво кўриб яшаса, ўзгалар толеига ҳасад эмас, ҳавас билан боқса, Парвардигоро, менга ҳам бахту иқбол ато этгил, дея сўраса, одамзотдан кин, адоват каби иллатлар узоқ бўлса дейман. Бизнинг ота-боболаримиз, айниқса, буюк аждодларимиз бу борада дунё аҳлига намуна бўлиб келган. Бас, шундай экан, биз ҳам уларнинг муносиб авлодлари ўлароқ, диний-миллий қадриятларни сақлаган ва замон билан ҳамнафас яшаган ҳолда, ҳам моддий тараққиёт, ҳам маънавий камолотда барчага намуна бўлмоққа ҳаракат қилайлик. Зеро, Пайғамбаримиз с.а.в. “Эй мусулмонлар, бир чиройли чеҳрага бир гўзал хол қандай ярашадим! Сизлар одамларнинг ичиди ана шу холга ўхшашига ҳаракат қилинглр. Мусулмонлар деганда, биз уларни биламиз — яхши одамлар, дея ҳавас қилишсин”, дедилар. Биз, мусулмонлар бутун инсоният юзидаги гўзал холдек бўлиб яшашга аҳду паймон қилайлик ва Оллоҳ таолонинг ўзи бизларни бу эзгу ниятимизга муваффақ айлаган бўлсин. Вассалоум алайкум роҳматуллоҳи ва барокотух!

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР суҳбатлашди.

Баҳодир ЗОКИР

“Osiyo yo‘lbarislari”: liberallashuvning sharqona tajribasi

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида Жануби-Шарқий Осиё минтақасидаги баъзи ривожланаётган мамлакатлар изчил ислохотлар йўлига кириб, йигирма йил ўтар-ўтмас бу борада эришган ютуқлари билан бутун дунёни ҳайратга солди. Ушбу ўринда биз бугунги кунда “Осиё йўлбарслари” дея аталаётган Жанубий Корея, Тайвань, Сингапур ва Малайзияни назарда тутмоқдамиз. Хусусан, ўтган асрнинг 90-йилларидаги статистик маълумотларга назар ташласак, айнан шу мамлакатлар (Хитойни истисно этганда) иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича етакчилик қилганига амин бўламиз. Бу мамлакатларнинг жаҳон бозорига рақобатбардош маҳсулотлар етказиш, олтин-валюта захирасининг ҳажми ва энг муҳими, аҳоли фаровонлигини таъминлаш борасида эришаётган ютуқлари барчага аён.

Хўш, бу ютуқларни қандай омиллар билан изоҳлаш мумкин? Бир вақтлар ўта қашшоқ бўлган мамлакатлар қандай қилиб бу қадар юксак тараққиётга эришди? Масалала ойдинлик киритиш учун ушбу мамлакатларнинг ривожланиш йўлига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Бу ютуқлар ҳар томонлама пухта ўйланган ислохотлар стратегияси, аввало, иқтисодиётни либераллаштириш, хусусий



тадбиркорликка кенг йўл очиш, демократик бошқарувни ҳар бир мамлакат миллий мероси, менталитети ва ўзига хос хусусиятлари билан уйғун ҳолда жорий этиш, ҳуллас, жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш сиёсати изчил амалга оширилгани билан изоҳланади.

Бинобарин, бу давлатларда ҳам, умуман, Жануби-Шарқий Осиёда ҳам либераллаштириш жараёни бир хил ва изчил кечгани йўқ. Дейлик, "Осиё йўлбарслари"га қўшни давлатлар – Хитой, Лаос, Камбоджа ва Вьетнамда бозор муносабатларининг айрим механизмлари таяниб амалга оширилган ислохотлар ўша мамлакатларнинг сиёсий тузилмаси – авторитар ҳокимиятни ўзгартиргани йўқ. "Осиё йўлбарслари" мамлакатларида эса давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш, эркинлаштириш кўзга ташланади. Бу борада уларнинг ҳар бири мураккаб ва машаққатли тараққиёт йўлини босиб ўтишига тўғри келди. Масалан, айрим мутахассислар Жанубий Кореянинг мамлакат иккига бўлиниб кетгандан кейинги аянчли аҳволини изоҳлаб, "урушдан олдинги саноат ва хомашё захираси буткул Шимолий Кореяга ўтиб кетгани", ночор қолган одамлар "даррахт пўстлоғи ва каламушларни еб жон сақлашга мажбур бўлгани"ни таъкидлайди. Аммо орадан йигирма йил ўтгач, мамлакат жадал тараққиёт йўлига кириб, саноат маҳсулотлари, хусусан, кemasозлик, кимё, замонавий коммуникация ва компьютер технологиялари бўйича жаҳондаги етакчи дав-

латлар қаторидан ўрин олиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз?! Таъкидлаш жоизки, мазкур мамлакатларда ривожланган Ғарб давлатларининг тараққиёт моделлари ва демократия тамойилларига кўр-кўрона тақлид қилинган эмас. "Осиё йўлбарслари" Ғарб тажрибасини инкор этмаган ҳолда унинг ижобий жиҳатлари, афзалликларини ўзининг тарихий шарт-шароити, азалий қадриятлари ва менталитетига мувофиқ шаклда татбиқ этгани эътиборлидир. Бу мамлакатларнинг барчасида ислохотларнинг бош ташаббускори давлат бўлган.

Шундай қилиб, 50-60 йилларда Жанубий Корея ҳукумати етакчилигида амалга оширилган ислохотлар стратегияси, бир томондан, ислохотларнинг давлат томонидан бевосита бошқарилишини, иккинчи томондан, хусусий тадбиркорликка, айниқса, аграр соҳада кенг йўл очиб берилишини назарда тутган эди. Чунончи, аграр ислохотларнинг дастлабки босқичларида асосий эътибор импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқариш ва ички бозорни истеъмол моллари билан тўлдиришга қаратилган бўлса, 60-йиллар бошидан экспортга қўйилган барча чекловлар бекор қилиниб, хорижга рақобатбоп маҳсулот чиқариш масаласи кун тартибига қўйилди ва муваффақиятли амалга оширила бошлади. Натижада 1965-80 йиллар оралиғида экспорт қиймати 800 марта, экспортнинг ялпи ички маҳсулотдаги (ЯИМ) улуши эса ўн мартага – 3 фоиздан 32 фоизга ошди. Шу йиллар мобайнида ялпи



миллий махсулотнинг ўсиш суръатлари ҳам узлуксиз ошиб бордини куриш мумкин. Хусусан, 1953-61 йилларда бу кўрсаткич 4,5 фоиз, 1962-67 йилларда 8,7 фоиз, 1967-72 йилларда эса 11 фоизни ташкил этган. 2008-2009 йилларда рўй берган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози "Осиё йўлбарслари" мамлакатлари, айниқса, Жанубий Корея иқтисодиётига жиддий путур етказган бўлса-да, мамлакат инқироз оқибатларини бартараф этишга астойдил ҳаракат қилмоқда.

Албатта, Жанубий Кореядаги ислохотлар муваффақиятида Ғарб мамлакатлари, айниқса, АҚШнинг молиявий кўмаги, имтиёзли кредитлари муҳим аҳамият касб этганини қайд этиб ўтиш лозим. Қолаверса, "Корея мўъжизаси"нинг дунёга келишида етакчи ўрин тутган юқори малакали мутахассису менежерларнинг аксарияти АҚШ ва бошқа ривожланган Ғарб мамлакатларида таҳсил олгани ҳам эътиборга молик. Бугун улар мамлакатнинг иқтисодий куч-қудрати ва ижтимоий-сиёсий барқарорлигининг асосий омилига айланган "ўрта синф", ўзагини ташкил этади.

"Осиё йўлбарслари" ўтказган либераллаштириш ва демократлаштириш ислохотларида бюрократик тўсиқларни мумкин қадар олиб ташлаш ва иқтисодиётда давлат сектори улушини қисқартириш алоҳида ўрин эгаллади. Ислохотлар мобайнида мазкур мамлакатлар ҳукумати давлат корхоналари саноат ривожини жадаллаштириш ўрнига, аксинча, унинг йўлига тўсиқ бўлаётганига ишонч ҳосил қилгач, асосий эътиборни хусусий тадбиркорликка қаратди. Хусусан, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур каби мамлакатларда хусусий тадбиркорликни қонун воситасида қўллаб-қувватлаш билан бирга, давлат корхоналарини хусусийлаштириш, банк соҳасини либераллаштириш, фонд биржалари санини кўпайтириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш, давлатнинг тадбиркорлик субъектлари фаолиятига аралашувини чеклаш масалалари устувор аҳамият касб этди.

Таъкидлаш жоизки, Ғарб назариётчиларининг айрим хулосалари, жумладан, иқтисодий ривожланиш даражаси юқори

мамлакатда демократия муқаррар қарор топади ва такомиллашиб боради, деган қарашлари Жанубий Корея амалиётига унчалик ҳам мос келмайди. Чунончи, президент Пак даврида (1963-79) иқтисодий ўсиш суръатлари узлуксиз ошиб борган бўлса-да, мамлакатда ҳарбийларнинг авторитар бошқарув тизими ҳукмронлик қилиб, демократия тамойилларини жорий этиш борасида сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланмаган. Баъзи мутахассисларнинг таъкидлашича, назарий жиҳатдан қараганда, "Корея мўъжизаси" ҳаддан ташқари авторитар тузум шароитида ҳам намоён бўлиши ва ривожланиши мумкин" (қarang: *Авторитаризм и демократия в развивающихся странах*. М., "Наука", 1996, стр.132).

Шу билан бирга, 70-йилларда вужудга келган вазият, аҳоли қатламлари, хусусан, бой ва камбағаллар ўртасидаги тафовутнинг кескинлашуви, солиқлар миқдорининг ортиши, истеъмол моллари нарҳининг ошиб бориши ижтимоий норозилик кучайишига сабаб бўлди. Бунинг устига, иқтисодий ислохотлар жараёнида шаклланиб, оёққа туриб олган, бироқ сиёсий фаолиятга етарлича жалб этилмаган "ўрта синф" ҳам ўз улушини талаб қила бошлади. Бу ҳол авторитар бошқарувдан воз кечиш, чинакам либерал ислохотларни амалга ошириш, давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида демократик қадриятларни қарор топтириш, айниқса, сиёсий янгилинишни жадаллаштириш фурсати етганидан далолат берарди. Жанубий Корея иқтисодий соҳада улкан ютуқларни қўлга киритганига қарамай, ҳозирда ҳам сиёсий бошқарувни эркинлаштириш ибтидосида турибди. Ҳар ҳолда мазкур давлатнинг эллик йиллик ривожланиш тажрибаси тараққиётнинг муайян босқичларида ислохотларни авторитар услублар воситасида бошқариш ижобий натижа бериши ва энг муҳими, авторитаризм босқичма-босқич демократия сари етаклаши мумкинлигини кўрсатади.

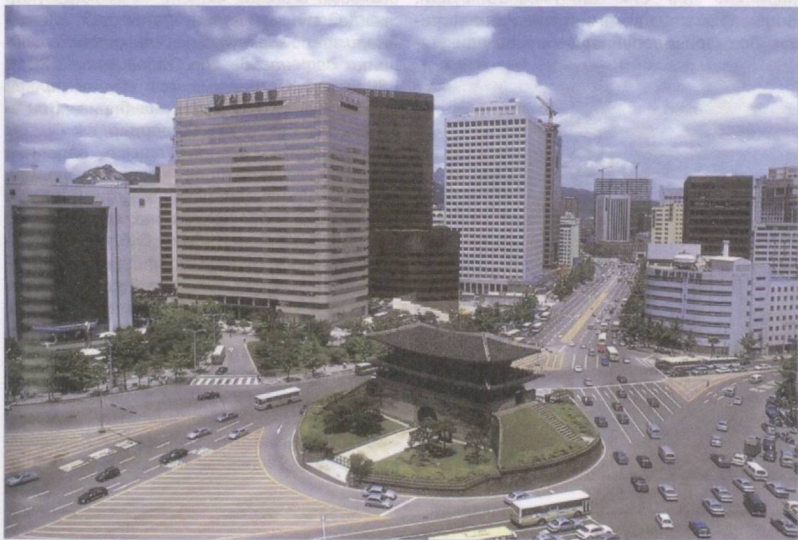
Бу хулоса "Осиё йўлбарслари" сирасига кирадиган яна бир давлат – Тайванга ҳам дахлдор. 1949 йили Япония колонияси бўлган бу мамлакат, қарийб 50 йиллик қарамликдан сўнг мустақиллиқни қўлга ки-

ритди. Тайвань тажрибасининг аҳамияти шундаки, қолоқ ва қашшоқ бир мамлакат 50 йил ичида ҳар жиҳатдан ривожланган, эркин демократик жамият барпо этиб, дунёдаги юксак тараққий этган давлатлар қаторидан ўрин олди. Шу йиллар мобайнида Тайвань эришган ютуқлардан ақл шошади. Агар 50-йилларда мамлакатда асосан пахта матолар ва кимёвий воситалар тайёрланган бўлса, 70-йилларга келиб у sanoat маҳсулотлари экспорт қилувчи йирик давлатга айланди. 1952-95 йилларда йиллик иқтисодий ўсиш суръатлари ўртача 8,5 фоизни, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 6,3 фоизни ташкил этган. Тайвань улкан валюта захираси (2005 йилнинг бошида – 299,7 миллиард доллар) ва эркин инвестиция капиталига эга қудратли давлат ҳисобланади. Ҳатто 1997 йили Осиёда рўй берган инқироз минтақанинг аксар мамлакатлари иқтисодий ва молиявий тизимини издан чиқарган бўлса-да, унинг оқибатлари Тайвань иқтисодига жиддий путур етказгани йўқ. Бу ҳол мамлакат иқтисодиёти мустаҳкам асосга таянгани, ислохотлар стратегияси тўғри белгилангани билан изоҳланади. Бир сўз билан айтганда, тарихан

қисқа муддатда табиий хомашё захираларига эга бўлмаган мамлакатнинг бундай улкан ютуқларни қўлга киритиши чиндан ҳам ҳайратланарлидир.

Мазкур мамлакатда ислохотлар, Хитойда бўлгани каби, аграр соҳани ислоҳ қилиш ва хусусий оилавий фермаларни ташкил этишдан бошланди. Атиги тўрт йил ичида (1949-53) ўз ерига эга бўлган қишлоқ оилаларининг улуши 61 фоиздан 92 фоизга ошди (*ўша манба, 115-бет*). Ер ислоҳоти мамлакат иқтисодиётининг бошқа тармоқлари ривожига замин ҳозирлади. Тайванда sanoat ривожининг ўзига хослиги ва бу борада эришилган ютуқлар, биринчи навбатда, хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнеснинг ҳар жиҳатдан рағбатлантирилиши ҳамда қўллаб-қувватланиши билан изоҳланади. Бугунги кунда Тайванда фаолият юритаётган 770 мингдан кўпроқ кичик ва ўрта компанияларнинг 150 мингдан зиёдроғи экспортбop маҳсулот ишлаб чиқаради ва мамлакат аҳолисининг 70 фоизини иш билан таъминлайди (*ўша манба, 116-бет*).

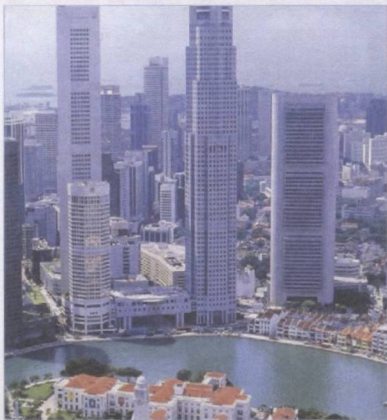
Тайвань иқтисодий стратегиясининг ташқи бозорга йўналтирилгани ўзини оқлади. Экспортнинг йиллик ўсиш суръатла-



ри 50-йилларда ўртача 6 фоизни ташкил этган бўлса, 70-йилларда бу кўрсаткич 32,6 фоиздан ошди. Экспорт таркибида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Агар 1951 йили қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг экспортдаги улуши 91,9 фоиз, саноат маҳсулотлари 8,1 фоизни ташкил этган бўлса, 1990 йили вазият тамоман ўзгача тус олди: қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари улуши 4,4 фоизни, саноат маҳсулотлари улуши эса 95,5 фоизни ташкил этди. Мамлакатдаги жадал иқтисодий ривожланиш ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга олиб келди. Жумладан, ўрта синфнинг қудратли ижтимоий кучга айланиши жамиятда сиёсий плюрализм, фикрлар хилма-хиллиги учун шарт-шароит туғдирди. Зеро, мамлакатда вужудга келган қўллаб-жамоат бирлашмалари ва ассоциациялар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида сиёсий жараённинг фаол иштирокчисига айланди. Бундан ташқари, Тайвань ҳукумати томонидан эркин бозор тамойилларининг эътироф этилиши, Ғарб мамлакатлари билан алоқаларнинг мустақамланиши, аҳоли билим даражасининг ошиши, дунёқарашнинг ўзгариши жамиятда демократия тамойиллари ва либерализм ғояларининг кенг ёйилишига сабаб бўлди. Бошқача айтганда, жамият ҳаётини авторитар бошқариш услублари янги воқелик та-

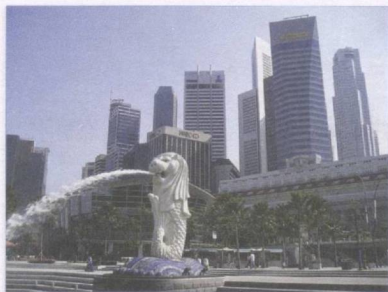
лабларига жавоб беролмаётгани аён бўлиб қолди. Оқибатда Тайвань раҳбарияти мамлакатда сиёсий ислохотларни жадаллаштириш, кўппартиявийлик тизимини вужудга келтириш, жамият сиёсий бошқарувининг услуб ва мезонларини демократия талаблари асосида ўзгартириш зарурлигини англаб етди. 1980 йили Тайванда муқобиллик асосида илк президентлик сайлови ўтказилди. Шундан буён сайловлар барча сиёсий кучлар, жумладан, муҳолифат иштирокида ўтказиб келинмоқда. Шунга қарамай, Тайванда ҳуқуқий демократик жамиятни барпо этиш масаласи ҳали кун тартибидан олинган эмас. Аксарият таҳлилчиларнинг фикрича, ҳозирги вақтда Тайвань авторитар бошқарув тизимидан демократия сари илдамлаб бораётган давлатлардан биридир. Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов мустақиллик арафасидаги чиқишларининг бирида Тайвань сингари давлатлар тараққиёти ва эришган ютуқлари ҳақида фикр юритиб, бундай деган эди: "...ўзингиз дунёга қаранг, бир вақтлар катта давлатларнинг мустамлакаси бўлган Жанубий Кореяда, Таиландда, Гонконгда қандай ўзгаришлар бўлмоқда? Бу ўлкаларда қандай кадрлар, қандай ақлзаковат эгалари етишиб чиқмоқда, улар қандай мўъжизаларни яратмоқда?" (Ислоҳ Каримов. *Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида*. Т., "Ўзбекистон", 2011, 39-бет). Юртбошимизнинг бу эътирофи "Осиё йўлбарслари"дан яна бири – Сингапурга ҳам бевосита дахлдордир.

Маълумки, дунёда келажак авлодлар тақдири ва истиқбол ҳақида қайғурмай, фақат табиий бойликларни сотиш эвазига кун кечираётган катта-кичик мамлакатлар оз эмас. Умуман табиий бойликларга эга бўлмаган, ҳатто осмонўпар биноларни барпо этиш учун қум, канализация эҳтиёжлари учун сувни ҳам сотиб олишга мажбур бўлган митти давлат – Сингапур бугун жаҳондаги энг бой мамлакатлардан бирига, аҳоли жон бошига ишлаб чиқариладиган ЯИМ миқдори бўйича (27,5 минг АҚШ доллари) энг юқори кўрсаткичга эришган давлатга айланди. Эътиборли жиҳати шундаки, мутахассислар сўнги ўн-ўн беш йил мобайнида Син-



гапур иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича дунёдаги энг ривожланган давлатлардан ўзиб кетганини таъкидламоқда. Бундан-да ажабланарлиси – мамлакат миллий даромадининг чорак қисмидан ортиқроғи юксак технологиялар, жумладан, ахборот-коммуникация ва биотехнологиялар соҳасида яратилмоқда.

На табиий бойликларга, на ўзлаштириш ва фойдаланиш учун ер-сувга эга бўлган бу митти давлат қандай қилиб бундай мўъжиза яратгани кўпчиликни қизиқтириши табиий. Гап шундаки, 1965 йили мустақилликка эришганида Сингапурнинг ўта меҳнаткаш, изланувчан, янги билим ва инновацияга чанқоқ аҳолисидан бўлак бойлиги бўлмаган. Ана шу одамлар Сингапур ислохотларининг отаси – Ли Куан Ю (36 ёшли, маълумоти битирувчиси, Сингапур Халқ ҳаракати партияси раиси, мамлакат Бош вазири) бошчилигида мисли кўрилмаган ютуқларни қўлга киритди. Бироқ ислохотларнинг дастлабки босқичларида Ли Куан Ю ва унинг сафдошлари жиддий муаммоларга дуч келиб, уларни ҳал этишнинг янги, ноанъанавий йўллари излашдан бошқа чораси қолмаган эди. У ўз эсдаликларида ўша вақтдаги мураккаб вазият ҳақида, хусусан, бундай деб ёзган: "Кўп йиллар мобайнидаги синов ва хато-лар, баъзан боши берк кўчага кириб қолиш ҳолатларидан сабоқ чиқариб, Сингапурга Америка трансмиллий корпорацияларини (ТМК) жалб этиш бизни қийнаётган муаммоларни ечишда энг мақбул йўл бўлади, деган хулосага келган эдик... Зеро, Америка ТМКлари туфайли мамлакатга юксак ишлаб чиқариш технологияларини олиб кириш ва энг муҳими, кўплаб иш ўринлари яратиш имкони туғиларди" (Ли Куан Ю. *Сингапурская история: из "третьего мира" – в первый. М., 2005, стр.58-59*). Ли Куан Ю ўша даврда айниқса коммунистик ва "учинчи дунё" мамлакатлари иқтисодчилари орасида кенг тарқалган қараш – "ТМКлар арзон ер, меҳнат ва хомашё захираларини тасарруф этишдан манфаатдорлиги ҳамда мустамлакачиларнинг ғайриинсоний сиёсати давомчилари" деган тасавурларнинг асоссизлигини таъ-



кидлайди. "Учинчи дунё мамлакатларидаги кўпгина етакчилар, – деб ёзади Ли Куан Ю, – ана шу тасаввурнинг тўғрилигига шубҳа қилмасди. Сирасини айтганда, бу менга ҳам, сафдошларимга ҳам заррача таъсир қилгани йўқ. Зеро, биз ўша вақтлар ўта муҳим ҳаётий масалаларни ҳал этиш билан машғул бўлиб, қандайдир тасаввур ва ақидалар атрофида баҳс юритишга вақтимиз ҳам, хоҳишимиз ҳам йўқ эди. Қолаверса, Сингапурда вазият тамоман ўзгача эди. Чунки мамлакатимизда ТМКлар эксплуатация қилиши мумкин бўлган табиий бойликларнинг ўзи йўқ эди. Бизнинг асосий бойлигимиз бу – меҳнаткаш халқимиз, анчагина мукаммал инфратузилма ва кечаю кундуз ишлашга тайёр бўлган ҳукуматнинг шакллантирилгани эди" (*ўша манба, ўша бет*).

Нафсиламри, Сингапур раҳбарияти қўшни мамлакатларнинг иқтисодий тазйиқи кучаяётгани, улар билан савдо-сотиқ ҳажми тобора камаётгани, 1961 йили Малайзия Федерацияси таркибига киргани ҳеч қандай самара бермаётганини (1965 йилда Сингапур федерация таркибидан чиқиб кетди) эътиборга олиб, асосан Ғарб мамлакатлари ҳамда Япония билан мустаҳкам алоқаларни йўлга қўйиш, ана шу мамлакатлар ишлаб чиқарувчилари ва инвесторларини мамлакатга жалб этиш, жаҳон бозорига рақобатбоп маҳсулотлар етказиш, қандай бўлмасин ривожланган давлатларнинг хизмат кўрсатиш соҳасида қарор топган андозалар даражасига эришишни мақсад қилади. Ўзини тўлиқ оқлаган мазкур стратегия асосида амалга



оширилган ислохотлар тарихан қисқа вақтда Сингапур иқтисодиётининг мисли қўрилмаган суръатлар билан ривожланишига, дунёнинг энг тараққий этган мамлакатлари қаторидан ўрин олишига, баъзи ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ҳатто улардан ўзиб кетишига хизмат қилди.

Давлатимиз раҳбари мустақиллик арафасида ана шу мамлакатлар тажрибасини ўрганиш масаласини кун тартибига қўйиб, "Биз велосипед ихтиро қилмаслигимиз, балки Шарқий Осиё мамлакатлари тажрибасидан фойдаланишимиз лозим. Биз яна беш йил чидаб туришга розимиз, аммо чет эл технологияси, техникасига, одамлар яшайдиган жойларга яқин корхоналарга эга бўлишимиз зарур" (Ислом Каримов. *Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т., "Ўзбекистон", 2011, 287-бет*), дея таъкидлаган эди. Ушбу мулоҳазаларни "Осиё йўлбарслари"нинг тараққиёт йўли, эришган ютуқлари, жамиятни либераллаштириш борасидаги тажрибаси ўша кезларда мустақиллик сари илк қадам қўйган Ўзбекистон учун нақадар катта аҳамият касб этганининг эътирофи сифатида баҳолаш мумкин.

Бугунги кунга келиб Сингапур электроники ва ускунасозлик, оптик асбоблар ва линзалар, самолётсозлик, нефть ва газ ишлаб чиқарувчи платформалар, компьютер техникаси, кemasозлик, металлургия ва бошқа кўплаб соҳаларда улкан натижаларни қўлга киритди. Бундан ташқари, у илмий-тадқиқот салоҳияти ва имкониятига кўра, Жануби-Шарқий Осиёнинг етакчи давлатига айлан-

ди. Бу мўъжазгина давлат-шаҳарда фаолият юритаётган 170 та илмий тадқиқот институти энг мураккаб технологияларни ишлаб чиқариш билан шуғулланмоқда, иккита университет ва иккита политехника институти юксак малакали мутахассис ва менежерларни етиштириб бермоқда.

Аксар мутахассис ва сиёсатчилар Сингапурнинг молиявий-иқтисодий ва илмий-технологик тараққиётда бундай оламшумул ютуқларни қўлга киритишида фақат биргина шахс – Ли Куан Ю "айбдор" эканини таъкидлайди. Чунончи, Япониянинг собиқ Бош вазир Кийи Миядзава "У деярли бир ўзи кичкина оролни буюк давлатга айлантира олди" деган бўлса, америкалик таниқли давлат арбоби ва сиёсатшунос Генри Киссинжер Ли Куан Юнинг "Сингапур тарихи: "учинчи дунёдан" – биринчиси томон йўл" китобига ёзган муқаддимасида ислохотларнинг дастлабки босқичларида Сингапур етакчиси жуда чигал, ғоят оғир муаммоларга дуч келгани ҳақида тўхталиб, "Тарихий тажриба ўта мураккаб вазиятларда ноёб қобилият соҳиби, етакчининг ақл-заковати ёрқин намойён бўлишининг далолат беради. Шу маънода, Сингапурда вазият устун келадики ё етакчи шахси деган масала Ли Куан Ю фойдасига ҳал бўлган эди" (*Киссинжер Г. Предисловие// Ли Куан Ю. Сингапурская история: из "третьего мира" – в первый. М., 2005, стр.7*), деб таъкидлайди.

"Сингапур мўъжизаси"нинг яна бир ҳал қилувчи омили ислохотларнинг дастлабки босқичларидаёқ пухта тайёргарликдан ўтган малакали мутахассис ва менежерларни тарбиялаб вояга етказиш масаласига алоҳида эътибор қаратилгани бўлди. Ли Куан Ю бу ҳақда шундай деб ёзган: "Умуман ҳеч қандай амалий тажрибага эга бўлмаса ҳам, биз истеъдодли ёшларимизнинг маънан поклиги, ақл-заковати, ғайрат-шижоатига ишонар эдик. Мактаб битирувчилари орасидан саралаб олинган кўплаб қобилиятли ёшлар Буюк Британия, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Германия, Франция, Италия, Япониянинг энг нуфузли университетлариغا, молиявий аҳолигимиз бир оз ўнгланиши билан – АҚШнинг етакчи илмий ва ўқув мар-

казларига жўнатилди. Вақт ўтиб, улар орасидан зўр тадбиркорлар, бугун дунёда шуҳрат қозонган компаниялар раҳбарлари етишиб чиқди" (*ўша манба, 68-бет*).

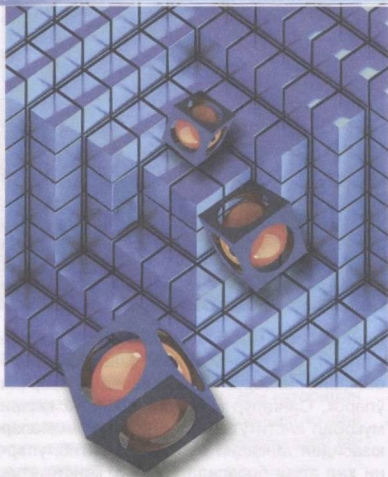
Эътиборли жиҳати шундаки, мамлакатда амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг барча босиқчларида давлат, худди Ўзбекистондаги каби, бош ислохотчи бўлган ва ўзгаришларнинг ҳеч бир жиҳати унинг назоратидан четда қолмаган. Масалан, кўпгина соҳаларда бозор механизмлари ўта эҳтиёткорлик билан татбиқ этилганини қайд этиш лозим. Ли Куан Ю, "Бугунги кунга келиб гуллаб-яшнаган компанияларимиз дастлаб вазираб ва вазириликларнинг назорати остида ташкил этилди. Оёққа туриб, самарали фаолият юрита бошлаши билан улар вазириликлар назоратидан холи мустақил компанияларга айлантирилди" (*ўша манба, ўша бет*), дея таъкидлаган эди.

Мустақилликдан кейин Сингапурда инглиз қонунчилиги тизими мерос бўлиб қолган бўлса-да, ушбу мамлакатда йиллар мобайнида шаклланган демократиянинг ўзига хос шакли қарор топди. Унинг хусусиятлари қуйидаги жиҳатлар билан белгиланади. Биринчидан, бутун халқ иродаси эркин, адолатли, узлуксиз, муқобил ва кўппартиявийлик асосида ўтказиладиган сайловларда намоён бўлади; иккинчидан, мамлакатда барчанинг қонун олдида тенглиги амалда таъминланган, фуқаронинг қайси гуруҳ ёки табақага мансублиги эмас, унинг қобилияти, ишбилармонлиги, ватанга садоқати каби фазилатлари қадрланади; учинчидан, низо ва бошбошдоқлик шароитида демократия ривожланиши мумкин эмас деган тушунча сингапурликлар онига сингдирилгани сабабли улар ижтимоий-сиёсий барқарорлики олий қадрият сифатида эъзозлайди ҳамда миллий тараққиёт, иқтисодий ривожланиш ва хорижий инвестицияларни жалб этишнинг бош омили деб билади; тўртинчидан, мамлакат ҳукумати ўз ваколатлари доирасида амалга оширган ишлари бўйича доимий равишда халқ олдида ҳисоб бериши аниқанага айланган; бешинчидан, мамлакатда кучли давлат идоралари ва ривожланган фуқаролик жамияти институтлари, ўз ижти-



моий-сиёсий масъулиятини чуқур англаган матбуот шакллантирилган (масалан, *Ғарб оммавий ахборот воситаларидан фарқли ўлароқ, Сингапур матбуоти давлатга қарши муқобил институт эмас, мавжуд муаммолар юзасидан танқидий мулоҳаза юритиб, уларни ҳал этиш борасида амалий, конструктив таклиф ва ёндашувлар ишлаб чиқади*ган ўзига хос минбар сифатида эътироф этилади); олтинчидан, Сингапур Конституциясида фуқароларнинг барча ҳуқуқ ва эркинликлари қатъий белгилаб қўйилган бўлса-да, мамлакат раҳбарияти, ҳукумат аъзоларининг фаолияти асоссиз танқид қилинишига йўл қўйилмайди, шу билан биргаликда, сиёсий жараёнларда иштирок этишни ихтиёр қилган, муайян муаммоларга барҳам бериш юзасидан амалий таклифларини ҳаётга татбиқ этмоқчи бўлган ҳар бир шахс сиёсий фаолиятга тортилади; еттинчидан, мамлакатда, аксарият ривожланган ва ривожланаётган давлатлардан фарқли ўлароқ, ўғрилиқ, зўравонлик, гиёҳванд моддалар сотиш ва истеъмол қилиш, коррупция жиноятларига қарийб барҳам берилган.

Хулоса қилиб айтганда, "Осиё йўлбарслари"нинг тараққиёт йўли, давлат ва жамият ҳаётини ислоҳ этиш тажрибаси, демократик қадриятларни миллий қадриятлар билан мувофиқ ҳолда жорий қилиш борасида эришган ютуқларининг мезон ва омиллари ўрганиш аксарият ривожланаётган давлатлар учун назарий ва амалий аҳамият касб этиши шубҳасиздир.



Абдулла ШЕР

ERKINLIK, IXTIYOR VA IRODA

“Эркинлик” атамасига фалсафий луғатларда одатда бундай изоҳ берилади: “Эркинлик – инсоннинг олдида қўйган мақсадларига эришиш йўлида ўз ниятлари, хоҳиш-истаклари ва манфаатларига мос тарзда фаол ҳаракат қилиш қобилияти” (*Философский энциклопедический словарь. М., “Советская энциклопедия”, 1989, стр. 569*). Бир қарашда ҳаммаси аниқ-равшандек: эркинлик – инсондаги қобилиятлардан бири. Лекин ана шу қобилиятдан фойдаланиш – гоёт мурраккаб жараён. Бу жиҳатдан уни ўта мажхул, ноаниқ, ўзгариб турувчи тушунча дейиш мумкин. Эркинлик қадим-қадимдан инсонни

оҳанрабодек ўзига тортиб келади. Чуқурроқ ўйлаб кўрсак, бутун инсоният тарихи ҳам, алоҳида инсон ҳаёти ҳам аслида эркинлик учун курашдан иборат. Бироқ у амалда ҳамма вақт ҳам ижобий ҳодиса сифатидаги моҳиятини сақлаб қололмайди. Бу ҳақда буюк олмон файласуфи В.Виндельбанд шундай деган эди: “...ўтмишда эркинлик номи остида кўп улуг ишлар амалга оширилган, лекин айнан уни рўқач қилиб қанчадан-қанча гуноҳлар ҳам содир этилган. Одам ҳаёлига келтирганида юраги дуқиллаб уриб кетадиган шу калом билан қанчадан-қанча жиноят унодониқлар, эҳтирос алдовию сўқирлиқлар ўзини безади ва безамоқда” (*Виндельбанд В. О свободе воли. Минск – Москва, “Харвест” – “АСТ”, 2000, стр. 8*). В.Виндельбанд фикрини давом эттириб, “эркинлик” атамасининг мазмуни сиёсат ва фалсафа оламида ҳануз турлича талқин этиб келаётганини, “ҳақиқий

Буюк Абдулла Қаҳҳор адабиёт аҳли олдида сўздан унинг маъносини билиб ва ўрнини топиб фойдаланиш талабини қўйган эди. Ушбу талаб, шубҳасиз, илм аҳлига ҳам бевосита тааллуқли. Чунки фанда ҳам атамалар маъносини аниқ фарқламай туриб ишлатиш ҳоллари оз эмас. Фаол муаллифимиз – шоир ва файласуф Абдулла Шер таҳририятга ана шу мавзуга доир бир жуфт мақола тақдим этди. Улардан бирини “Яхшилик ва ёмонлик дегани эзгулик ва ёвузликми?” сарлавҳаси остида аввалги сонда эълон қилдик. Мақола кўпчиликка маъқул бўлди, хат ва қўнғироқлар орқали у ҳақда илқ фикрлар айтилди. Бу сонда муаллифнинг айни муаммога доир иккинчи мақоласини журналхонлар эътиборига ҳавола этмоқдамиз.

Таҳририят

эркинлик" тушунчаси нимани англатиши эса ҳали ҳам аён эмаслигини айтиб ўтади.

Бундай "тушунмовчилик"ларнинг сабаби шундаки, инсон эркинлиги ҳеч қачон даҳлсиз, алоҳида олинган эркинлик бўлмайди. Буюк француз мутафаккири Жан-Поль Сартр айтганидек, у эркинликларга бақамти эркинлик: "Албатта, эркинлик инсоннинг хоссаси сифатида бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими – бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам ёдда тутишим шарт; мен бошқаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади" (*Сартр Ж.-П. Экзистенциализм тўғрисида. "Жаҳон адабиёти" журнали, 1997 йил, 5-сон, 192-бет*).

Дарҳақиқат, ҳаётда инсоний "мен" "сен"-нинг эрки билан бевосита, "у"нинг эрки билан билвосита муносабатга киришишга мажбур. Натижада менинг эркинлигим ўзга эркинликлар учун, ўзга эркинликлар эса менинг эркинлигим учун зарурият вазифасини бажаради. Бошқача қилиб айтганда, эркинлик ҳеч қачон мутлақлик касб этолмайди, уни доим замон, макон, инсонлар эркинлиги – бошқа эркинликлар чеклаб туради; инсон бутунлай эркинликка эришолмайди, фақат қайсидир бир нарсадангина эркин, озод бўлиши мумкин. Дейлик, спорт мусобақаларида университет шарафини ҳимоя қилиш учун бошқа шахарга борган талаба дарсларга қатнашиш мажбуриятидан озод қилинган, лекин у дарсларга нисбатан эркинликка эга бўлгани ҳолда, бутунлай эркин эмас – спорт мусобақаларида қатнашиш мажбуриятини олган. Шундай қилиб, бир эркинликнинг қўлга киритилиши иккинчи эркинликдан – спорт мусобақаларида қатнашмаслик эркинлигидан воз кечишга олиб келади. Демак, бир томондан, эркинлик заруриятсиз, зарурият эса эркинликсиз мавжуд эмас, иккинчи томондан, шунинг учун ҳам ҳар қандай эркинлик чекланган ҳолдагина воқе бўлади.

Айни вақтда, эркинлик ҳар бир ҳодисада муайянлашиш табиатига эга. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ҳаётда унинг юзлаб турини учратиш мумкин: сиёсий эркинлик, иқтисодий эркинлик, матбуот эркинлиги, фикр эркинли-

ги ва ҳоказо. Лекин буларнинг ҳаммасини икки катта гуруҳга ажратса бўлади: биринчиси – шахс эркинлиги, у индивиднинг ўз хоҳиш-истаклари ва манфаатларини рўёбга чиқаришига қаратилган бўлса; иккинчиси – жамоавий эркинлик, у – жамият, мамлакат, миллат, халқ сингари жамоавий бирлашмаларга тааллуқли яққаликда умумийлик акс этган ҳодисадир. Ҳар икки турдаги эркинлик аслида ижобий моҳиятга эга, ижобий бўлганда ҳам муқаддаслик тарзида қабул қилинади. Чунончи, шахс эркинлиги инсоннинг қўл эмаслигини, мамлакат эркинлиги эса ватаннинг мустамлака эмаслигини англатади. Бироқ, айни чоқда, ҳар икки турдаги эркинлик эрксизликни барқарор қилиш учун ниқоб вазифасини ўташи ҳам мумкин. Виндельбанд айтганидек, не-не гуноҳлару не-не ёвузликлар шу муқаддас сўз баҳонасида амалга оширилади. Масалан, ҳозирги замонда аксарият оммавий ахборот воситалари, журналистлар сўз эркинлиги баҳонасида бошқаларнинг шахсий ҳаётига аралашаётганига гувоҳмиз. Ёки Америка Қўшма Штатлари демократия ўрнатиш баҳонасида Ироққа бостириб кирди ва ҳозиргача у ерда осойишталик қарор топгани йўқ. Биринчи ҳодисада журналистнинг мақсади – бировларни шарманда қилиш орқали мўмайроқ пул ишлаш. Иккинчи ҳодисада эса бир буюк давлат бошқа кичикроқ давлатга сўзини ўтказиш, унинг ёқилги захираларидан бемалол фойдаланиш учун ўзига имконият яратишни мақсад қилган. Тоталитар тузумларда ҳам эркинлик ниқоб вазифасини ўтади. Уларнинг дохийлари халқларни сиёсий қатагон ва ижтимоий ёлғон воситасида эрксизликни эркинлик деб эътироф этишга мажбур қилади. Бунга исбот тариқасида XX асрдаги шўролар ва фашистлар диктатурасини эслашнинг ўзи kifof.

Хўш, эркинлик эрксизликнинг ниқобига айлантирилиб, поймол этилмаслиги учун нима қилмоқ лозим? Инсон эркин яшай олиши мумкинми? Эркин инсон қандай бўлмоғи керак? Бу саволларга битта жавоб бор: инсон юксак ахлоқ эгаси даражасига кўтарилгандагина, буюк олмон файласуфи И.Кант айтганидек, ўзини – мақсад, бошқаларни – восита деб



Эпиктет

карашдан воз кечгандагина ҳақиқий эркинликка эришадди. Қадимги Румо файласуфи, асли-таби овоз қилинган қул Эпиктет ҳақиқий эркин инсон деганда ўз виждони даъватига мувофиқ яшайдиган, ҳар бир қадамини ҳақиқат ва эзгулик талабларига мувофиқ ташлайдиган, бу йўлда ҳар қандай таҳдиду азоблардан, ҳатто ўлимдан ҳам қўрқмайдиган кишини тушунади. "Эркин инсон, — деб ёзади у, — ўзи тўқинликсиз ҳукмронлик қила оладиган нарсалар устидангина ҳукмрон бўлади. Ҳеч қандай тўқинликсиз эса ёлғиз ўз устидан ҳукмронлик қилиш мумкин. Шу сабабли ўзининг эмас, бошқаларнинг устидан ҳукмрон бўлишни хоҳлаган киши, билгинки, эркин эмас: у ўзидаги одамлар устидан ҳукм юргизиш истагига қулдир" (*От раба до императора. М., "АСТ", 2002, стр.75*).

Файласуф бу фикрини бир қул мисолида тушунтиради. Қул озод бўлишни хоҳлайди. Бу хоҳиш рўёбга чиққач, у қорнини тўйдириш учун кимгадир ялтоқилик қилишга мажбур, чунки ҳўжайин энди унга овқат бермайди. Аста-секин янги қулчилик бошланади: у амалтақал қилиб уй топади, озиқ-овқат ғамлайди, хуштор излайди, бойиш учун ҳар қандай пасткашлиқдан қайтмайди; ўз ихтиёри билан, барча азоб-қубатларга чидаб, жанги жадалларда қатнашади, ҳарбий бошлиқ бўлади ва ниҳоят сенатор даражасига кўтарилади. Аслида у кимга айланди, деган саволни ўртага ташлайди файласуф: у — ўша-ўша қул, фақат сенат мажлисларига борадиган қул. Энди унинг занжери ялтироқ, қимматбаху, лекин, барибир, эркинликдан маҳрум қиладиган занжирдир (*Уша манба, стр. 71-73*).

Эпиктет мисол қилиб келтирган банда ана шу қулликни ўз ихтиёри билан танлади. Ҳеч ким уни мажбурлагани йўқ. Зеро, эркинлик ихтиёр билан боғлиқ, яъни эркинлик индивиднинг хоҳиш-ихтиёри орқали муайянлашади, объективлашади. Энди ана шу масалани кўриб чиқсак.

Аввало "ихтиёр" атамаси ҳақида тўхталиб ўтайлик. Луғатларда, одатда, бу сўз "хоҳиш", "хоҳиш-истак", "эрки", "маънолари" билан изоҳланади. Фалсафий ибора сифатида эса, у мунозарали таърифга эга, баъзи бир овруполик мутафаккирлар ва рус файласуфлари уни ирода билан узвийликда олиб қарайди, ҳатто бир хил маънони англатадиган атама сифатида талқин қилади. Фалсафа оламига рус мутафаккирлари кўзойнаги орқали қарашга ўрганиб қолган бизлар ҳам бу тушунчага худди шундай муносабатда бўламиз: фалсафий луғатларимизда "ихтиёр" сўзи умуман йўқ, фақат "ирода" атамасини учратиш мумкин. Ваҳоланки, ихтиёр, ҳали айтилганидек, хоҳиш-истак эрки демакдир, ирода эса ўша хоҳиш-истак эркини босиб турадиган, унинг амалга ошишига йўл қўймайдиган куч, яъни ихтиёр ғилдирак бўлса, ирода — тормоз. Масалан, сиз чекишни ташладингиз, лекин жуда бўлмаганда, "бир тортиб" қўйиш хумор қилиб қолади, шунда ирода воситасида бу хоҳишдан воз кечсангиз, иродали одам деб аталишга лойиқсиз, аксинча эса, сиз иродасизсиз. Демак, ихтиёр — эркинлик, ирода — зарурият сифатида намоён бўлади. Тўғри, "ихтиёр" ва "ирода" сўзлари узвийликдаги мазмунни англатадиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Лекин улар жуда кам, сақотли, мислсиз қудратнинг хоҳишигина бир вақтнинг ўзида ирода билан мустаҳкамланади, бунда ирода хоҳишнинг юксак даражаси сифатида талқин топади. Бундай талқин тўрт нарсасига хос: гап худо, халқ, ота-она, ҳукмдор ҳақида боргандагина биз "худонинг хоҳиш-иродаси", "халқнинг хоҳиш-иродаси" ва ҳоказо дейишимиз мумкин, холос. Бошқа барча ҳолларда ихтиёр билан ирода бир-биридан мухтор тарзда ва бир-бирининг зидди сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, фалсафа ва ахлоқшуносликдаги энг мураккаб муаммолардан бири "ирода эркинлиги" эмас, "ихтиёр эркинлиги" деган истилоҳ билан аталиши мақсадга мувофиқдир.

Бу фикримизни яна бир бор исботлаш учун "ирода фалсафасининг отаси" дея ном олган буюк олмон файласуфи Артур Шопэнхауэрга мурожаат қилсак, масала ойдинлашади. Аслиятда у ўз фалсафаси-

ни асослаб берган тўрт китобдан ва уларга қўшимчалардан иборат фундаментал асарини "Die Welt als Wille und Vorstellung" деб атайди. Бу – ўзбекчасига "Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида" (русчасига "Мир как воля и представление") дегани. Чунки, олмончада "wille" – ихтиёр, ирода эса, "willenskraft" ёки "willensstarke" (русчасига "сила воли") деб изоҳланади (*Немецко-русский словарь. М., "Советская энциклопедия", 1965, стр. 921*).

Шопэнхауэр мазкур асарида ўзигача бўлган Оврупо фалсафасидаги ихтиёр билан иродани бир-бирига қўшиб юбориш ва уларни айнанлаштириш ҳолатларини хато деб билади, у ихтиёрни кучга боғлиқ, унга бўйсунувчи ҳодиса сифатида олиб қарашни инкор этади. "Ҳозиргача ихтиёр тушунчасини, – деб ёзади файласуф, – куч тушунчасига боғлаб келдилар, мен эса бунинг аксини айтаман ва табиатдаги ҳар бир кучни ихтиёр сифатида тушунишни ёқлайман" (*Шопэнгауэр А. Мир как воля и представление. Минск, "Попурри", 1998, стр. 164*). Демак, ихтиёр бошқа, ирода бошқа, ихтиёр ироданинг кучига суяниб иш кўрмайди, унинг ўзи алоҳида, иродадан мухтор тарздаги куч. Шу ўринда Шопэнхауэрнинг қарашларига батафсилроқ тўхталишга тўғри келади.

Шопэнхауэр таълимотига кўра, олам – инсон кўз очиши билан кўрган, ҳидлару рангларга, товушлару сукунатга тўла дунё – фақат ва фақат тасаввурдан иборат. Олам – менинг тасаввурим, дейди файласуф. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Шундай қилиб, олам – тасаввур, у субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, қўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламни эмас. Олам, масалан, мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам – шундай. Бу – масаланинг бир томони, иккинчи томони – ихтиёр. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, у бутунлай бошқа, сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарсаси. У – барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу – мутлақ эркин хоҳлаш, исташ,

унинг на сабаби, на асоси бор. У – оламнинг ички мазмуни, ўз-ўзича англалмаган ҳолат, кўр-кўрона, тўхтатиб бўлмайдиган шиддат. Ҳатто дарахтларда ҳам ихтиёр ҳукмрон, шохлар юқорига, нурга қараб интилади, илдиз пастга қараб ҳаракат қилади – намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан пастга – вертикал тарзда қулайди. Ихтиёр, бу – макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни билишнинг имкони йўқ. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, ҳирс қўйгувчи ва фақат ундан кейингина билгувчи, фикрловчи мавжудотдир. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир – келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу "ҳозир"нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса – яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган "нарсаси ўз-ўзича".

Шопэнхауэрнинг таъкидлашича, оламий ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўриғида тутadi. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хоҳиш-истаклар исканжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли. У яшаш истагида янгидан-янги ихтиёр исканжасига тушаверади. Инсондаги худбинлик уни ихтиёрга қул қилиб қўяди: ўзим бўлсам, ҳаммаси меники бўлса, деган ақлда билан иш кўради. Бир истак бажарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир истак билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт – ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлгон, азоб, фожиалардан иборат мавжудлик.

Ихтиёр чангалидаги инсоннинг бахт деб интилгани охир-оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр – чексиз изтироблар манбаи; ўз бахтига интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи мумкин; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бошқа нарсаси эмас. Демак, чексиз бахтга интилиш – барча иллатларни келтириб чиқарувчи манба. Энг улкан бахтга эришаман деб, инсон бахтсизликка эришади.

Шопэнхауэр фикрича, ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликини ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан қўрқадки, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш-истакларга чек қўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрни жиловламоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан қўрқмаслиги, унга интилмоғи керак. Чунки инсон учун сўнг мақсад – ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Хўш, инсон ихтиёр чангалидан кутуламан, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориғ бўламан, деса нима қилиши лозим? Ўзини ўзи ўлдириши керакми? Шопэнхауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини ўзи ўлдираётган одам яшашни хоҳлайди, у фақат мавжуд ҳаётдаги шарт-шароитдан норози. Шу боис ўзини ўлдирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўтиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш-истакларни жиловламоғи, ихтиёр чангалидан кутулмоғи керак. Ўшанда ҳам яшайверади-ю, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарсага айланади – энди инсонни ҳеч нима безовта қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади. Бунинг учун инсон ҳалол, буюк бир ички адолат ҳисси билан яшамоғи лозим. Зеро, ҳақиқий ҳалоллик, бузилмас адолат бирламчи ва энг муҳим фазилат сифатида мислсиз оғир вазифа, унга бутун қалби билан берилган инсон тез орада шунақанги қурбонликлар қилишга мажбур бўладикки, пировард натижада унинг учун ҳаётнинг ҳеч бир қизғи қолмайди ва инсон ихтиёрдан воз кечади. Ҳалолликка нисбатан ҳурматнинг маъноси ҳам шунда, ҳалоллиكنинг ўзи эмас, унинг учун қилинган қурбонлик ҳурматга лойиқдир. Гап шундаки, тўғри ва ҳалол инсон ҳаёт билан боғлиқ бўлган азоб-уқубатларни ҳийла ёки куч воситасида бировнинг елкасига ташлаб қўймайди, ўзининг оғир юкини ўзи кўтаради, ҳаётдаги ёвузликларнинг ҳаммасига бировнинг эмас, ўзининг кўксини қалқон қилади. Шундай ҳалол яшашнинг оқибати бўлмиш мислсиз изтироблар ўзига хос фориғланишга, буддачилик ибораси билан айтганда – нирванага (эхтирос, нафрат,

пушаймонлик мунтазам сўниб бориши натижасида истаклар занжиридан кутулишга) олиб келади; бундай олий маънавий мақомга руҳан эришган инсон ҳаётга бўлган ихтиёрни инкор этади (қаранг: Шопэнгауэр А. *Идеи этики. // Избранные произведения. М., "Просвещение", 1992, стр. 152-153*).

"Ихтиёр, – деб ёзади Шопэнхауэр, – ўз-ўзича англалмаганлик ва у ўзини дастлаб кўр-кўрона, тийиксиз шиддат сифатида намоян этади. У инсоний умримизнинг ривожланиш қисмида, ноорганик табиат ва набототда ҳамда унинг қонунларида шу тахлит кўзга ташланади. Бироқ, ихтиёр қулоч ёзган тасаввур оламига хизмат қилиш учун татбиқ этилар экан, у ўз хоҳишини билишга эришади ва хоҳишининг мақсадига айланган нарсани билиб олади: бу эса айнан мана шу олам, мана шу ҳаёт нима бўлса, шундан бошқа нарса эмас" (Шопэнгауэр А. *Мир как воля и представление. Стр. 361-362*).

Албатта, Шопэнхауэрнинг барча фикрларини ҳақиқат деб қабул қилиш ва уларга бирварақай қўшилиш шарт эмас. Зеро, унинг ҳозиргина кўриб ўтганимиз – ҳаётбахшликни тушқунликдан қидириши, нирванага даъвати инсоният тараққиёти учун намуна бўлолмайди. Бироқ Шопэнхауэрнинг ихтиёр борасидаги қарашлари, умуман олганда, диққатга сазовор. Зеро, унгача ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ихтиёр ҳақида бундай муфассал фалсафий тадқиқот юритган эмас.

Хуллас, Шопэнхауэр ихтиёрни оламни ҳаракатга келтирувчи эркин куч сифатида талқин этади, айни чоқда табиатдаги ихтиёр билан инсоний ихтиёрни фарқлайди: инсоний ихтиёр билиш билан келишиб иш кўради, лекин ҳаммавақт ҳам ақлга бўйсунавермайди, аксарият ҳолларда уни бир четга суриб қўяди. Ана шунинг учун ҳам ихтиёр эркинлиги ахлоқ фалсафасининг энг муҳим ва миқёсли муаммоларидан бири ҳисобланади.

Ихтиёр эркинлигини бизнинг Шарқ мутаф-факирлари ҳам жиддий тадқиқ этган. Бироқ уларда масалага дин фалсафаси нуқтаи назаридан ёндашув устувор. Масалан, имом Ғаззолий ихтиёр эркинлигини худонинг ихтиёри намоян бўладиган майдон, инсонни

эса ана шу муқаддас ихтиёрни амалга оширувчи хатти-ҳаракат шарти тарзида талқин қилади ва уни касб тушунчаси билан боғлайди: инсон худонинг ихтиёри-ни ўзига касб этгувчи, юктиргувчи ўрталиқдаги – Яратган ва қолган барча махлуқот ўртасидаги жонзот. "Чунончи, ёнгиндаги оловнинг ҳаракати, – деб ёзади Ҳаззолий, – соф мажбурийлик, Яратганнинг хатти-ҳаракати – соф ихтиёр эркинлиги, инсоннинг хатти-ҳаракати эса, ана шу икки ҳодиса ўртасидаги босқичдир. Айнан ана шу босқич ихтиёр эркинлиги билан амалга ошган мажбурийлик деб аталади" (Абу Хамид Газали. *Воскрешение наук о вере. М., "Наука", 1980, стр. 305*). Демак, Ҳаззолийнинг фикрига кўра, инсоннинг ихтиёр эркинлиги "соф" – мутлақ эмас, нисбийдир. Лекин, айтиш чокда ихтиёр эркинлиги фақат илоҳий мажбурийлик эмас, инсоний хоҳиш-истак билан ҳам амалга ошади. Баъзан эса инсоний хоҳиш-истак илоҳий мажбурийлик билан чиқишмаслиги мумкин. Шу жиҳатдан олганда, Ҳаззолийнинг ҳамма фикрларини ҳам ҳақиқат деб қабул қилиш, бизнингча, тўғри эмас.

Авалло шуни айтиш керакки, ихтиёр эркинлиги инсонга ақл билан бирга берилган илоҳий неъмат. Қуръони каримнинг "Бақара" сурасида шундай марҳамат қилинади: "30. Эсланг, (Эй Мухаммад), Раббингиз фаришталарга: "Мен Ерда халифа (Одамни) яратмоқчиман", деганида, (улар) айтдилар: "Унда (Ерда) бузғунчилик қиладиган, (ноҳақ равишда) қон тўкадиган кимсани яратмоқчимисан? Ҳолбуки, биз Сенга ҳамдинг билан тасбеҳлар айтамыз ва Сени муқаддас деб биламиз. (Оллоҳ) айтди: "Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан". 31. (Оллоҳ) Одам (Ато)га барча номларни ўргатди. Сўнг уларни фаришталарга (бирма-бир) кўрсатиб деди: "Агар ростгўй бўлсангиз, ана у нарсаларни номлари билан Менга айтиб берингиз!". 32. (Улар) дедилар: "Зоти покнинг ҳаққи, бизда Ўзинг билдирганингдан ўзга илм йўқдир. Албатта, Сен илм ва ҳикмат эгасидирсан". 33. (Оллоҳ



Шон'атқайур

айтди): "Эй Одам, уларга номлари билан айтиб бер". Уларга номлари билан айтиб берганида, (У) деди: "Мен осмонлар ва Ер сирларини, сизлар ошкор қилаётган ва яшириб юрган нарсаларингизни билурман, демаганмидим?!" 34. Эсланг, (Эй Мухаммад,) Биз фаришталарга: "Одамга сажда қилинглр!" деб буюришимиз билан улар сажда қилдилар. Фақат Иблис бош тортиб, кибр қилди ва кофирлардан бўлди".

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат Тангрига ибодат учун бажо келтириларди. "Аммо бу сажда ибодат учун эмас, балки Одамни – Оллоҳнинг улуг ижодини табриклаш маъносида эди" (*Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Т., "Шарқ", 2009, 36-бет*). Худо бу билан барча мавжудотлардан олий, даража нуқтаи назаридан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам – худонинг ердаги халифаси.

Шу ўринда "халифа" сўзининг амалий маъноси ҳақида тўхталмоқ ўринли. Уни оддий ҳаётий мисол билан тушунтирадиган бўлсак, косибликка, ҳунармандчиликка мурожаат қилиш мақбул. Маълумки, қадимда косиб ёки ҳунарманд устанинг одатда бир неча шогирди бўлган. Улар орасидан энг ақллиси, тадбиркори, устанинг меҳрини қозонгани халифа этиб тайинланган. Халифага уста ўзининг бир қанча ваколатини, жумладан, бирор ёққа сафарга кетса, шу муддат мобайнида бошқа шогирдларни бошқариб, уларга раҳбарлик қилиб туришни топшириши мумкин бўлган. Шундай қилиб, уста қайтиб келгунга қадар халифа унинг айтганлари ёки кўрсатмаларини амалга ошириш билан шуғулланган. Одам ҳам Оллоҳга нисбатан ана шундай халифадир: у то киёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача нафақат ўзи устидан, балки наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳам ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги



Виндеб'банд

зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан махрум — улар Оллоҳнинг буйруғини бажаради, холос. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган — у Оллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарз-

да белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас, фақат Яратганга хос. Инсон ўз ихтиёри билан ҳам буйруқ бериш, ҳам бажариш ҳуқуқига эга, яъни у бу оламда восита эмас, мақсаддир. Тангри ана шу мақсаднинг пок, юксак ҳулқ ва маънавият эгаси бўлиши учун динни восита сифатида буюрди, Қуръони каримни нозил қилди. Хуллас, Тангри ўзидаги мутлақ ихтиёр эркинлигининг бир қисmini инсонга бериб, уни нисбий ихтиёр эркинлиги билан таъминлар экан, айтилганидек, одамзотни ўзидан кейинги энг улуғ мавжудот қилиб белгилади.

Ихтиёр эркинлиги ахлоқий муаммо сифатида буюк жадид мутафаккири Абдурауф Фитратнинг ҳам диққатини тортган. У ўзининг ахлоқшуносликка доир “Оила” асарида ихтиёр эркинлигини “ихтиёрий феъл ва ҳаракатлар” деб атади (қаранг: *Абдурауф Фитрат. Оила. Т., “Маънавият”, 1998, 84-бет*). Аллома ихтиёр билан иродани бир-бирини тўлдирадиган, ёнма-ён рўёбга чиқадиган хатти-ҳаракат сифатида олиб қарайди ва уларни бир неча ақлий жараённинг оқибати деб таърифлайди: “...ирода ва ихтиёримиз, — деб ёзади у, — ...тасаввур, муҳокама, солиштириш ва ихронинг натижасидир” (*ўша манба, 90-бет*).

Шуни таъкидлаш ўринлики, Фитратнинг қарашлари моҳият эътибори билан ҳақиқатга яқин. Зеро, ихтиёр эркинлиги бошбошдоқликка, ўзбошимчаликка айланиб кетмаслиги учун ирода ишга тушиши керак, яъни ёвуз ихтиёрни тўхтатишда ва эзгу ихтиёрни амалга оширишда ирода зарур. Шу

боис, таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, кўп ҳолларда ирода ихтиёрнинг ортида туради, ҳамма гап уни ишга сола билишда.

Лекин инсон ихтиёр эркинлигидан доим ҳам оқилона фойдаланавермайди. Бировлар ўз ихтиёр эркинлиги билан улуғворликка эришса, бошқа бировлар ҳайвонликдан ҳам тубанроқ даражага тушади.

Энди ихтиёр эркинлигининг ички жараёнарига диққат қаратайлик. Бу борада файласуфлар орасида юқорида тилга олганимиз — Виндеб'банднинг ёндашуви алоҳида аҳамиятга молик. Унинг мулоҳазаларига кўра, ихтиёр эркинлиги, энг аввало, ихтиёрнинг уч босқичда воқе бўлиши билан боғлиқ. Биринчи босқич ичидан фақат биттасини танлаб олиш ва ҳаракатга айлантириш мумкин бўлган алоҳида хоҳиш-истакларнинг туғилишидан иборат. Иккинчи босқичда мазкур хоҳишларнинг ўзаро бир-бирини тутиб туриши, тенг ҳолатга келтириши юз беради ва бу — танлов орқали бир қарорда тўхташ имконини яратади. Учинчи босқич танланган хоҳишнинг ўзига мос жисмоний ҳаракатга ўтиши билан белгиланади.

Ихтиёр қилиш жараёнидаги эркинликка келсак, шуни қайд этиш керакки, муайян ихтиёрга берилган эркинлик танловнинг бошланишида ва танлов пайтидагина мавжуд бўлади. Танлов жараёни тугаши билан, яъни икки нарсадан бирини танлаганингиз заҳоти ихтиёрингиз учун берилган эркинлиكنинг ваколоти тугайди: сиз ихтиёр қилиб бўлдингиз, бундан бу ёнгиде эркин эмассиз, энди танловингизга кўра ҳаракатни бошлашингиз керак. Демак, ихтиёр эркинлиги танланаётган икки нарса оралиғидаги фикрлаш мобайнидагина воқе бўладиган ҳодисадир.

Танловнинг ўзи эса икки хил хоҳиш ўртасидаги курашдан иборат. Бу курашда фақат битта хоҳиш — қайсиси кучли бўлса, ўша ғалаба қозонади: ҳам унисининг, ҳам бунисининг баравар танланиши мумкин эмас. Рухшунослик нуқтаи назаридан, танлов — ҳиссиётга асосланган, қандай сабаб орқали вужудга келиши аҳамиятсиз бўлган руҳий омил. Ахлоқшуносликдаги танлов эса қадрият билан боғлиқ, ақлга асосланган тушунча. Биринчиси — бор нарса, иккинчиси —

бўлиши керак деб ҳисобланган нарс; биринчиси – мавжуд омилни, иккинчиси – идеални, меъёрни англатади. Шундай қилиб, инсондаги иштиёр эркинлиги зарурият талаби билан оқилона, ақлга бўйсундирилган равишда, идеал ва меъёрларга мос тарзда чекланади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин иштиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки набототу ҳайвонот олами, ҳатто бутун дунё учун фожиага айланиши мумкин.

Шундай қилиб, иштиёр эркинлиги сабаб инсон ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади. Бу муаммо кишида масъулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулиятни, ўзгалар ва ўз виждони олдида жавобгарликни ҳис этмаган киши хоҳлаган ишга қўл уриши мумкин – уни ўз қилмишининг оқибати қизиқтирмайди, у фақат манфаат устуворлигини тан олади, холос. Ундай одамни ахлоқсиз деб атайдилар. Зеро, инсон ё згуликни, ё ёвузликни танлаши билан ниманидир иштиёр этади: ахлоқий танлов – ҳар бир хатти-ҳаракат, ҳар бир қилмишининг ибтидо нуқтаси.

Умуман, инсон ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида иштиёр эркинлиги ва танловнинг аҳамияти бекиёс. Масалан, тарихдаги бир таъсирчан воқеани олиб кўрайлик: бозорда мутасаввиф аллома, буюк шоир Насимий ғазалини ёд ўқиётган бир йигитни куфрда айблаб, ҳибсга оладилар. Йигит олдида икки йўлдан бирини танлаш турарди: ё пири Насимийга хиёнат этиш ва тавба қилиб, банддан озод бўлиш ёки ғазални ўзимники, деб ўлимга тик бориш. Покдомон, ор-номусли йигит иккинчи йўлни танлайди. Раис (диний маросим ва урф-одатларнинг бажарилишини кузатиб, тош-тарозиларнинг тўғрилигини текшириб юрувчи мансабдор шахс) унинг терисини шилишга буюради. Оломон – томошабин йиғилади. Шу пайт Насимий келиб

қолади. Воқеадан хабар топган шоир олдида ҳам энди танлов турарди – танламаслигининг иложи йўқ: ё ўзини ошкор қилиб, ёш йигитни жаллод қўлидан қутқариши ва унинг ўрнини эгаллаши ёки оломон орасидан секин сирғалиб чиқиб кетиб, муридининг ўлими эвазига ўз жонини асраб қолиши керак. Насимий биринчи йўлни танлайди: ўзини жаллод қўлига топшириб, бегуноҳ йигитни озод этади. Раис энди шоирнинг терисини шилишга буюради. Жаллод ишга киришади, атрофга қон сачрайди. Шунда раис одамларга, нари туринглар, бу кофирнинг томчи қони бирор ерингизга тегса, ўша ерни кесиб ташлаш керак бўлади, дейди. Раис гапини тугатар-туғатмас, Тангри қудрати билан бир томчи қон сачрайди. Оломон раисдан қон теккан бармоғини кесиб ташлашини талаб қилади. Энди раис олдида танлов турарди: ё бармоғини кестириб, гапининг устидан чиқиши ёки гапидан қайтиб, риёкорлик қилиши керак. Раис – ахлоқан нопок, кўрқоқ ва худбин одам – гапидан қайтади. Насимий эса қийноққа мардонавор чидаб, чурқ этмайди, аксинча, раиснинг аҳволини кўриб, истехзоли кулади ва сўнгги ғазалининг сўнгги байтини ўқийди:

*Эй Насимий, чун муяссар бўлди иқболи висол,
Қўй, терингни сўйса сўйсун бу палид қассоблар.*

Кўриб ўтганларимиздан шундай хулоса чиқариш мумкин: танлов билан ниҳоясига етadиган иштиёр эркинлиги илоҳий мажбурият ва икки зарурият ўрталиғида ахлоқий хатти-ҳаракатга айланади: биринчиси, ташқи зарурият – бошқаларнинг эркинлиги, иккинчиси, ички зарурият – инсоннинг ўзидаги ирода кучи. Шунинг учун айтиш мумкинки, “ахлоқли инсонгина эркиндир, чунки эркин инсонгина ахлоқий хатти-ҳаракат қила олади” (*Штайнер Р. Философия свободы. Ереван, “Ной”, 1993, стр. 150*).

Сафар ОЛЛОЁР



Одам боласини, дейлик, ўйлаб-чамалаб иш қилишга одатлантириш мумкин, бироқ унга теран фикрлашни рисоладагидек ўргатиб бўлмайди. Шу боис, "Қалламга бир фикр келиб қолди", дея дабдурустдан ажиб ҳикмат сўйлайдиган ҳамсухбат орамизда кам топилади. Зеро, фикрлаш – қобилият талаб этадиган жараён. У илм-ла бойитилган лаёқатдир. Тўғри, бошқа унсурлари ҳам бисёр, аммо фикримча (қаранг, яна фикрга таянпман!), асосийси шу. Кўпинча тинмай гап сўқийтган, астойдил гурунғ бераётган, панд-насихат қилаётган одамларнинг барчаси фикрлаётгандек туюлади. Аслида эса улар атиги жўяли гапларни айтаётган бўлади, холос. Орадаги фарқ шуки, асл фикр – онг-шурримизнинг беандоза, мутлақ янги, оригинал маҳсули. Жўяли гап эса қайсидир андоза, аниқроғи, кўникма ва тажрибанинг бирон бир шаклдаги ифодаси, холос. Икковини бир-бирига чапкаштириб юборишимизнинг сабаби эса оддий – ўша андоза, кўникма ва тажрибаларнинг асл манбаи бизга ё ярим-чала

маълум, ё эсимиздан буткул кўтарилган. Донишманд боболарнинг олмос фикрлари маталу мақолларга айланиб, умум-башарий маънавий мулк бўлиб кетганининг боиси ҳам айна шунда, яъни жўяли, ақлли гапларни ўзимизники деб билишга нафақат ички майлимиз борлиги, балки бунга ҳатто одатланиб қолганимиздadir. Фикримиз тасдиғи учун бир мисол келтирсак. Гоҳ-гоҳ эфирдан бирон валлаамат бошловчининг ажиб талқини янграб қолади. У ўзи баҳс юритаётган мавзу бўйича бирон жўяли, ақлли фикр айтадию "...деган экан файласуфлардан бири" ёхуд "...деган экан бир донишманд" қабилидаги сийқа изоҳни илова этади. Эътибор қилсангиз, ўша "файласуф" ё "донишманд" унинг ўзи эканини дарҳол фаҳмлайсиз. Мен ўзи топган "ҳикмат"ни қайсиям донишмандга йўйган ана шундай бошловчи билан бир гал очиқ мубоҳаса қилганман. У ички бир хўрсиниш билан "айб"ини тан олди ва "Кўрсатуви жадал тайёрланг, деб қисталанг қилиб туришганда, китоб титкилаб ўтиришга вақт

топиб бўлармиди?" деган ҳашаки "сабаб"ни рўқач қилди. Ҳартугул виждони бор экан – иқрор бўлди, йўқса, нима ҳам қила олардингиз уни?! Сухбатдошимиз фикр айтяптими ёхуд фикрляптими, ана шунга диққат қилмоғимиз лозим. Агар у фикрлаётган бўлса, баҳсли саволлар берсак, топилиги янада такомиллашади. Ахир, олмосга ҳам қанча ишлов берилса, шунча қиммати ортади – салмоғидан-да олдин жилоси билан диққатни тортади. Шу маънода, фикрлаётган кишини заргарга қиёс қилиш мумкин – у фикрини олмос каби обдон сайқалламоғи лозим. Дарвоқе, заргарнинг ҳам укувлиси бор, укувсизи бор – ишининг натижаси ҳам шунга яраша. Бинобарин, фикрнинг ҳам "пишган"у "пишмаган"и, "палаги тоза"сию "уруғи айнигани" бўлади, албатта.

Фикр орқалигина буюкликка эришилади. Одатда бу жараён шу қадар табиий кечадикки, кўплаб даҳолар ҳатто ўзини муносиб баҳолай билмаган. Ваҳоланки, улар эл аро чин шахс ўлароқ танилган, тан олинган. Демак, улуғлик худо юқтирган истеъдод боис соқин ва собит рўй берган. Бир вақтлар кимдир айтиб кетган ҳикматни бамаврид тилга олиш билан мутлақ янги фикрни ўртага ташлаш ўртасидаги нозик ўхшашлик ва қескин тафовутни фарқлаган ҳақимлар ўзи ҳам пайқамаган ҳолда илм чўққиларига чиққан бўлса, ажаб эмас.

Агар "танганинг иккинчи томони"га эътибор қаратсак, умумлашма фикр кўникамага айланишини кузатишимиз мумкин. Хусусан, жамият ва табиатда учрайдиган муайян воқелик хусусида деярли ҳамма бир хил фикрлайди. Масалан, баҳор ҳақида сўз кетса, унинг уйғониш, гўзаллик фасли экани албатта тилга олинади, айни чоқда унинг табияти инжиқлиги: гоҳ қуёш чарақлаб нур сочса, гоҳ ёмғир шаррос куйиши каби ҳоллар тўғрисида "Ҳа, баҳор ҳавоси-да!" деган қарийб бир хил гап қулоққа чалинади. Айни иборани қайсидир замонда кимдир биринчи бўлиб айтганига ақл бовар қилмайди. Чунки дунёнинг турли ўлкаларида, турфа тилларда ушбу фикр (бир-биридан беҳабар ҳолда) бирваракайига айтилган бўлиши мумкин.

Чунончи, кузнинг олтинлиги ённки қишнинг зумрад-лигини, муайян шахсни қўя турайлик, қайси халққа мансуб кашфиёт деб айта оламиш? Бундай жумбоқларнинг эса сон-саногий йўқ...

Я н г и ч а фикрлайдиган одам – ижодкордир. Шунинг учун аксар фузалою фу-саҳо ижод аҳлидан чиққан. Инсон жавҳари, яъни ўзликини англаш масаласи неча минг йиллик кўҳна мавзу, аниқроғи, Одамато билан Момоҳаво муносабатларидан бино топиб, Қобил билан Ҳобил зиддиятларидан дарз кетиб, ана шундан буён эзгулик ва ёвузлик, саховат ва қабоҳат, ҳавас ва ҳасад, дўстлик ва душманлик, мардлик ва пасткашлик каби азалий кутблар аро ҳануз аниқ тўхтама келолмаётган саросар фикрат объектидир.

Янгича фикрлаётган одамнинг нечоғли ижодкор экани бешак, унинг ҳикматомуз Сўзида намоён бўлади. Ана шу асно Сўзнинг кучи, Сўзнинг қудрати бўй кўрсатади. Одатда, одам ва одамийлик хусусидаги мусоҳабаларда, айтилик, Алишер Навоий ҳазратларига мурожаат қилсак, ул зот бисотидаан ўзимизга зарур ибратли фикрни осонгина топамиз. Ённки, қайсидир мавзуда гурунғ кетса, "буни фалончи ундоқ, писмадончи эса бундоқ таърифлаган" қабиллидаги иқтибослар диққатни тортади. Зеро, ўткир фикр ҳамиша муаллифи билан бирга зикр этилади, тилдан тилга кўчади, асрдан асрга ошади.

Бинобарин, мусоҳиби ёдида қолмоқни истаган одам унинг эътиборини қозонадиган, у мутлақо кутмаган тоза Сўз айтмоғи лозим. Бунинг учун эса инсонга худо юқтирган иқтидор керак. Албатта, кимда қанча қобилият бор, буни вақт ва муҳит аниқлаб беради. Яъни, янги фикр айтаман деб чучмал сўзлаб қўй-

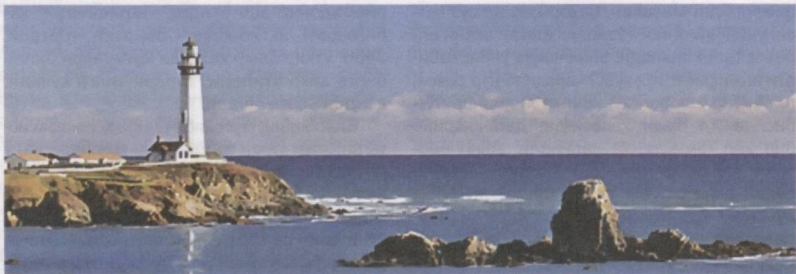


маслик лозим. Зеро, руҳиятни сўниқ сўз сўлдиреди, ёниқ сўз эса ёндиради. Қай йўлни танлаш ҳар кимнинг ўзига ҳавола-ю, аммо ҳар не бўлгандаям, даҳоликка даъвогарликдан тийилган маъкул. Сухбат асносида тилимизга (бошимизга эмас) келиб қолган, расмона фикрдек туюлган (аслида анчайин жўн) гапниям (уялганимиздан) аллақайси донишмандга тўнкаб қўймайлик. Жаҳон таниган ва тан олган, қалб тўрида эъозлаган алломалар бисоти жавонларда жам, демак, бир озгина ҳафсала қилсак бас, бизга зарур фикр биридан бўлмаса, бошқасидан шаксиз топилади. Ул зотлар бисотида бир-биридан салмоқли, бир-биридан ибратли ташбиҳу иборалар ошиб-тошиб ётибди. Зотан, пир комиллар ғоят кенг қамровли ақлу заковат соҳиблари бўлган, олам ва одам ҳақиқатига доир ҳеч бир сир улардан пинҳон қолмаган. Лўнда қилиб айтганда, донишлар бисотидан фикр излаб топиш, руҳий-маънавий куч олишга ҳафсала йўқми (гарчанд бу шаштда бировлар дилини равшан қилиш иштиёқи бўлса-да), уларни тинч қўяйлик.

Агар тотли суҳбатидан баҳрамандлик насиб этса, фикр айтаётган одамни чалғитиб бўлмайди, чунки адашиб кетиши мумкин; янгича фикрлаётган киши билан эса имкон қадар баҳслашмоқ керак, токи фикрати мукаммалашсин, пишиб етилсин. Зеро, унинг қайноқ мулоҳазалари бир кун келиб сархил мевалар берса ажаб эмас. Қолаверса, фикрдан фикр, баҳсдан баҳс тугилади. Ҳарқалай эзгу ўй ва некбин умид билан яшаган киши ҳеч замон ютқазмаган.

Одам – табиатнинг онгли аъзоси. Аммо баъзан шу онги билан онгсиз махлуқотлардан-да баттар мудҳиш ишларни қилаётирки, оқибатда авлодлар елкасида бартараф этилиши лозим бўлган муаммо-ташвишлар юки кўпайгандан кўпайиб боряпти. Тан олиш керак, одамдан бошқа ҳеч бир жонзот табиатни бу қадар чиқиндига “бойитмайди”, наботот ва ҳайвонот оламига бу қадар шафқатсизларча зиён етказмайди. Буларнинг бари нафақат фикрлаш тарзимиз саёзлашгани, балки ўзлигимиздан – одамийликдан ҳам тобора узоқлашиб бораётганимизни кўрсатади.

Ҳозирги глобаллашиш, тезкор ахборот алмашиш асрида маданий-инсоний муносабатлар ҳам шу қадар “нозик”лашиб кетганки, баъзан рўпарангдаги одамнинг руҳий аҳволини ҳис этиб турсанг ҳам, унга бирор нажоткор сўз у ёқда турсин, жўяли гап толиб айтолмай ҳуноб бўласан киши. Бу миямиз ўта енгил ахборотлару юзаки маълумотларга мослашиб қолганига; китобни кўнгил учун эмас, эрмак учун ўқишга кўникиб бораётганимизга далил эмасми?! Демак, биз – одам зурёдлари ўзимиз билган-билмаган ҳолда фикрат маёғидан аллақанча олислаб кетганмиз. Оппоқ кўпикланган ахборот оқими эса чексиз уммон янглиғ бизни тобора домига тортмоқда. Умид шулки, гарчи олис бўлса-да, ўшал маёғ бор ва у рўё эмас. Вужуд ва руҳимизнинг бутун куч-қувватини жамлаб ана шу маёғ сари сузайлик, шундай некбин ва нажоткор жонланиш ҳиссиётлари ҳар кимга эш бўлсин, замондош!



Абдуғафур РАСУЛОВ

IKKI DUNYO – BIR QADAM

Фан-техника тараққиёти, глобаллашув жараёни курраи заминни ҳар томонлама қу-затиш, миллионлаб йиллар изини ўрганиш, талқин қилиш, баҳолаш имконини берди. “Кембриж университети олимлари Ернинг “таваллуд санаси”ни аниқлаш учун янги геологик тадқиқот олиб боришди... Унинг шаклланиши учун юз миллион йилга яқин вақт керак бўлган, – дейди тадқиқот гуруҳи раҳбари Жон Руж. – Ернинг умумий ёши эса 4 миллиард 467 миллион эмас, 4 мил-лиард 537 миллион йилга тенг” (*“Даракчи” газетаси, 2011 йил 31 март сони*). Дунёвий ва диний илм намояндалари оназаминнинг табарруқ ёши масаласига ҳеч қачон бефарқ қарамаган. Лекин, ажабки, инсон зоти илмий хулосалардан кўра бадий асарлар, халқ оғзаки ижоди намуналарига кўпроқ инона-ди. “Диний термаларда дунёнинг яратили-ши ва ундаги инсон тақдирининг азалийли-ги етакчи ғоялардир, – деб ёзади ёш олим И.Турсунов. – Тақдирнинг азалийлиги Бек-мурод Жумабой ўғли репертуаридаги тер-мада бундай бадий ифодаланган:

*Аввали дунёга бир қуш қўндирди,
Дунёнинг тўрт буржин донга тўлдирди.
Ҳар бир донни юз йилгача сўрдирди,
Охири шу қушни очдан ўлдирди.*

Тасаввур қилинг, дунё тўла доннинг ҳар донасини юз йил “сўриб” тугатиш учун неча йил керак? Миллионми, миллиардми ёки ундан ҳам кўпроқми? Тўғриси, бу ҳозирги инсон тасаввурига сиғмайди” (*Турсунов И. Халқ термаларининг тарихий асослари ва бадийати. Номзодлик диссертацияси ав-торереферати. Т., 2011, 16-саҳифа*). Ёзувчи Нормурод Норқобилов Навоий вилоятининг энг овлоқ ҳудудлари – яқин-яқинларгача чўпону кончилардан ўзга бирор кимсанинг қадами етмаган Қизилқум саҳросидаги Тошўрмон, Шўркўл манзиллари ҳақида тур-кум мақолалар чоп эттирди. Шулардан би-рида бундай дейилади: “Ёши мутахассис-лар томонидан 95 миллион йил деб тахмин қилинаётган, занг босган темир қувурлардай



қўққа бўй чўзиб турган бу тош дарахтлар бир замонлар қуюқ ўрмон бўлганига одамнинг ҳеч ишонгани келмайди. Лекин бу ҳақиқат: бир вақтлар саҳро ўрни қалин ўрмон бўлган. ...Бу тош ўрмон мана шу қирларнинг ўсиши натижа-

си ўлароқ ер юзига тепчиб чиққан табиий бир мўъжизадир” (*“Қизилқум ҳайратлари”*, 2-мақола. *“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”* газетаси, 2010 йил 5 март сони).

Тўқсон беш миллион йил аввалги ҳаёт! Табиатдаги жараёнлар, эврилишлар: ўрмонларнинг сув остида қолиб кетиши; кўлу дарёларнинг қуриб ботиши; саҳронинг водий ва воҳаларга “ҳужуми”; ҳайвонот дунёсидаги талотўплар. Бошқача айтганда, она замин баҳайбат вужуд мисоли яшаш, курашиш, ўзгаришдан зинҳор тўхтамади. Ўзоқ ўтмиш ҳали илмий тадқиқ этилмаган. Инсоният 95 миллион йил эмас, боринги, минг йил илгариги ҳаётни ҳам аниқ-тиниқ тасаввур қилолмайди. Қадимги тақвимлар, Хитой, Ҳиндистон, Миср, Юнонистон, Тибет, Жанубий Америка тамаддуни ҳақида маълумотлар берилляпти, Марказий Осиё тарихи, тамаддуни устида тадқиқотлар олиб боришмоқда.

Энг қадимги одамлар, қаерда кўним топганидан қатъи назар, муҳитга кўникишга, тирик табиат билан келишиб яшашга одатланган. Инсон инсон бўлибдики, мулки борлиқни – сув олами, гиёҳу дов-дарахтлар, митти ҳашоратдан тортиб баҳайбат динозавргача бутун махлуқотни жон қардоши деб билди. Ажаб, ҳайвонот “соқов”, аммо одамдек ҳаракатланади, шароит тақозоси билан ўзгаради. Наботот – яшил олам бетакрор, бироқ инсону ҳайвонотсиз яшай олмайди. Ҳайвонот ва инсон ҳар томонлама бири-бирига яқин: инсон ҳайвонотсиз, ҳайвонот эса

инсонсиз яшай олиши даргумон. Бу уч “эги-зак” олдида мудом асосий муаммо – ўзаро тил топишиш бўлган. Фарҳод (“Фарҳод ва Ширин”) моҳир хунарманд, Искандар (“Садди Искандарий”) тенгсиз илму амал соҳиби бўлгани боис жамодоту наботот билан тил топишди. Бразилиялик ёзувчи Пауло Козльо асарларида, хусусан, “Алкимёгар” қиссасида уч мавлуд аро мукаммал тил “ихтиро” этилгани кўрсатилган. Қолаверса, ўзбекининг амалий санъати – рамзлар жамулжами: табиат билан тиллашиш сирларининг ифодасидир.

Ҳозир ҳам булбулу бедана бўлиб “сайрайдиган”, дарё бўлиб “айқирадиган”, бўрон бўлиб “увиллайдиган”, арслон, айиқ, қоплон каби “ўқирадиган”, бўри, ит, шоқолдек “увлайдиган” одамларни учратиб ҳайратланамиз. Халқ қуй-қўшиқларидаги овозлар гармонияси, полифониясидан ҳузур қиламиз. Қадимги одамлар, хусусан, юнонлар отсимон одам, буқасимон одам, балиқсимон қиз, қўшсимон қиз, дарахтсимон қиз, илонсимон қиз сингари тимсолларни кашф этган. Бу тимсоллар халқ оғзаки ижодида осонлиқча сингиб кетди. Одам ва ҳайвонот, инсон ва жамодот, одам ва наботот муносабатлари илк мифологияга асос солди.

Табиат билан тиллашган инсон аввало ўзига маънавий-руҳий мадад излади. Нечунки, одам табиатида таянч, раҳнамо топиш майли кучли бўлади. Қадим халқларнинг аксари кўпхудолик – нарса, ҳодиса, махлуқотни илоҳийлаштириш йўлидан борди. Фикримизни жаҳон тан олган “Илиада” (Ҳомер), “Энеида” (Вергилий) каби эпослар мисолида асослаш мумкин. Қуръони карим, безавол оятлар, илоҳий каломлар – ҳозирги асрнинг асосий таянч китоби бўлиб қолади. Одамзод излай-излай, ўргана-ўргана оламнинг Эгасини, бирор бор Яратувчини топди. Оллоҳ инсон қалбига нур, ақлига қувват, руҳониятига поклик олиб кирди.

Инсон яратилибдики, ёруғликка интилган, мушкулотни енгиш, осонлаштириш йўлини излаган. Илк палладаноқ у яшаш учун курашган: табиий хавфдан ўзини ҳимоя қилган.

Ов қилиш, ёввойи ҳайвонлар ҳужумидан ҳимояланиш мақсадида камон, сўйил, гурзи, найза, палахмонни кашф этган. Кейинчалик темирдан совут, омон, пичоқ, ўроқ, қилич, шамшир ясаган. Ниҳоят, XVI асрга келиб у милтиқни ихтиро этдию бутун ҳайвоноту парранда-дарранданинг зўравонига айланди-қолди. Милтиқ одам табиатидаги вайронкор туйғу – зўравонлик, тажавузкорлик, босқинчиликни авж олдирди. Милтиқ гарчи XVI асрда яратилган бўлса-да, XIX асрдан кенг қўллана бошлади. Милтиққа ёндош тўппонча, замбарак ҳам пайдо бўлгач, инсон буткул табиат ҳокимига айланди. Улкан, йирткич ҳайвонлар ҳам ундан қочадиган бўлиб қолди. Қурол инсон ўз қардоши – ҳайвоноту набототнигина эмас, ўз-ўзини йўқ қилишига ҳам хизмат эта бошлади. Инсон нафақат саркаш ақли, балки қўлдаги қуроли билан ҳам хавф-хатар қониға айланди.

XX асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган рус ёзувчиси ва мунаққиди Юрий Андреев “Ўғлим билан суҳбат” асарида (бу китобчани ўзбек тилига Озод Шарафиддинов “Бахтли бўл, ўғлим” номи билан таржима қилган; “Ёш гвардия” нашриётида 1984 йили чоп этилган – А.Р.) ғалати фикрни илгари суради. Эмиш-ки, инсоният миллион-миллион йиллар зулматда яшаб келган, табиатнинг кули бўлган. Ақл чироғи уни ёруғликка олиб чиқди. Совуқ қуролнинг кашф этилиши инсонга жиндакина бахт-омад берди-ю, аммо уни беаёв жанг-жадаллар гирдобига улоқтирди. Уруш, ёвлашиш, жанг майдони одам боласи учун янгилик эмас эди. Аммо Биринчи ва Иккинчи жаҳон уруши унинг совуқ қурол бандисига айлана бошлаганини, она замин қучлилар томонидан қайта тақсимланиб олинаётганини аниқ-тиниқ кўрсатди. Инсоният сўнги олти минг йил ичида 14 ярим минг бор уруш қилган, уч миллиарддан ортиқ инсоннинг ёстигини қуритган бу қирғинбаротларнинг аксарияти сўнги икки ярим асрда рўй берди. (Уруш ва қурбонлар сони ҳақидаги тафсилот “Тафаккур” журнаlining 2011 йил 1-сонидан, Сайфиддин Жалилов маълумотларидан олинди – А.Р.) XX асрдаги инқилобий хатти-ҳаракатлар нафақат башарият, балки таби-

атга ҳам тузатиб бўлмас жароҳатлар “инъом” этди. Инсоният қўлидан хануз совуқ қурол тортиб олинмади, бироқ у бутун экологияни жар ёқасига олиб келиб қўйганини ақл-шуури билан англаб етди. У ўзининг қон-қардошлари – ҳайвонот, наботот олдида юзи шувутлигини теранроқ ҳис этмоқда. Табиатга, борлиққа етказилган зарарни фан-техника тараққиёти воситасида қоплаш мумкин. Ҳозир нанотехнология жадал ривожланмоқда: шундай шароитда одамзот ниҳоятда эҳтиёткорлик, ақл-хуш билан иш кўрмоғи жоиз. Инсон генидаги арзимасдек туюлган битта митти молекула функциясини ўзгартириш билан тузатилмас хатога йўл қўйиш, ва аксинча, борлиқдаги нозик элементлар ҳаракатига ижобий таъсир этиб, она сайёрани ҳалокатдан асраб қолиш ҳам мумкин. Ҳозирги замонда, фан, санъат, бадиий адабиёт соҳасида, қачонлардир топиб айтилганидек, икки дунё – бир қадам бўлиб қоляпти.

Одамзот яратилганда сахро, водий, қир-адир, тоғу тош – бепоён табиат олами мавжуд эди. Инсон тириклиги учун мовий олам (уммон, денгиз, қўл, наҳр, жилға) набототу ҳайвонот сув ва ҳаводек зарур. Наботот олами ўсади, унади, ҳосил беради, соя-салқини билан жонга ҳузур бахш этади. У – беқиёс гўзаллик тимсоли. Одам ва набототни бир-биридан айро тасаввур этиб бўлмади. Тангри таоло инсонни яратди, пешонасига тақдирини битди, вазифасини белгилади, қай дардлардан азият чекишини-да ёзди. Бир бор Оллоҳ инсон жисмига дард жойлади-да, унинг давосини яшил оламга сочиб юборди. Дарахтнинг меваси, гули, пўстлоғи, шираси, ҳатто баргининг “томирча”лари ҳам малҳам. Ўт-ўлан, гул-ғиёҳларни-ку гапирмаса ҳам бўлади. Бир замонлар хаста дилбанди дардига даво тополмаган она бўзлаган экан:

*Бўзбошим бўлганида
Бўз болам ўлмасмиди?*

Янтоқ, канакунжут, эшакмия, ажриқ, кийикўт, бўтакўз, мойчечак, қоқиўт, чаканда

– буларнинг бари бетакрор, шифобахш гиёҳ. Қисқаси, наботот – табобат хазинаси, минг дарднинг шифоси.

Чинор, қайрағоч, бобоёнгоқ, тут, зардолу каби алп дарахтларни ихлос билан қучган одам ўзини бардам сезади, ҳатто дарддан фориғ бўлади. Биз ҳануз дов-дарахт, майса-гиёҳларни яхши “танимаймиз”. Рус ўрмонларида ўсадиган мих ўтмас – метин тилоғоч (лиственница) бошқа ҳеч жойда битмаса керак деб юрардим. Юртимизнинг тоғли масканларида туғдона дарахти ўсаркан. “Мана, дўмбира бўзлаяпти, зулукдай ғамни сўзлаяпти. Дўмбирадан бошқаси кўтара олмайди бу ғамни, бўғзидан чиқаётган бўз андуҳни!” Нега дейсизми? Дўмбира туғдондан ясалган-да! “Туғдона – тош оғоч. / Қайроқ эмиб ўсган танаси. / Илоҳий оғоч. / Фақат ўша чидар аслида. / Дуо кетган наслига. / Қирқ чилтон торини эшиб пишган. / Одам Ато илк бор эшитган” (*Ғози Раҳмон. Эна сўз. Тарихий дoston. Қарши, “Насаф”, 2009, 6-бет*).

Инсон ҳаётининг аксарият қисми наботот билан боғлиқ: деҳқончилик, боғбонлик, поллизчилик, гулчилик, сабзавотчилик, дурадгорлик... Бошқача айтганда, набототга ишлов беришда инсон укуви, заҳматкашлиги намоён бўлади.

Ер юзида шундай юртлар ҳам борки, ниҳол қадаш, ўстириш амримаҳол. 2009 йил кузида хизмат сафари билан Саудия Арабистони, Бирлашган Араб амирликларининг Ар-Риёд, Жидда, Дубай, Макка, Абу-Даби шаҳарларида бўлдим. Рус шоири Александр Пушкин ёзганидек, “араблар юртининг қум саҳросида қад ростлаган” минглаб туп дарахтни кўриб ҳайратландим. Ар-Риёдининг шоҳ кўчасидаги ипга тизилгандек бир текис экилган хурмо дарахтлари вақти-вақти билан чиннидай қилиб ювилар, танасини қоплаган ғадир-будирлар қиртишланар, пардасимон уқпарлар олиб ташланар экан. Ҳайит кунлари адлқомат хурмолар келинчак мисол ясатилади: танасига ранг-баранг электр чироқлар чирмаштириб ташланади.

Сайилгоҳ, меҳмонхоналар гирди хурмо, манго дарахтлари, анвойи гуллар, ям-яшил чирмовиқлардан “либос” кийган. Абу-Даби – кўкаламзор шаҳар. Бу ерда дид билан, бетакрор меъморий услубда барпо этилган ҳовли-жойлар сероб. Лекин меҳмонлар, хусусан, бошқа шаҳарлардан келган араблар диққатини кўпроқ яшил бойлик – турфа дарахтлар, анвойи гуллар, манзарали чирмовиқлар жалб этаркан. Бадавлат одам ҳовли қуришдан кўра дов-дарахт, гиёҳ ўстиришга иштиёқманд экан. Абу-Даби, Ар-Риёд, Жидда, Дубай – денгиз ёқасидаги шаҳарлар. Аммо денгиз суви дов-дарахту майса-гиёҳни ўстириш – сугоришга ярамайди. Булар махсус чучуқлаштирилган сув билан сугорилади. Шўр сувни чучуқлаштириш, ҳар бир дарахт, гулзор, майсазорга резина ичак билан чучук сув олиб келиш молиявий жиҳатдан ниҳоятда қимматга тушади. Бизда “Урвоғига чидаган юпқа ейди” деган нақл бор. Араблар юрти, уларнинг бадавлат шаҳарларига “бир томчи чучук сув харажатиға қурби етган одам дарахт ундиради, сўнг гулу гиёҳлар оғушида қайрайдиди”, деган гап мос келади. Инсон қаерда яшамасин, шимолий ўлкаларми ёки чўл-сахролардами, яшил олам гўзаллигидан бебаҳра умр кечиролмайди.

Яшил олам – ўсимлиқлар дунёси билан одамзотнинг узвий боғлиқлиги илмий, бадиий, фольклор асарларида кўп бор тасдиқланган. Фольклоршунос олим Муҳаммаднодир Саидов “Туркий халқлар мифологиясининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир” номли илмий ишида “ҳаёт дарахти” ҳақида мушоҳада юритади. “Ҳаёт дарахти”нинг асосий фазилати шуки, у одамларга фарзанд ато этади. Олим ўз қарашини “Ўғузнома” ва “Маликаи айёр” эпослари мисолида исботлайди. “Ўғуз қоғон овға катти. Бир кўл орасинда олиндан бир йиғоч кўрди. Бу йиғочнинг қабучагинда бир қиз бор эди, ялғуз ўлтурур эрди. Яхши кўруклик бир қиз эрди... Ўғуз қоғон... ани севди, олди, анинг бирла ётти, тилагусини олди. Қиз бўғоз

бўлди, ...уч эркак ўғулни тўғурди" (Саидов М. *Маърифат фидойиси*. Т., "Мумтоз сўз", 2009, 66-67-бетлар).

М.Саидов "ҳаёт дарахти" дея чинор, гу-жум, оқ қайинни кўрсатади. Олим саккиз тур дарахт ва бута муқаддас эканини таъкидларкан, "Қадимги туркий халқлар тушунчасига кўра, сарв дарахти – ҳомила пайдо қилган келинчак рамзи. Унинг ичида қуш ўтиради... У ўзига қарашли элатни ҳар қандай бало-қазодан асрайди. Чунки у шу элат онгонидир. Шаманизм даврига келиб қушнинг онгонлик функцияси ўзгарди. Энди у асотирий онгон эмас, ота-боболар руҳидир", дейди (ўша асар, 69-бет).

Қадимдан мифология, фольклор асарлари уч туғишган одамзот, ҳайвонот ва наботот "аҳиллиги"ни англаб етган. Инсон – борлиқ гултожи. Лекин у ҳайвонот, набототсиз номукаммал, носоғлом. Уч туғишган руҳини ҳис этган инсон ўзини мукаммал, бетакрор сезади, ватанпарварлик, инсонпарварлик, бағрикенглик унинг асл фазилатига айланади. Шўро давлати билиб-билмай, ана шу уч бирликни яккалаб ташлади. Масалан, XX асрнинг 50-йилларида миллий уйғониш жараёни қайта авж олгач, уч бирлик "аҳиллиги"нинг ёрқин намунаси – "Алпомиш"га ҳужум бошланди. Ҳозирги ёш авлод "Алпомиш" каби асарларни миллий қадрият сифатида кунт билан ўрганоқда. Президентимиз Ислом Каримов "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарида бундай дейди: "Алпомиш" дostonи бизга ватанпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўргонини қўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади... Бу ўлмас асарни халқимиз асрлар давомига яратган, ўз иймон-этиқодидек асар-авайлаган, қанча авлод-аждоғларимиз "Алпомиш" дostonи асосида тарбия топган, ўзлигини англаган, маънавий бойликка эга бўлган. Демак, халқимиз бор экан, Алпомиш сиймоси ҳам барҳаёт" (33-бет).

"Алпомиш" ҳар жиҳатдан тўқис асар: унда уч туғишган аро узвий боғлиқлик яққол акс

этган. Алпомишни Бойчибор, Қоранорсиз, Барчинни руҳлар ҳимоясиз, Ёдгорни аждодлар мададсиз тасаввур этиб бўлмайди. Асарда ҳайвонлар, паррандалар, табиат кучлари, йўллар, ҳатто қуёш нури асосий қаҳрамонларга ёрдамга келади. Асар моҳиятида Тангри таоло қудрати, унинг бандаларга марҳамати тараннум этилган. Оғанин алплар бор куч-қувватини, маккор онаси эса жамики ҳийла-найрангини ишга солиб Алпомишни маҳв этмоққа уринади. Инсон макри Яратганнинг бир ишораси билан йўққа чиқади.

Ажаб, санъатнинг мукаммал, мураккаб бирон бир асари йўқки, у табиатнинг теран, мустаҳкам қонуниятлари билан боғлиқ бўлмасин. Бу ўринда мен асосан XX асрда яшаб ижод этган икки буюк санъаткор – Чингиз Айтматов ва Габриэль Гарсиа Маркес асарларини назарда тутмоқдаман. Уларда ҳайвонот, наботот бирдек иштирок этади. Қоранор – Эдигей, Гулсари – Танабой, Момо ер – Тўлғаной, қари Йўлбарс – Арсен, Тошчайнар – Бўстон бўри, турналар Ана-той сажиясини ёритишда муҳим воситадир (Ч.Айтматов асарлари, қаҳрамонлари назарда тутилмоқда – А.Р.). Г. Маркес асарларида ўтмиш ва бугунги кун, инсонлар ва жониворлар бақамти тасвирланади. Унинг фусункор реализмга мансуб бадий оламида реал ва мифик воқелик ўзаро уйғунлашиб кетади.

Ўтган асрда яшаган Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир, Эргаш Жуманбулбул, Пўлкан Жомурод ўғли дostonларида диний ва дунёвий қарашлар, уч туғишган аро боғлиқлик мифология, реализм йўсинида омукталашиб кетган. XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин намоёндаси Ҳамид Олимжон шўро замонида яшади, таъқибларга учради, қамалиб кетишига бир баҳя қолди. Шоир яратган "Қуйчининг хаёли", "Дўмбиранинг мактови", "Ишим борди ўшал оҳуда" шеърлари моҳиятан фольклорона асарлардир. Айниқса, "Қуйчининг хаёли" шеърисида шоир ижодининг моҳияти, эстетик принципи яққол акс этган. Шеър гарчи Фозил Йўлдошга бағишланган бўлса-да, у Ҳамид Олимжоннинг поэтик иқдори, шеърини низоми, жўшқин нидосидир:

*Бу ҳаёл сўнгсиздир, осмон каби кенг,
Бу ҳаёл тугамас ҳеч ҳали-бери.
Унинг бойликлари умрларга тенг,
Ҳамон белгисиздир бошланган ери.*

Мен Ҳамид Олимжон шеърларини қайтадан ўқиб, ўзим учун такроран кашф этдим. Шоир ижтимоий муҳитдан шиддат билан юксакликка кўтарилади; ажиб манзаралардан хузурланади ("Манзара"), ботаётган қуёшнинг ҳайрлашганини эшитади, кечанинг кенг қулоқлари очилганини кўради ("Ленталар"), "сойнинг тошини ағдараётган, оёғини далаларга чўзиб, бошини қорликларга ўраб олган дарёга" ҳайрат билан боқади ("Дарё кечаси"), субҳи содиққа янгица вазифа юклайди: "Олам сари сочиб янги онг, секин-секин ёришарди тонг ("Зайнаб ва Омон"). Ҳамид Олимжон лирикасида "осмон", "хаёл", "ҳис", "қўл", "сахро", "тун", "чўққи", "денгиз" сингари сўзлар мўл қўлланади, сермаънолилиги билан эсда қолади.

Ҳамид Олимжон шўро адабиёти қозонида қайнагани, соцреализм методи қоидаларини тузишда озми-кўпми иштирок этгани бор гап. Лекин унинг истеъдоди соцреализмни эмас, илдизи асрлар қаърига сингиб кетган бахшилиқни, унинг гўзал тартиботини ўзига яқин олди. Шундай бўлиши табиий эди. Чунки Азим бобонинг серфайз ҳовлисига доим донгдор бахшилар меҳмон бўлиб келар, тонготаргача дoston айтишиб, қизгин ижодий баҳсларга берилар эди. Бошқача айтганда, Ҳамид Олимжоннинг қалб дафтарига илк ҳарф, илк сўзларни бахшилар жойлади. Шоир "Ойгул билан Бахтиёр" дostonини бундай бошлайди:

*Болалик кунларимда,
Ўйкусиз тунларимда
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўзлаб берарди буюм.
Эсимда ўша дамлар:
Ўзиучар гулларлар,
Тоҳир-Зухра, Ёрилтош,
Ойни уялтирган қош.
Ўт боғлаган қанотлар,
Беқанот учган отлар.*

(Ҳамид Олимжон. Ўн томлик, II том, Т., "Фан", 1979, 106-бет.)

Шу боисми, Ҳамид Олимжон умри давомида халқ оғзаки ижоди, бахшилар билан алоқасини узмади. Бахшилиқнинг ўзгармас қоидалари бор. Биринчидан, бахшилар асрлар давомида халқ айтиб келган дostonларни куйлайди. Яъни, фольклор асарларининг ёши минг йилликлар қаърига кириб боради. Иккинчидан, халқ асарларида наботот ҳам, ҳайвоноту одамзот ҳам, осмону юлдузлар ҳам бирдек меҳр, жўшқинлик билан тараннум этилади. Учунчидан, хоҳ жамият, хоҳ табиатда бўлсин, яхшилиқ, эзгулик худодан, яъни мангу, абадийдир. Ёмонлик, қабоҳат – шайтон қилмиши: ўткинчи, омонат. Халқ ижодида ҳамиша эзгулик галаба қозонади. Қабоҳату ёмонлиқни вақтнинг оташ олови куйдириб юборади. Тўртинчидан, халқнинг умри узоқ асарлари кундалиқ турмушни қайҳоний микёсга кўтариб, уни хаос ва космос кураши асосида кўрсатади. Бахши учун дўмбира реал соз – асбоб бўлса, хаёлот, ҳис унинг қалб компаси, мақсадни аниқ ифодалайдиган руҳий кўрсаткич.

Ижодий методи фармон билан тасдиқлаб, белгилаб бўлмайди. У табиий тарзда юзага келади, беаёв зарбаларга чидайди. Реализму романтизм ана шундай мураккаб йўлни босиб ўтган. Соцреализм эса юлдуз кўрмай жон берган фармон – метод. Қалам аҳли бу методга қанча тез етиб келган бўлса, ундан шунча шитоб юз ўғирди. Ўтган асрнинг 80-йилларидан серунум ижод қила бошлаган шоиру адиблар соцреализмга қиёбоқмай қўйди. Шўро адабиётининг ижодий методи чала, хом бир "қолип" эди. Масалан, соцреализм фольклорга мойил ижодкорларни ёқтирмас, табиат – тоғу тош, дов-дарахт, ҳайвону паррандалар ҳақида қалам тебратганларни иккинчи даражали деб ҳисоблар эди. Тўра Сулаймон, Менгзиё Сафаров, Тоғай Мурод асарлари халқ оғзаки ижодидан, она табиатдан "сув ичган".

Табиатни севиш, уни завқ-шавқ билан куйлаш шоирни бахшига айлантиради. Бахши осмону заминдан, ундаги ҳар бир мавжудотдан куч-қувват олади, дўмбирани авж пардада куйлатади. Руҳан бахшига яқин Омон Матжон, Усмон Азим, Ҳалима Худой-

бердиева, Муҳаммад Раҳмон каби шоирлар ижодида балладалар бисёр. Баллада – куй-га, туйғуга йўғрилган шеърий асар. “Ўтар дунё балладаси”, “Етмиш тўртинчи йилдан хотирот”, “Мардлик ҳақида баллада”да қалбни ларзага соладиган воқеалар битилган. Ана шу балладалардан бирининг қаҳрамони – Элбек бахшининг келини Гулсум ҳам алла айтади. Лекин у фарзандидан бахши бўлмасликни ўтинади. Нера, сабаб нимада?

*Бир бутуну мингу бир
Каминг бўлади, болам.
Тангрим яратган дунё
Ғаминг бўлади, болам –
Алла-ё...*

Биргина шу алладаёқ шеърият моҳияти, бахши руҳияти бутун кўлами билан очиб берилди.

Ҳалима Худойбердиеванинг бахшиёна услубида воқеликнинг залворли ички оқими сезилади. “Бахшининг тўйдаги курашда айтганлари”, “Она садоқати ва ўғил армони” асарларида гўзаллик, кайфият, яхлитлик, энг асосийси, муножот руҳи аниқ сезилади. Дуо, илтижо, муножот – бахшиёна асарнинг мазмун-моҳияти.

Хуллас, шеъриятга ҳақиқий бахшиёна оҳангнинг қайтиши – этнофутуризмнинг қайта жонланиши, шеъриятимизга бетакрор ўзликнинг дўнишидир.

Бахшиёна услуб ёзуви Тоғай Мурод ижодига ҳам хос. Унинг асарларида одамзот, ҳайвонот ва наботот шундай бир уйғунликда тасвирланадики, китобхон гоҳо асосий қаҳрамон ким эканини билолмай қолади. Жамолиддин кетмон ерни упадек майин қилиб чопади. Оқпошшо жангчилари келиб ана шу пок ерни ҳаром қилади. Жамолиддин кетмон

ҳаром бўлган ерда қололмайди. Тоғай Мурод бу асарини “Отамдан қолган далалар” деб атади. Дала – қаҳрамонлар тақдирини белгилловчи майдон, Жамолиддин кетмон, Ақраб, Деҳқонкул ва бошқаларнинг тақдири ҳал бўлади. “От кишнаган оқшом” қиссасида эса Тарлон от содиқ дўст, Зиёдилла калнинг иккинчи моҳияти сифатида тасвирланади. Қиссага қай жиҳатдан боқманг, Тарлон билан боғлиқ воқеалар “ярқ” этиб кўзга ташланаверади. “Ойдинда юрган одамлар” қиссаси қаҳрамонлари – Оймомо ҳам, Қоплон бобо ҳам сирли оламнинг файзли инсонлари. Ой нури – майин, эркаловчи, аллақандай жодули. Унда илоҳийлик бор. Қизиқ, ой нури инсонни гўзаллаштиряптими ёхуд одамларнинг севгиси, садоқати, пок нияти тунни ой нури бўлиб нурафшон этяптими?! Тоғай Мурод асарларида масала илдизига олиб борадиган “йўл” бор. У барча жумбоқлар ҳалол, самимий ҳал қилинишига йўл очади.

Хуллас, фольклор асарлари сомон йўлидек қадимий, тарихий, ғаройиб тимсолларга бой. Бу асарларда борлиқ, рўйи замин бор кўрк-таровати, сир-синоати билан акс этади.

Одамзот – замин, тоғу адир, дашту саҳро, уммону баҳр фарзанди. Дов-дарахтлар, майса-ғиёҳлар, ҳайвону паррандалар унинг умрлик йўлдоши. Наботот, ҳайвонот, инсоният – Оллоҳнинг яратиклари. Мана шу яхлитлик, ўзаро боғлиқликни акс эттириш бадий адабиётнинг мангу мавзуси бўлиб қолади. Инсон ҳақдини билмоғи, худонинг эрка бандаси бўлиб яшайвергани маъқул. Гоҳо одам ҳар ишни аниқ режа, ҳисоб-китоб асосида амалга оширишга интилади. Аниқ режа, ҳисоб-китоб эса кўпинча азалий, мангу қонуниятларга мос келмайди...

Мирзо КЕНЖАБЕК



JON VA JONON SIRLARI

Маърифий татаббу

Мухтасар муқаддима

Амир Низомиддин Алишер Навоий ўз девонини “Ҳазойин ул-маъоний” (Маънолар хазинаси) деб аташида катта ҳикмат бор. Унинг ғазалларида шу қадар теран ирфоний маънолар, хос тасаввуфий истилоҳ ва иборалар, мажоз либосига бурканган ҳақиқатлар, ишқи илоҳийга далолат қилувчи қуйма тимсоллар борки, булар ҳақиқатан, маънолар хазинасидир. Бу хазинадан тасаввуфий истилоҳларни англаш йўли билангина тўлиқ баҳра олиш мумкин. Маълумки, мажоз санъатида сўзнинг ҳақиқий маъноси тарк этилмайди, аксинча, мажозий-қўчма маъно ҳақиқий маънога таянган бўлади. Ғазаллар ташқи маъносининг ўзи кишига қанчалик ҳайрат, завқ, сурур бахш этади. Асл моҳиятдан – ички, ҳақиқий маънодан хабардор бўлмоқ эса жонга ҳузур-ҳаловат, қалбга нур ва зарофат, онга кашфу қаноат етказади.

Ҳазрат Навоийнинг хуш оҳанг, яширин ранг ва турфа маъноларни ўзида мужассам этган асарларидан бири “Жон ва жонон” ғазалидир. Ғазални шартли равишда шундай номлаймиз. Зеро, унда жон ва жонон сирлари пинҳондир. Тан билан жон, жон билан жонон бир-бирига қандай пайваста бўлса, ғазалда мажоз ва ҳақиқат ўзаро шундай боғланган.

Жонбахш лаб ҳақиқати

1. Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда, жоно,
жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла
жоножон эрур.

“Эй жон! (Эй жоним-севгилим!) Ҳар лабинг ўлиқни тирилтирувчи бир жондир. Бу жиҳатдан икки лабинг бир-бири билан жонажондир – ажралмас дўстдир”.

Матлаъни, умуман, ғазални яхши тушуниш учун аввало “лаб”, “жон”, “жонон” истилоҳларининг ирфоний-тасаввуфий маъноларини билиб олмоқ лозим. Саййид Жаъфар Саҷодийнинг “Фарҳанги истилоҳоти ва таъбироти ирфоний” (Маърифий истилоҳ ва иборалар луғати), Саййид Содик Гуҳарийнинг “Шарҳи истилоҳоти тасаввуф” (Тасаввуф истилоҳлари шарҳи), Сулаймон улудоннинг “Тасаввуф теримлари сўзлугу”

(Тасаввуф атамалари луғати) асарларида муҳим истилохлар батафсил изоҳланган. Муҳаммад Ғиёсуддин ибн Жалолуддин ибн Шарафуддин Ромпурӣ – Мустафоободийнинг машҳур “Ғиёс ул-луғот”ида ҳам баъзи луғавий шарҳлар бор.

Лаб – тана аъзоси, дудок. Орифлар тилида – калом, сўз (Фаҳруддин Ироқӣ). Баъзилар “лаб”ни “нафаси раҳмонӣ”, яъни илоҳӣ тажаллийларга ишоради, деганлар.

Турли ирфонӣ маънолар тақозоси билан “лаб” деганда “жон”, “жон” деганда “жонон” истилохлари бир-бирига эргашиб келаверади.

“Хар лабинг улганни тиргизмақда, жоно, жон эрур...” Илк мисрада “лаб” “жон”ни, кейинги мисрада эса “жон” “жонон”ни эргаштириб келади. Ушбу байтда “жон” сўз ва ўзақ сифатида уч бор уч маънода қўлланган: 1) жончо – эй жон, эй менинг жоним бўлган севгилим; 2) жон – жасадаги рух, ҳаёт; 3) жоножон – жонни жонга боғлаган ажралмас дўст. Бу иштиқоқ – ўзақдош сўзларни қўллаш санъатидир.

“Тасаввуф атамалари луғати”да “Лабдаги намлик оби ҳаётга, ишқ ва муҳаббат чашмасига ўхшатилади”, дейилган. Байтда “лаъли лаб” зикр қилинганда нега дарҳол “жон” эсланди? Чунки “лаб” деганда инсонга жон, рух, ҳаёт бахш этувчи манба – ишқ ва муҳаббат булоғи тушунилади. Бу жонбахш, ҳаётбахш лаб мумтоз шеърятда лаби шакарий – шакар лаб, шакар дудок; лаби ширин – ширин лаб, чучук дудок; лаби лаъл – қизил лаб, ол дудок ёки қисқача лаъл қаби иборалар билан тавсифланади. Бу таъбирлардан ҳар бирининг яна ўз тасаввуфӣ маънолари бор.

Лаби шакарий – шакар лаб, шакар дудок; лайғамбарларга малақ, яъни фаришта Жаброил алайҳиссалом воситасида Оллоҳдан нозил қилинган калом, сўз, яъни илоҳӣ калом, муқаддас сўз; авлиёларга эса қалб тасфийси, яъни қалбни поклаш, мусаффо қилиш натижасида илҳом қилинадиган сўз, каломдир (Фаҳруддин Ироқӣ).

Лаби ширин – ширин лаб, чучук дудок; 1) идрок қилинмасдан ва ҳис этилмасдан бевосита келган калом, сўз; 2) маъшук

сўзи; 3) севгили, маъшук; севгили лаби (Фаҳруддин Ироқӣ, Таҳонавий).

Лаби лаъл – қизил лаб, ол дудок; 1) сўзнинг ботини, ичи, моҳияти, яъни маъшукнинг каломини, сўзи; 2) руҳнинг нафаси, жон киритувчи, тирилтирувчи нафас. Ва яна “лаби жонбахш”дан мурод борлиқ соясидаги йўқликдир, деганлар. Яъни, нафаси раҳмонӣга – илоҳӣ нафас, илоҳӣ тажаллийларга ишора бўлган лабнинг нишона-белгилари ва лавозими – тақозосидан вужуднинг вужуби ихтосидаги йўқлик имконининг намойишидир. Чунончи, Навоининг мазкур матлабсига юқоридаги маъноларнинг ҳаммаси мавжуд: маъшук сўзи ҳам, бевосита илоҳӣ калом ҳам, илоҳӣ тажаллийлар ҳам, Рухуллоҳ, яъни Йисо алайҳиссалом ҳам, муқаддас Калом ҳам:

*Лаъли бир сўз бирла юз йиллик
ўлуқни Хизр этар,
Гўёйиё Рухуллоҳ ушбу
оби ҳайвон учраду...*

“Маъшукнинг лаби бир сўз билан юз йиллик ўлиқни тирилтиради, яъни Хизр алайҳиссалом ҳаёт сувини ичиб, абадий ҳаёт тоғанидек, бу лаб юз йил чириб ётган жасада боқий ҳаёт бахш этади. Гўёйи Рухуллоҳ, яъни Йисо алайҳиссалом бу ҳаёт сувини топишда восита бўлгандек”.

Қуръони карим ҳақиқатан инсонга руҳ бағишлайди, хастага шифо, заифга қувват, дамсизга дам, очга озиқа, адашганга ҳидоят, бахтсизга бахт, ўлиқ дилга ҳаёт бўлади. Бу маънолар тасаввуфӣ шеърятнинг рангин гулзоридир. Фузулий айтади:

*Мен лабинг муштоқиям, зухҳод –
Кавсар толиби,
Нечаким, маста май ичмоқ хуш келар,
хушёра сув...*

“Мен лабинг муштоқиман, зоҳидлар эса Кавсарга талабгордирлар. Нечунким, мастга май ичмоқ хуш келади, хушёрга эса сув ичмоқ”.

Бундаги мастлик илоҳӣ ишққа мазҳарлик ва зикр ила яна ишқ талаб қилишидир.

“Лаб” мажозининг асосини баён этишдан аввал “жон” ва “жонон” истилоҳининг маъносини кўриб чиқайлик.

“Жон”нинг маърифий маънолари

2. Жоним андоқ тўлди жонондинки,
бўлмас фаҳмким,
Жон эрур жонон эмас; ё жон эмас,
жонон эрур...

“Жоним жонон ҳаёлига шунчалик лиммо-лимки, танамдаги ҳаёт ё жонон эмас, жондир, ёки жон эмас, жонондир – буни фарқлаб бўлмай қолди”.

Сажжодий “жон”нинг тасаввуфий маъноларини бундай баён этади: 1) инсон руҳи; 2) нафаси раҳмоний, яъни илоҳий (раҳмоний) нафас; 3) Ҳақнинг тажаллиёти. Шу уч маъно Навоий қўллаган “жон” сўзига етарли таърифдир. Бироқ яна гўзал шарҳлари бор.

Сулаймон Улудог, “Жон – мавлавия (Мавлоно Жалолиддин Румий) тариқатида дарвиш, мурид маъносидадир”, деб ёзади.

Фахруддин Ироқий қайд этишчи, “Жоний дегани – руҳий дегани (яъни, руҳга, жонга оид сифат). Бу ҳеч қачон фоний бўлмайдиган (йўқ бўлмайдиган) ва абадиян боқий бўлган сифат”.

Имом Ғаззолий эса, “Ҳақиқатда одамнинг жони ўз зоти билан қоимдир. Ва унинг хос сифоти қолипдан мустағнийдир (яъни, жон жасад қолипига муҳтож эмас, жасад эса жонга муҳтож, жон бўлмаса, жасаднинг ҳаёти тугайди, тупроққа айланади. Жон эса жасадсиз ҳам ўз зоти билан тургувчидир).

Ўлимнинг маъноси жоннинг йўқ бўлиши эмас, балки жоннинг жасад қолиpidан узилишидир.

Ҳашр, нашр, баъс ва иоданинг маъноси (яъни, қиёмат куни ўлганларнинг қайта тирилиши, маҳшаргоҳда тўпланиши, ўлиқни тирилтириш ва қайтариш тушунчаларининг маъноси) жонни йўқдан вужудга келтириш эмас, балки унга қолип кийгизилмоғидир (яъни, жоннинг жасадга қайта кiritилмоғидир)”, дейди.

“Жон” истилоҳининг ирфоний ва адабий китобларда келган таркибларидан баъзилари қуйидагилар: 1) ғорати жон – жонни талон қилиш, битириш, яғмо этиш, олиш; 2) жони мажруҳ – яраланган, аламли, эзилган, қийналган жон; 3) жон ва жисм; 4) гулистони жон – жоннинг гулбоғи, катта гулзори, яйраб-

яшнайдиган жойи; 5) машоми жон – жоннинг машоми, ҳид билиш аъзоси, хушбўйни сезиши; 6) жони жаҳон – жаҳоннинг жони, оламнинг руҳи, ҳаёти; 7) сарчашмаи жон – жоннинг сарчашмаси, илк манбаи, ҳаёт булоғи; 8) қиблаи жон – жоннинг қибласи, йўналиб, интилиб, талпиниб турадиган томони; 9) қуввати жон – жоннинг қуввати, мадад, руҳ оладиган омили; 10) коми жон – а) жоннинг истаги, тилаги, мақсуди, б) баҳраси, баҳра оладиган манбаи; 11) гиребони жон – жоннинг ёқаси, жоннинг чиқар жойи, узилиш ҳолати; 12) ороми жон – жоннинг ором, таскин топадиган манбаи; 13) муниси жон – жоннинг ҳамдами, ёри, улфати; 14) равзаи жон – а) жоннинг жаннати, боғи, гулбоғи, б) жоннинг маскани, қабр; 15) Ийсийи жон – жоннинг Ийсо Масиҳи, тирилтирувчиси, ҳаёт берувчиси; 16) жонгудоз – жонни қийновчи, қийноққа солувчи, азоб берувчи; 17) жонпарвар – жонлантирувчи, жон бахш этувчи, руҳ, қувват етказувчи; 18) жонбахш – жон бағишловчи, жон киритувчи, руҳлантирувчи...

Жонафзо иборасидан мурод эса солиқнинг бақосидирки, бу сифат билан у боқий ва абадий бўлгайдир ва унинг фаносига йўл бўлмагай (Сажжодий).

Бу маънолар воситасида мумтоз шеъриятга назар ташласак, фикримиз тозараси, нафсониятимиз жиловланади, қалбимиз нурланади.

Бироқ ҳар даврда ҳам адабиётни зоҳирий тушуновчилар бўлган. Ҳатто Навоий даври ҳам бундан мустасно эмас. Чунончи, ул зот “Ҳазойин ул-маоний” девонининг илк ғазалида, “Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур” деб китобхон тафаккури-ни зоҳирий нарсалардан узиб, ботиний маънолар сари йўналтиришга эҳтиёж сезганки, бошқа ғазалида ирфоний маъноларни янада очикроқ шарҳлаган:

Жаҳон ғамю узум бодаси гумон қилманг,
Ки зоҳир аҳлига бу маъни этди бўйла зуҳур.

“Биз ғам деб, бода деб ёзамиз, лекин сиз буни ўткинчи дунё ғами ва узум шарбати деб гумон қилманг, ҳамма нарсани юзаки кўрадиган, мажознинг ҳақиқатига қарамайдиган зоҳир аҳлига бу маъни шундай туюлади”.

*Валек аҳли ҳақиқатга май эрур ваҳдат,
Ғам ушбу касрат эрурким, қилур кўнгилга хутур...*

"Лекин ҳақиқат аҳлига май ваҳдатдир, бирлик яккаю ягоналик шавқи, Биру бор – Оллоҳнинг ишқидир. Ғам эса кўнгилга келадиган кўплик (бирликка зид) фикрлардир..."

Шунга ўхшаб, "Лаб ҳам инсонга жон бағишлайдими, ўлганни тирилтирадими?! Муболага ҳам эви билан-да!" дейиш мумкин. Алҳол, энди "лаб" мажозининг ҳақиқатини баён этамиз.

Тирилтириш мўъжизасининг асослари

Мумтоз адабиётда "ўлиқни тирилтириш" ифодаси ҳазрати Йисо алайҳиссалом мўъжизаларига асосланади. "Лаб", "нафас", "анфос", "тиргузмок" сўзлари Йисо Масиҳ зикри билан ёнма-ён келади. "Жон ва жонон" ғазали матлабида бу ном учрамаса ҳам, сатр замирида мавжуд. Йисо Масиҳ ул зотнинг Қуръони каримда таъкидланган номи. Бу улулазм пайғамбар ўз нафаси билан ўлиқларни тирилтиргани боис шеъриятда мажозан севгили лаби жонбахшлик жиҳатидан Йисо Масиҳ ва ул зотнинг нафасига қиёс қилинади. "Масиҳонафас", "Масиҳонафос", "Масиҳодам", "Масиҳваш", "Ийсийи жон" тавсифларининг қўлланиши шундан. Масалан, Навоий ёзади:

*Сариғ либос аро ул нўшлабки, хандондур,
Эрур Масиҳки, хуршид ичинда пинҳондур...*

"Сариғ либос ичида ул ширинлаб хандон турган чоғида худди қуёш ичра яширин Йисо Масиҳ каби ўлиқка жон бағишлайди". "Қуёш ичида яширинганлик" эса Йисо алайҳиссалом асло ўлдирилмасдан, асло чормих қилинмасдан, юксакка кўтарилганига ишора. Бу – илоҳий ҳақиқат. Чунончи, Қуръони каримда Оллоҳ таоло, "Аниқки, уни ўлдирмадилар. Балки, Оллоҳ уни ўз ҳузурига кўтарди" (*Нисо сураси, 157-158-оятлар*) деб марҳамат қилади. Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандий бу оятни шарҳлаб: "Оллоҳ таоло Йисо алайҳиссаломни Ўзидан бошқасининг ҳукми жорий бўлмайдиган бир мақомга юксалтирди. Ҳукм ва ҳикмат эгаси

танҳо Удир", дейди. "Хуршид ичинда пинҳон" деганда Навоий ана шу юксак мақомга ишора қилади.

Яна бир мисол:

*Ул Масиҳ анфоси жонбахшу лаби – ҳайвон суйи,
Оллоҳ-Оллоҳ, неча жоним нотавон бўлгусидир!..*

"Ул Масиҳнинг нафаси жон бағишловчи, лаби эса ҳаёт сувидир, Оллоҳ-Оллоҳ, яна менинг жоним нечун бунчалик нотавон бўлади?..."

Яна бир мисол:

*Лаълидин тиргузмок этсам орзу, айб этмангиз,
Ким, киши ўлтурмок этмайдур Масиҳодин тама!..*

"Маъшуқнинг лаъли лабидан мени тирилтиришини орзу қилсам, айб қилмангиз. Ахир, Йисо Масиҳдан ўлдириш кутилмайди-да!"

Мумтоз шеъриятдаги ирфоний истилоҳларнинг мантиқий қуввати шундаки, Йисо алайҳиссаломнинг ўз нафаслари билан ўлиқни тирилтириш мўъжизаси асло ривоят ёки афсона эмас, балки илоҳий Қалом билан собит тарихий ҳақиқатдир. Чунончи, Қуръони каримда Йисо алайҳиссаломнинг Бани Исроилга айтган сўзлари қуйидагича баён этилади: "Мен сизларга (ўзимнинг ҳақ пайғамбар эканим ҳақида) Парвардигорингиздан оят-далил келтирдим. Мен лойдан қуш тимсолини ясаб, унга пуфласам, у Оллоҳнинг изн-иродаси билан ҳақиқий қуш бўлади. Ва яна кўр, пес касалларини тузата оламан ва Оллоҳнинг изни билан ўлиқларни тирилтираман ва уйларингизда сақлайдиган нарсаларингизни айтиб беришга қодирман. Агар мўъмин бўлсаларингиз, албатта бу ишларда сизлар учун аниқ оят-далиллар бордир" (*Оли Имрон сураси, 48-49-оятлар*).

Яна Оллоҳ таоло Қуръони каримда бундай дейди: "Эсланг, Оллоҳ айтган эди: "Эй Йисо ибн Марям! Сенга ва онангга берган неъматимни ёдингга ол, қайсики, сени Рухул-Қудус (Жаброил фаришта) билан қувватладим, одамларга бешиқда ва вояга етганингда гапирдинг. Сенга ёзувни, ҳикматни, Таврот ва Инжилни таълим бердим. Менинг изним билан лойдан қуш шаклини ясадинг. Сўнгра унга дам урганингда, у Менинг изним билан (чинакам тирик) қушга

айланди. Менинг изним билан кўр ва песни тузатдинг. Менинг изним билан ўлиқларни (қабрларидан тирик ҳолда) чиқардинг..." (Моиди сураси, 110-оят).

Бинобарин, тасаввуфий адабиётнинг суянган тоғи – Қуръони карим. Ўлиқни тирилтириш ҳақидаги мажознинг ҳақиқати ҳам Қуръони каримдадир. Забур, Таврот, Инжилнинг асл нусхалари ва Қуръони карим асло инсон тафаккури маҳсули эмас, балки ҳақиқий илоҳий калом, Оллоҳнинг муқаддас сўзидир.

Оллоҳ барча пайғамбарларни ўз даврига хос мўъжизалар билан қувватлантирган, хусусан, Ийсо алайҳиссаломни ҳам. Дикқат қилсак, мисол келтирилган оятларнинг аввалгисида "Оллоҳнинг изни билан" деган ибора ва кейингисида "Менинг изним билан" деган илоҳий сўз таъкидланмоқда. Бедаво касалларни тузатиш ва ўлиқни тирилтириш амалини зоҳирда Ийсо алайҳиссалом бажарди, лекин моҳиятда бу фақатгина Оллоҳнинг изн-иродаси билан воқе бўлди. Бу – Оллоҳнинг қудрати, Оллоҳнинг тажаллиётидир. Ўлиқни тирилтирувчи нафас Ийсо алайҳиссаломники, аммо бу нафасни ато этган зот Оллоҳдир. Бинобарин, мумтоз шеърятдан, айниқса, Навоийдек муваҳхид зот мажозларидан эътиқодий нуқсон излаш инсофдан эмас.

Инсон маъбуд эмасдир

Алишер Навоий Самарқанд улуғларидан бири, фикҳда Абу Ҳанифаи Соний, яъни иккинчи Имоми Аъзам деб эътироф этилган Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий хузурда икки йил таълим олган. Бу зот эса Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандий авлодидандир. Навоий, "Онча илтифотлари бор эрдиким, фарзанд дер эдилар", дейди тавозуъ билан. Бинобарин, Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандийнинг тасаввуфий тафсири Жомийю Навоийлар ўқиган мўътабар тафсирдир. Шунга кўра, "Тафсири Самарқандий"дан зикр этилган оятлар шарҳига доир сўзларни келтирмоқ ўринли бўлади. Фақиҳ ҳазратлари Ийсо алайҳиссаломга ҳали сўз юритганимиз мўъжизалар берилгандан кейинги воқеани қуйидагича изоҳлайди: "Ваҳб ибн Мунаббих

бундай дейди: "Ийсо алайҳиссалом Байти муқаддаснинг бир кўчасида турганларида шайтон у кишига яқин келиб бундай деди: "Эй Ийсо! Сенга Рубубият (худолик) сифати етди. Чунки сен ўлиқларни тирилтирддинг, бешиқда туриб гапирдинг, туғма кўрларнинг кўзини очиб, кўрадиган қилдинг, пес-мохов касалига йўлиққанларни тузатдинг. Ана шулар худо эканинг аломатларидир". Бу сўзларни айтган шайтонга Ийсо алайҳиссалом, "Эй малъун! Рубубият (Парвардигорлик) фақатгина Оллоҳга хос! Мен Унинг изни билангина ўлиқларни тирилтирдим, кўрларнинг кўзини очдим, пес-моховларни тузатдим!..", деб жавоб беради.

Шайтон кейинроқ келиб, "Эй Ийсо! Сен ер юзининг маъбудисан!" дейди. Ийсо алайҳиссалом эса "Ер ва осмонларнинг маъбуди ёлғиз Оллоҳдир. Ундан бошқа илоҳ йўқ!", дейди. Нақл қилинишича, худди шу аснода Жаброил фаришта шайтонни қаноти билан уриб денгизнинг нариги томонидаги бир гўшага улоқтириб ташлайди" ("Тафсири Самарқандий", 257-бет). Бинобарин, пайғамбарлардан зоҳир бўладиган мўъжизалар ва авлиёлардан содир бўладиган қароматлар фақатгина Оллоҳнинг изн-иродаси биландир! Бас, ана шу тавҳид нури билан қаралганда "Ҳар лабинг ўлганни тиргузмақда, жоно, жон эрур" сатрининг мажозидида ирфон борлиги маълум бўлади. Иккинчи байтда эса Навоий тўғридан-тўғри илоҳий ишқ изҳорига ўтиб, тўлғунликдан дам уради:

Жоним андоқ тўлдди жонондинки, бўлмас фаҳмким,
Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур...

"Бўлмас фаҳмким" ибораси орифона сархушиқдан дарак беради.

Жон – ошиқлар кўзгуси

"Жон"нинг турли маърифий қомусларда келтирилган рангин маъноларини библия олдиқ. Энди "Тасаввуф истилоҳлари шарҳи"даги баъзи изоҳларга диққат қилайлик.

Жон – аъёни собитадир, яъни Ҳақ таоло азалдан яратиб, белгилаб, собит қилиб қўйган нарсадир. "Аъёни собита"нинг яна "илоҳий исмлар, яъни Оллоҳ таолонинг исм-

сифатлари тажаллийси натижаси ва илмий тасаввур" деган маънолари ҳам бор.

Жон – мавжудотнинг ҳақиқати, яъни борлиқ-дунёдирки, илмий тажаллийдан ваҳдоният ва жабарут – ягоналик ва улуғлик оламида зоҳир бўлмишдир.

Жон: а) миръотул-ушшоқ, яъни ошиқлар ойнаси; б) софлик, тиниқлик, равшанлик. Бу истилоҳни улуғ аллома, мутасаввиф ва муфасссир Хожа Абдуллоҳ Ансорий тасаввуфга киритган. Пири Ҳирот форсий манзумада "жон"ни қуйидагича таърифлаган (насрий баёни): "Субҳаналлоҳ! (Чексиз ҳайратлар бўлсин Ул пок-муназзаҳ Оллоҳнинг санъатигаки!) Жаҳонда жондан ҳам кўра таажжуброқ нарса мавжудот ичида яширингани йўқ! Кийим ичида кетаётган киши қандоқ? Унда жон яшириниб, йўқ бўлиб кетгандирки, у абадий тирикдир. Ўша тирик бўлган жон унинг ўзидир. Тил асло тилга келмайдиган бир иборани тилга олмоқда..."

Бутун борлиқ-мавжудотда ҳаёт сабаби бўлиб турган нарса шу борлиқ-мавжудот ичида пинҳондир. Уни кўрмоққа изн йўқ. Мавлоно айтидилар:

*Танга жону жонга тан пинҳон эмас,
Жонни кўрмоқ кимсага имкон эмас!..*

Жон зоҳир кўзига кўринмайдиган борлиқдир. Хожа Абдуллоҳ Ансорий айтидаки, "Суфийлар саҳифасида дил йўқ, суфийлар саҳифасида қўлланадиган жон сўзи жон эмас, жон ҳам йўқ. Аммо рашқ тариқида жонга баҳона (ишора) бор".

Мавлоно айтиди, "Жон бўлу жон йўлидан жонни танигил, басират (кўриш) дўсти бўл, қиёс фарзанди бўлма!" Яъни, зоҳирнинг, "қол"нинг асири бўлма!

Бас, жон борлиги маълум, аммо у ҳаётнинг кўздан ниҳон асосидир. Вужуд жонга тўлган, жон эса жононга. Вужуддаги бу тўлғун ҳаёт жонми, жононми – фаҳмлаб бўлмайди, дейди Навоий. Иккиси бирга айланиб кетган. Шу боис "можаро" сўзи буларга ярашмайди. "Можаро" мумтоз луғатда кечмиш, саргузашт, бугунги луғатларда эса низо, жанжал, тортишув маъносини билдиради. Ҳолбуки, жон билан жонон ўртасида низо бўлиши мумкин эмас.

Жонон – жон эгасидир

Ҳазалдан ҳузур туймоқ учун "жонон" истилоҳининг маъноларини кўриб чиқайлик.

"Жонон" – луғатда маъшук, маҳбуб; ёр, севгили. Тасаввуфий маънода эса қаййумий сифатидирки, бутун мавжудотнинг қиёми – борлиги, туриши, яшаши унинг биландир. Агар (қаййумий сифат) бир зум мавжудотга пайваста бўлмаса эди, ҳеч нима вужудга келмас ва бақо топмас эди.

"Қаййумий сифат"нинг маъноси нима? Ал-Қаййум – Оллоҳ таолонинг Қуръонда билдирилган гўзал исм-сифатларидан бири. Оллоҳ Қаййумдир, яъни бутун мавжудотни (осмон, ер ва барча нарсаларни) тутиб турувчи зотдир. Ўзи ўз зоти билан қоимдир (ҳеч кимга, ҳеч нарсага эҳтиёжи йўқ). Яна "зоти ўзгармайдиган, кимсага эҳтиёж сезмайдиган абадий турувчидир", деб ҳам шарҳланган.

Жонон – жоннинг азизи, суюклиси; жоннинг эгаси, яратувчиси, мутасаррифи – бошқариб турувчиси. Жонон жонга маъно, ҳаёт бахш этган нурдир. Жонни нурга тўлдирган ишқи илоҳий манбаидир.

"Миръот ул-ушшоқ" – ошиқлар ойнаси деган маъно жиҳатидан қарасак, байтдаги жон ва жонон юксак маънавий мартаба, валоят даражаси, ҳол манзараси экани маълум бўлади. Чунки жоннинг ошиқлар ойнаси бўлиши софлик, азим риёзатлар, поклик, тиниқлик, зуҳду тақво натижаси, илоҳий тажаллиларга мазҳар бўлиш аломатидир. Бу орифона ишқи илоҳий самарасидир.

"Жоним андоқ тўлдикки, жонондинки..." Робиъа ул-Адавиййадан, "Шайтонни душман тутармисан?" деб сўрадилар. "Йўқ", деди. "Нечун?" деганларида, "Шунинг учунки, кўнглимда Раҳмон севгиси шунчалик тўлиб тургайки, шайтон душманлиги сиғмас!" деб жавоб берди. Навоий байти шундай тўлғунлиқни эслатади. Шу билан бирга, инсоннинг бундай тўлғунлиги, ишқи ва ирфони, шавқи ва афғони ўз қуввати, идроки, қалбининг ҳоли доирасидаги тўлғунлиқдир. Чунончи, Мавлоно Шамс Табризий ўз маънавий эҳтиёжларига жавоб берадиган бир валий дўстни қидирар, Оллоҳдан шуни илтижо қилиб сўрар эди. Кўнға етганида Мавлоно

Жалолитдин Румий мадрасадан чиқиб, бир қанча уламо қуршовида борар эди. Мавлоно Шамсиддин у кишининг оти жиловини тутиб:

– Имом ал-муслимин! (Эй мусулмонлар улуги!) Боязид Бистомий улугроқми ёки ҳазрати Пайғамбар соллаллоху алайҳи васалламми? – деб сўради. Мавлоно айтадики: “Бу савол ҳайбатидан гўёки етти осмон берибидан айрилди ва ерга тўкилди ва менинг ботинимдан бир азим ўт димоғимга урди”. Ва жавобан:

– Ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоху алайҳи васаллам олам аҳлининг энг улугирид! Боязид не бўлибди?! – деди.

Шунда Мавлоно Шамс айтди:

– Не маъноси борки, Мустафо соллаллоху алайҳи васаллам: “Мо арофнака ҳаққо маърифатика” (яъни “Оллоҳ! Сени маърифатинг ҳаққи ила етарли даражада таний олмадим”), дебди; Боязид эса, “Пок Парвардигоро! Шоним нақадар юксак! Мен султонлар султони-ман!” дебди.

Мавлоно Жалолитдин Румий жавоб бериб айтидики:

– Боязиднинг чанқоғи бир журъа билан қонди, серобликдан дам урди, идрокининг кўзаси шу билан тўлди ва ул нур (маърифат нури) унинг уйининг равзанаси хурдида (кичкина туйнугида) эди! Аммо Муҳаммад Мустафо соллаллоху алайҳи васалламнинг ҳоллари улуг ва чанқоқлик ва сувсизлик устига сувсизлик эди! Ва муборак кўкси “Алам нашроҳ лака содрок?” – “Биз сенинг кўксингни кенг, мунаввар қилиб қўймадикми?” (ояти) билан “Ва арзуллоҳ восиъатун” – Ва Оллоҳнинг ери кенгдур” (ояти) бўлган эди! Шунинг учун (ичган сари тобора) ташналикдан дам урдилар ва ҳар кун қурбат (Оллоҳга яқинлик) истидъосида (илтижосида) эдилар!..

Бу комил жавобни эшитгач, Мавлоно Шамс фарёд уриб, йиқилди... Ориф-ошиқларнинг ишқ ила тўлғунлиги ўз маърифати кўзасига муносиб бўлади. Шу билан бирга, Навоий сўзи ҳам шунчаки санъат ёки даъво эмас, балки ҳақиқатан ботин олаmidан дарак берувчи ҳол жиловсидир. Навоий бу мартабани тариқатдан, Хожа Убайдуллоҳ Ахрор, Абдурахмон Жомий каби муршиди комилларнинг таважжуҳи ва ҳимматидан топган.

Жоннинг жонон билан тўлгани илоҳий муҳаббатга далолат қилади. Муҳаммад Ғаззолий муҳаббатни бундай таърифлайди: “Банданинг Оллоҳни севмоғи Оллоҳ бандасини севмоғининг аломатидир... Севги илди-зи соғлом, шохлари кўкка юксалган муаззам бир дарахт кабидир. Бу муҳаббат дарахтининг мевалари кўнгилларда, тил ва аъзоларда маърифат ва зикр шаклида вужудга келади. Бундан эса амал туғилади. Шундай қилиб, худди тутун оловга, мева дарахтга далолат қилганидек, тил ва аъзоларда вужудга келган маърифат, зикр ва амал муҳаббатга далолат қилади”.

Жоннинг бақоси жонон билан

3. Бўлса жонон, бордурур жон ҳам,
чу жонон қилди азм,
Жон кетиб жонон била,
жондин манга ҳижрон эрур.

“Жонон бўлса, жон ҳам бордир, жонон кетишга азм этса, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Жон билан менинг ўртамга ҳижрон тушади. Ки жон боис мен ҳижронда қоламан...”

Юқорида кузатдик, мавжудотнинг яшаб туришини таъминловчи қайғумий сифат бир дақиқа пайваста бўлмаса, бирор нарса мавжуд бўлмайди ва бақо топмайди. Жононнинг илоҳий тажаллийси ҳеч қачон фоний бўлмайдиган абадийдан боқий сифат экани эътиборга олинса, “ла мавжуда илаллоҳ” – “Оллоҳдан бошқа мавжуд (нарса) йўқ” сўзи ёдга келади. Қуръони каримдаги “Оллоҳнинг ваҳидан (зотидан) бошқа ҳамма нарса ҳалок бўлгувчидир. Ҳукми Униқидир ва сизлар Унгагина қайтарилгайсизлар” деган ояти карима хотирга келади (*Қасас сураси, 88-оят*).

Энди бир нозик нуқтага эътибор қаратайлик, бу – жон ва инсон ўртасига тушадиган ҳижрондир. Жонон кетишга шайланса, жон ҳам у билан бирга кетади: “Жондин менга ҳижрон эрур”. Навоий бу айрилиқ иборасини олимона ва орифона қўллаган. Чунки жоннинг бадандан кетиши жоннинг йўқ бўлиши эмас. Ўлимнинг маъноси жоннинг жасад деган қолипдан узилишидир. Жон мавжуд, аммо жасаддан кетган. Жасад ҳам

мавжуд, фақат у тупроққа айланган. Ҳашр кунида жон билан жасад қайта топишади. Ана шу ўртадаги масофа ҳижрондирки, Навоий бу ҳақиқатни ҳайратомуз зарофат билан мажозга туширган.

Жон жонон учундир

4. Жон манга жонон учундир,
йўқки жонон жон учун,
Умр жононсиз қотик,
жонсиз вале осон эрур.

“Менинг жоним жонон учун, аммо жонон жон учун эмас. Жонсиз умр кечириш осон, лекин жононсиз умр кўриш қийин...”

“Жонсиз умр осон” ифодаси бояги “ҳижрон”нинг шарҳидир. Инсон вафот этиб, жон билан жасад ўртасига ҳижрон тушганда ҳам, барибир, иккиси ҳамиша Оллоҳнинг тасарруфида! Агар инсон дунёда жонон – ишқ, иймон билан яшаган бўлса, жасаднинг қабрдаги ҳоли ҳам осон, лекин жононсиз яшаган бўлса, аҳволи тангдир. Байтнинг ботиний маъноси – шу.

Энди зоҳир маъносини кўрайлик. Бу ўринда “қотик” ва “осон” ифодалари жон билан жононнинг нисбати ва мақомини белгилаш учундир. Инсоннинг жони жонон учун – жоннинг эгаси бўлмиш Холиқи зул-жалол учун! У аслига қайтгучи, тугал маънода жононники! Аммо жонон жон учун эмас, унинг жонга ҳеч қандай эҳтиёжи йўқ. “Жомеъ ул-мутун”да айтилади: “Оллоҳнинг бу яратмоғи Ўз қудратини ва сунъини (санъатини) изҳор этмоқ учундир. Ҳаргиз уларга ва уларнинг ёрдамига муҳтож бўлганидан эмас!” (65-саҳифа.)

Жонон – ўз зоти билан қоим: қадимдирки, ибтидоси йўқ; абадий тирик – боқийдирки, интиҳоси йўқ. Жон ҳам ўз зоти билан қоим, аммо у жасадга муҳтож бўлмаган ҳолда жононга муҳтождир. Унинг қайиумияти – бор бўлиб туриши жонон туфайли.

Муҳаммад ибн Ҳомид Термизийдан Оллоҳ таолонинг ушбу “Иа аййуҳаннасу антум фуқаро-у илаллоху, валлоху Хувал-Ғанийул-Ҳамид” – “Эй инсонлар! Сиз Оллоҳга муҳтожсиз. Оллоҳнинг Ўзи Ғаний ва Ҳамид – беҳожат ва мақтовга лойиқ зотдир” (Фотир сураси, 15-оят) ояти ҳақида

сўрадилар. Айтди: “Сиз Оллоҳнинг раҳматига муҳтожсиз, деганидир ва Ул Оллоҳ таоло сизнинг феълингиздан, қиладиган амалингиздан буткул беҳожатдир. Сиз эса Оллоҳнинг раҳматига муҳтожсиз, демакдир” (Абдурахмон ас-Сулабийнинг “Табоқот ус-суфий” китобидан).

Фузулий айтди:

Жонни жонон тиламиш, вермамак ўлмас, эй дил,
Не низо айлаялим, ул на санидур, на баним...

“Жонни жонон сўраяпти, бермасликнинг иложи йўқ, эй дил! Қандай ҳам низо, эътироз қилайлик, ахир, бу жон сеники ҳам эмас, меники ҳам эмас!.. У Яратган эгасиникидир”.

Тўғри, жасад жонсиз яшай олмайди, илмий мантиқ ана шундай, лекин бу ўриндаги “жонсиз умр осон”лиги жонсиз яшаш мумкинлигини билдирмайди, балки жононсиз яшаш мумкин эмаслигини таъкидлайди, яъни жонон бўлмаса тандаги жонга не ҳожат?! Чунончи, кейинги байт шу маънони қувватлайди.

Жонсиз ҳам, жононсиз ҳам ҳаёт йўқ

5. Борса жон, жонон йштар; гар борса жонон,
жон кетар,

Кимсага жонону жонсиз умр

не имкон эрур?!

“Жон кетса, жонон йўқ бўлади; жонон кетса, жон ҳам кетади. Кишига жонону жонсиз яшашнинг қандай имкони бор?!”

Олдинги байтдаги “жонсиз вале (умр) осон эрур” ифодасининг асл маъноси энди очилди. Унда жонсиз яшаса бўлади, лекин жононсиз яшаб бўлмайди, дейилган эди. Бу байтда эса жонону жонсиз яшашнинг асло имкони йўқ, дейилади. Бу маъно олдинги байтни рад этиш ёки сўздан қайтиш эмас, чунки бу гал иккиси қўшиб зикр қилинди. Бу аввалги маънони тасдиқлаш, очиш ва ривожлантириш, байтни байт билан шарҳлашдир.

Сулаймон Улудогъ Фахруддин Ироқий шарҳига таяниб, “жонон”ни тасаввуфий маънода: 1) Мавло, Робб, Оллоҳ; 2) Оллоҳнинг қайиумият сифати, деб изоҳлайди ва “Бутун борлиқ бу сифат соясида ўз борлигини сақлаб туради ва давом эттиради. Қайиумият (сифати) билан алоқаси узилган мавжудот бир зум бор ҳолича тура олмайди, дарҳол йўқ бўлиб

кетади", деб таъкидлайди. Ана шунинг учун жонон кетса, жон кетади, ана шунинг учун кимсага жонону жонсиз умр кўришнинг имкони йўқ!

Бу маърифий ифода жоннинг баданга эҳтиёжи бўлмасдан, ўз зоти билан қоиим экани ҳақидаги илмий мантиққа асосланган. Навбатдаги байтда Навоий олдинги маъноларни умумлаштириб, хулосалайди:

Жононсиз жаҳон – зиндон

6. *Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар бўлмаса жон ийлаким, ўлмас жаҳон, зиндон эрур...*

Жон ҳам, жаҳон ҳам жонон билан яхшидир, агар жонон жон билан бирга бўлмаса, жаҳон бўлмайди, балки зиндон бўлади...

Қуръони каримда, "Оллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир", деб марҳамат қилинади ("Нур" сураси, 35-оят). Изоҳда эса "Яъни, уларнинг барчасини ёритиб, йўқдан бор қилиб тургучидир", дейилади. Оллоҳ қайюмият сифати тажаллийси билан еру осмонларни, жону жаҳонни тутиб турувчи бўлса, Нур сифати билан еру осмонларни (оламларни) ёритгучи, мунаввар қилгучидир. Ўзи хоҳлаган сиймоларга, зеҳнларга ва кўнгилларга нур ёғдиргучидир. Жононсиз жаҳон бўлмас, балки зиндон бўлур.

Жононнинг дил оташидан – ишқи илоҳийдан хабардорлиги Р.Яҳёнинг ушбу байтида гўзал ифодаланган:

*Сўзи дилдан беҳабар деб ўйламанг жононани,
Шамъни ёқмасми ул оташким, ёқар парвонани!..*

"Жононани дилнинг ёнишларидан беҳабар деб ўйламанг, ахир, парвонани ёқаётган бу олов шамнинг ўзини ёқмайдими!.." Яна Ғаззолий сўзини эслайлик: "Банданинг Оллоҳни севмоги Оллоҳ бандани севмогининг аломатидир..."

Абадият сабаби

Жон ва жонон мумтоз шеъриятда энг кўп қўлланган истилоҳлардандир. "Жонафзо" калимаси жонни нашъалантирувчи, жонни жонга қўшувчи, деган маънони билдиради, аммо тасаввуфий истилоҳда Ҳақ таолонинг бақо сифатидир (Ироқий). Соликни фанодан узоқлаштириб, уни боқий ва абадий қилувчи

сифат бу. Шу боисдан мумтоз адабиётни ҳар ким ўз идроки, маърифати даражасида англайди. Бас, жон ва жонон ғазалининг жони бўлган ўта муҳим хулосани ошкор этиш вақти етди. Бундай мурод ҳам руҳи инсонийдир. Зеро, ҳар кимки бежондир – у билишдан маҳрумдир. Билиш триклик белгисидир. Билиш – жонга хос хусусият!.. Жононни билмоқ учун жасадга жон керак, чунки жонга жонон керак. Ҳадиси қудсийда Оллоҳ айтади: "Мен яширин ганж эдим. Ўзимни ошкор қилишни севдим!" Жон ҳам, жаҳон ҳам жонон билан ёруғ ва гўзал! Жонон жон билан бирга бўлмаса, жаҳон нурсиз, қоронғу зиндон бўлади. Бу – жаҳолат, нурсизлик, ишқсизлик, маърифатсизлик, беҳабарлик, ғафлат зиндонидир. Жон билан жононнинг бирлигидан мақсад маърифатдир, маърифатуллоҳдир, жоннинг эгаси бўлмиш Холиқи зул-жапол ва зул-камолни танимоқдир. Ана шундан ишқ туғилади. Жаҳон нур ва маъно билан тўлади. Адабиётдаги ирфоний истилоҳлардан мурод ана шудир. Шунинг учун Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий "Ирфон" сўзини шарҳлаб, "Оллоҳ таолони ва Унинг сифатларини билмоқ илмларнинг энг юксаги, энг улуғи, энг фойдалиси, энг муқаммали, энг шарафлиси, энг порлоғи, руҳга энг кўп таъсир этадиганидир. Ақли салим эгаси бўлган мусулмон киши авло тарзда бу илмни таҳсил олмоғи фарздир. Бу илм бутун илмларнинг асл-асоси, ҳамма нарсанинг мағзи, бутун саодатларнинг манбаи, барча гўзал, хуш хислатларнинг бошланғичи, дунё ва охират саодатининг асосидир. Бу илмни яхши билган инсон ўз эътиқодини шубҳа қоронғулигидан, шайтон ва нафснинг ҳийлаларидан қутқарган бўлади!" дейди ("Жомъ ул-мутун", 27-бет).

"Жоним андоқ тўлди жонондин", "Жон манга жонон учундир", "Хуштурур жону жаҳон жонон била" каби ифодалар ирфон аломати, жоннинг эгасига муҳаббат изҳоридир...

Тан била жоннинг хижрони муваққатдир

7. *Жоним ол, эй ҳажру жононсиз манга*
ранж истама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин
ранжон эрур.

“Эй ҳажр, жононсиз менга ранж – кийноқ-машаққат истама, ундан кўра жонимни олиб кўя қол, чунки Навоий жононсиз жонидан безордир!”

Байтда “жон” ўзаги, жим ҳарфи пайдар-пай қўлланиб, иштиқоқ санъати вужудга келган.

Фузулий ёзади:

*Ё Раб, бана жон геракмас,
Жонон йўқ эса, жаҳон геракмас...*

Ирфон масаласида мумтоз шоирларда маъно оҳангдошлиги мавжуд.

Савол туғилиши мумкини, “Ҳақиқат турганда нега тасаввуфий шеърятда мажоздан фойдаланилади?” Дунё ҳаёти абадий ҳаётдан бир жуз бўлганидек, дунёдаги бошқа нарсалар ҳам жузъийдир. Зоҳир кўзи билан кўриладиган нарсаларга муҳаббат боғлаш бор гап. Қуръонда айтилади: “Зуййина лин-наси хуббуш-шаҳавоти минан-нисои” – “Инсонлар учун аёлларга нисбатан эҳтиросли муҳаббат зийнатли қилинди...”

Нафсоний истак устун бўлган жойда муҳаббат ҳалокатга яқинлашади. И.Эккерманнинг “Гёте билан суҳбатлар” китобида қизиқ воқеа нақл этилган. Гётенинг котиби ёш бир шоиранинг шеърларини келтириб, унинг ғоят истеъдодли эканини айтади. Суҳбатда улуғ шоирнинг табиби ҳам бор эди. Шеърлар ўқиб чиқилгач, “Бу қиз эрга теккач, шеър ёзишни ташлайди”, дейишади. “Нега?” дейилганда, қизнинг ишқий шеърларида нафсоний – эҳтиросли истаклар кучли экани, у муродига етгач, шеърга эҳтиёжи қолмаслиги айтилади. Демак, нафснинг муродга етиши севгигагина эмас, истеъдодга ҳам салбий таъсир қилиши англашилмоқда. Албатта, чин муҳаббат билан боғланган умрлар бундан мустаснодир.

Мажозий муҳаббатнинг моҳияти

Мажозий-башарий муҳаббат нафсоний ва шахвоний эҳтиёждан холи бўлмагани учун ориф зотлар, тариқат мансублари дунё севгисини барча хатоларнинг боши, деб

ҳисоблаган. Илоҳий ишқни таржиҳ этган. Тасаввуфий адабиётда бунга мисоллар бисёр. Навоий ҳам ошиқ йигит, бемор маъшуқа ва табиб воқеасида мажозий муҳаббатнинг мусибатини кўрсатган. Профессор Маҳмуд Асъад Жўшон (раҳматуллоҳи алайҳ) “Ҳақиқий севги” китобида “Бу дунёдаги инсонларнинг турли севгилари ишқ мажозийдир, ҳақиқий эмасдир. Чунки келгай, кетгай. Ўткинчидир, муваққатдир. Бир қанча вақт ўтгач, севганингдан нафратланишинг ҳам мумкин... Кимиси, вақтлар ўтиб, ўзи тушуниб, ўйлаб, ёқтириб, севиб олган ёридан совийди...” дейди. Ана шунинг учун инсоннинг ҳаётига нур ва маъно бағишлайдиган ишқ илоҳий асл муҳаббат сифатида тараннум этилади.

Ҳасан Басрий Робиъага “Эй Робиъа! Агар хоҳласанг, сени никоҳимга олайин”, дейди. Робиъа “Эй устоз! Никоҳ вужудга қилинади. Менда ўзи вужуд бўлмаса, нимага никоҳ қиласиз!” деб жавоб беради. Инсоний, мажозий муҳаббатнинг омили вужуд ва мавжуд нарсалардир... Илоҳий ишқ билан тўлган жон эса ўзини фано мақомига етказиб фано топган.

Навоий ўзининг бу шайдолигини, ишқ илоҳий мақомини бошқа бир ғазалида бундай ифодалайди:

*Жонда ишқинг бўлгуси, то танда жон бўлгусидир,
Танда жондек жон аро ишқинг нихон бўлгусидир...*

Инсоний-мажозий муҳаббатларнинг ўткинчи эканини таъкидлашасло бу муҳаббатни рад этиш эмас. Инсон борки, муҳаббат бор, дард бор, соғинч бор, бир-бирига интилиш бор. Зеро, абадий гўзал ҳақиқатга кўприк бўлган нарса ана шу ўткинчи мажоздир.

Одатда татаббу бир шеърӣ асарга эргашиб ёзилган мустақил назмий асардир. Аммо бу маърифий татаббу Нажмиддин Комиловнинг “Жон ва жонон можароси” шарҳига жавобан тилдири. Олим фикрларини баҳоли қудрат тўлдириш, янгилаш билан бирга, баъзи саҳвлар ислоҳига ҳам қўл урган бўлди. Илло, ушбу ожизона шарҳ чин қалбдан азиз устозга бағишловдир.

Сирожиддин САЙИД

Umr fardlari

Етар бир корвон ҳар дам, ўтар бир корвон ҳар дам.

Алишер Навоий

Умр недир? Кеча – ўтди. Эртани қўй, кул бугун.
Бахт недир? Ул – бугундир, ул бугундир, ул бугун.



Юз минг ёрзу ҳам ҳаваснинг гарчи қул, ошносисан,
Сен фақат шул лаҳзанинг, шул лаҳзанинг подшосисан.



Бул Ватанни ўрганиб, ҳар қанча билсанг – оз экан,
Ул буюк устоз экан, мангу буюк устоз экан.



Ҳар кишин гар жисму жону
кўнглида тўлгай Ватан –
Бул Ватан бўлгай Ватан,
бўлгай Ватан, бўлгай Ватан.



Амир Темур демишларки:
Менга токи зафар ёрдир –
Яратганнинг менинг бирлан улугвор
ишлари бордир.



◆
Олтину зар бу заминга зеб берур ҳам обу тоб,
Тангрининг кетмони янглиг кўкда олтин офтоб.

◆
Жило бер юрт тупрогига токи сайқалинг қолгай,
Агарчи ҳайкалинг қолмас, яратган пайкалинг қолгай.

◆
Ранж чекиб гар битта ўғлон ўстирурсан сен букун –
Битта қўргон ўстирурсан асли ўз юртинг учун.

◆
Берибмиш тўти ҳам тўрғайга дону ризқини ўнгай,
Бузоқ оғилда кўз очгай – ариқда ўти ҳам унгай.

◆
Унибдир, гоҳида кўрсанг, хароба устида наргис,
Сават ҳам бесабаб чиқмас ароба устига ҳаргиз.

◆
Кекса устоз айтдиларким: Сўлмангиз ҳеч, очилинг,
Яхшилик қилмоққа доим шошилингу шошилинг!

◆
Айтмангизким, одамийдан ҳотамийлик истадим –
Одамийдан одамийга одамийлик истадим.

◆
Не учун келдинг жаҳонга – эл билан эл бўлмадинг,
Ўзгага бўй бўлмадинг, ўзингга ҳам эн бўлмадинг?..

◆
Юрт учун кўз узра бир киприкчалик ҳам бўлмадинг,
Бир ариқ устидаги кўприкчалик ҳам бўлмадинг.



Кучукфеъл кимсаларга таърифун тавсиф нечук бўлгай?
“Кучук”ни тескарисидин ўқисанг ҳам – кучук бўлгай.

Лутф айлар эрди бир кун муттаҳамга муттаҳам:
Муттаҳамлар ичра энг зўр муҳтарамсиз, муҳтарам.

– Рози бўлгайсизми, – дерди кекса устоз кўзда нам, –
Мендин ўзга барчангиз ҳазрат Навоийсиз десам?..

Ош дебон урганларингнинг қанчаси ёвгон гурун,
Бемухаббат кунларингнинг барчаси – ёлгон гурун.

Узоринг истаб, эй ёр, ҳуб оҳ-зор қилибман,
Бу бозор қўнгулни мен доғзор қилибман.

Гулни гул қўйлақ қилибдур гулбаданга ул бадан,
Гул баданга тегдимۇ ё гулга тегди гулбадан?

Кўрсалар ошиқлари энди дегай: оҳ, у эди,
Бир замонлар бу санам оҳу эди, оҳу эди.

Ул булутларким юзарлар кўкда олис, оқу оқ –
Эсдаликлардирки мендин анча тушмишлар йироқ.

Кўнмади рафторинга чарх, кўнгил, эй кўнгил, дедим,
Чарх рафторига энди, эй кўнгил, кўнгил дедим.

Кўрдик, эй дўст, бир таноб ер-чун азобингни сенинг,
Ер ўзи тортиб қўяр бир кун танобингни сенинг.

Келмагансан уч ва ё тўрт кун тижорат қилгали –
Сен ўзингни аслида келдинг зиёрат қилгали.

Утмасин десанг умрнинг субҳу шоми бесамар –
Сен ўзингдан то ўзинг шому саҳар қилгил сафар.



Николай ГОГОЛЬ

BURUN

Қисса

I

Март ойининг йигирма бешинчи куни фавқулдда гаройиб ходиса рўй берди. Вознесенск кўчасида яшовчи сартарош Иван Яковлевич (унинг фамилиясини бирор кимса билмасди, ҳатто сартарошхона эшигидаги юзига совун кўпиги суртилган жаноб тасвири туширилган ҳамда “харом кондан халос этади” деган ёзув битилган тахта лавҳада ҳам ҳеч вақо кўрсатилмаган эди) одатдагидан барвақтроқ уйғондию димоғига иссиқ нон ҳиди урилди. Каравотидан сал кад ростлаб, рафикаси – ўзига етгунча кайвони, яна денг роса кофийхўр хоним

кип-қизил сўлқиллама нонларни печдан узаётганини кўрди.

– Прасковья Осиповна, мен бугун кофий ичмайман, – деди Иван Яковлевич, – унинг ўрнига иссиқ нонга пиёз қўшиб егим келяпти.

(Иван Яковлевич унисига ҳам, бунисига ҳам йўқ демасди-я, аммо бирваракай ҳар иккаласини сўрамоқ одобдан эмаслигини, зеро, Прасковья Осиповнанинг бунақа хурмача қиликларга асло тоқати йўқлигини

Улғур рус ёзувчиси Н. В. Гоголнинг “Бурн” қиссаси (1836) ҳозирги адабий танқидчилик “фусункор реализм” дея атаётган ижодий усулга мансуб асардир. Унда қаламга олинган воқеалар, таъажжубки, бир қарашда батамом ҳаётий, бир қарашда эса мутлақо ҳаёлий туюлади. Ҳар қандай юз-хотирни четга суриб айтганда, мазкур қисса фабулавий жиҳатдан чандон фазилатли ҳам эмасдек: Ковалёв деган ўртачароқ бир амалдорнинг юзидан бурни аввал қандай сирли гойиб бўлса, баъзи саргузаштлар оша кейин яна худди шундай сирли тарзда пайдо бўлиб қолади. Анчайин латифабоп бир гап, тўғри эмасми? Унда нега қисса салкам икки юз йилдан буён китобхонни ҳаяжонга солиб келмоқда? Бунга сабаб – асарда турли табақа кишиларининг феъл-атвори бемисл аниқлик ва теранлик билан тасвирлаб берилганида. Фақат шугина эмас, бундай қиёфаларни бугун ҳам ҳар жойдан исталганча топиш мумкинлигида! Агар сўзимизни лофга йўйсангиз, майли,

яхши биларди.) “Майли, бу аҳмоқ нон еб қўяқолсин, – деб ўйлади хотини, – ўзимга яхши – бир финжон кофий ёнга қолади”. У столга битта нон ташлаб кетди.

Иван Яковлевич, азбаройи сипогарчилик, кўйлак устидан фрак кийди, сўнг стол қошига келиб ўтирди-да, икки бош пиёз-ни арчиб туз сепди ва ҳафсала билан нон кесилгача киришди. Уни иккига бўларкан, ўртасида бир нима оқариб турганини кўриб хайрон бўлди. Пичок билан секин кавлади, бармоқ учини теккизди. “Қаттиккина! – деди ўзича. – Нима бўлса экан-а бу?”

Кейин бармоғини тикиб тортиб олди – бурун экан!.. Иван Яковлевич кўзларини ишқалаб, сер солиб каради: бурун, буруннинг ўзгинаси! Боз устига, қайсидир танишининг бурни. Иван Яковлевичнинг юзини даҳшат аломати қоплади. Аммо бу даҳшат хотини кўтарган ваҳима олдида ҳеч гап бўлмади қолди.

– Бурунни қай гўрдан кесиб олдинг, вахший?! – деб қичқирди у жаҳлдан кўкариб. – Ярамас! Пиёниста! Сени ўзим полицияга топшираман. Қирчанғи ҳўкиз! Эшитдим, бир эмас, уч киши айтди менга, соқолини олаётганингда бурнидан чангаллаб тортиқлашингга мижозларинг аранг чидар экан.

Бирок Иван Яковлевич серрайиб қолган эди. У билди, бу – ҳар чоршанба ва якшанба кунлари соқол олдирадиган коллеж ассессори Ковалёвнинг бурни.



– Сабр кил, Прасковья Осиповна! Бунни латтага ўраб бир чеккага қўйиб қўяй, шу ерда туратурсин, кейин олиб кетаман.

– Бўлмағур гапни йиғиштир! Бир камим уйда кесилган бурунни сақлаш эди ўзи! Қилтирик, кашкатарок! Қаранг-а, бу кишим устарани қайишга ишқашни биларди, холос, якин орада шуни ҳам эплаёлмай қолади ярамас, гўрсўхта! Сени деб полицияма-полиция чопайми энди? Вой искирт, ислики-ей! Йўқот бунни! Даф қил! Қаёққа бўлса ҳам олиб кет! Кўзимдан йўқот!

Иван Яковлевич бир аҳволда қалқиб турди-турди, ўйлай-ўйлай боши шишди.

– Жин урсин, бу қанақаси? – деди ниҳоят қулоғи орқасини қашиб. – Кечаси маст бўлиб келганмидим ёки ақлу ҳушим жойидамиди, ўзим ҳам билмайман. Ҳечам ақлга сиғмайди: ахир нон деганлари печда пишса, бурун унинг ичида... Бошим қотиб қолди!..

қиссани ўқинг-да, теваракка назар солинг – шундоқ ёнгинангизда уларни кўришингиз турган гап. Дарвоқе, Гоголгагина хос бўлган ҳалим истеҳзо бу қиёфаларни, бадиий-эстетик маънода, янаям жозибадор этиб юборган.

Машҳур “Ўлик жонлар” муаллифининг деярли барча асосий асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Аммо “Бурун” қиссасидек бадиий дурдона мутаржимлар эътиборидан четда қолиб келаётгани, рости, бизни таажжубга солар эди. Мана, ниҳоят, таржимон Фарҳод Файзийнинг журъати ва заҳмати билан асарнинг ўзбекча таржимаси дунё юзини кўрибди. Уни сиз, муҳтарам журналхонлар эътиборига ҳавола этар эканмиз, таржимада айрим хирароқ ўринлар учраса маъзур тўғрисида деб ишонамиз. Зеро, Гоголь каби даҳо санъаткорни ўзбекчада аслиятга монанд юксак пардада сўзлата олиш осон иш эмас.

Таҳририят

Иван Яковлевичнинг бирдан дами ичига тушиб кетди. Полиция бурунни кидириб топиб, уни айбдор килишини ўйлаб ақлдан озаёзди. Ҳалитдан кўзига заррин хошиядор кизил ёқа, шпага... кўриниб, бутун вужудини титроқ босди... Нихоят, алмисокдан қолган кўйлаги ва этигини сандикдан олди, шу увадаларни эгнига илиб, Прасковья Осиповнанинг аёвсиз қарғишлари остида бурунни латтага ўраб, кўчага чиқди.

Бу дардисарни у бирон ерга даф килишни ўйларди: ё дарвоза ортидаги темир устунча орасига тикиб юборади, ёхуд, билмаган киши бўлиб, у ер-бу ерга тушириб қўяди-да, ўзи дуч келган кўчага кириб кетади. Бахтга қарши, рўпарасидан таниш-билишлари чикиб қолар ва “Йўл бўлсин!” ёки “Тонг сахарлаб кимнинг соқолини киртишлагани шайланиб қолдинг?” дея саволга тутар эди – шу асно Иван Яковлевич қулай фурсат топа олмади. Бир вақт бурунни тушириб қўйган киши бўлиб кетаётган эди, будкада ўтирган қорёвул узоқдан ой-болтасини ўқталганча, “Бир нимангни тушириб қўйдинг! Қани, ол-чи!” деб бақариб қолди. Иван Яковлевич бурунни олиб чўнтагига тикишга мажбур бўлди. Бирдан умидсизликка тушди, боз устига, дўкону расталар очилаётган маҳал эмасми, кўча борган сари гавжумлашмоқда эди.

У Исакиевск кўпригига боришга қарор қилди: балки бу савил қолғурни Невага улоктириб юборар?... Аммо мен сал-пал хурматга сазовор жиҳатлари ҳам бўлган Иван Яковлевич ҳақида ханузгача бирон бир тайинли гап айтмаганим учун олдингизда андак айбдорман, мухтарам китобхон.

Ҳар қандай рус хунармандига ўхшаб Иван Яковлевич ҳам ғирт пиёниста эди. Худонинг берган куни мижозлари соқолини киртишласа-да, ўзининг соқоли умри бино бўлиб устара кўрмасди. Сира эгнидан тушмайдиган фраки (у ҳеч қачон сюртук киймасди) эса олачипор тусдами-

ей: яъни, аслида қора бўлиб, ҳаммаёғини жигарранг-сарик ва қулранг доғ-дуг босган, ёқасининг ҳам яғири чикиб ялтираб кетган, учта тўгма ўрнида фақат ипи осилиб турар эди. У ўтакетган сурбет бўлиб, коллеж ассессори¹ Ковалёв ҳар соқол олдираётганида “Иван Яковлевич, қачон қарама, кўлларинг сасийди-я!” деса, сартарош унинг ўзига “Нимадан сасиркан-а?” дея савол қотарди. “Билмадим, отагинам, шу – сасигани сасиган-да”, дерди коллеж ассессори. Иван Яковлевич эса тамакисини бир хидлаб оларди-да, бу гапи учун унинг иякларини бурни ости, қулоқлари ортину томоқларига – бир сўз билан айтганда, қаерига суртгиси келса, аямай совун кўпигини чаплаб ташларди.

Ана шу мухтарам фуқаро Исакиевск кўпригига етиб келди. Теварак-атрофга аланг-жалаң бокиб, кейин кўприк остига қарамоқчи бўлган киши мисол тўсиқ устига энгашди, гўё балиқлар гужғон ўйнаб юрганмикан дея кузатаётгандек турди-турди-да, латтага ўралган бурунни астагина сувга отиб юборди. Бирдан елкасидан тоғ ағдарилгандек енгил тортиди-қолди. Ўзича жилмайиб ҳам қўйди. Чиновникларнинг соч-соқолини олгани бориш ўрнига, қаншарига “Егулик ва чой” деб ёзиб қўйилган емакхонага кириб бир стакан пунш² ичман, дея чоғланган ҳам эдики, бирдан кўприк адоғида ўзи томон тикилиб турган серсалобат, эндор чаккасоқолли, учбурчак шляпа кийган, шпага таққан квартал нозирига кўзи тушди. Сартарош жойидан қимирлаёлмай қолди, нозир эса бармоғи билан имлаб уни чақирмоқда эди:

– Қани, бу ёққа кел-чи, азизим!

Иван Яковлевич мулозамат йўригини билгани учун узоқданоқ бош кийимини ечиб қуллук қилди-да, зипиллаб унинг олдига борди.

– Олийҳиммат жаноблари, саломат бўл-гайлар! – деди ялтоқланиб.

— Э-э, биродар, олийҳимматинг нима-си?! Хўш, кўприк устида нима қилиб турган эдинг?

— Худо ҳаққи, жаноб, соқол олгани кета-ётиб ўзим шунчаки, дарё тез оқиптимикан деб бир қарадим-да.

— Кўй ёлғонингни! Шу билан қутулиб кетаман деб ўйлама! Тўғрисини айт!

— Мен, олийҳиммат жаноблари, ҳафтада икки марта ёки ҳатто уч марта бепул соқол оламан, — деди Иван Яковлевич.

— Бэ-э, шуям гап бўптими, оғайни?! Билсанг, менинг соқолимни учта сартарош олади, улар тагин бунни ўзи учун шараф деб билади! Қани, энди гапир-чи, кўприк устида нима қилиб турган эдинг?

Иван Яковлевичнинг ранги оқариб кетди... Аммо шу ўринда мазкур воқеани буткул туман чулғайди ва ундан сўнг нима бўлгани ҳусусида мутлақо ҳеч нарса маълум эмас.

II

Коллеж ассессори Ковалёв анча барвакт уйғонди ва лаблари орасидан “брр...” деган овоз чикарди — уйғонганида у доим шундай қилади-ю, бунинг сабабини ўзи ҳам билмайди. Ковалёв бир керишиб олди-да, хизматкорига стол устида турган чоғрок тошойнани олиб келишни буюрди. У кеча бурнида пайдо бўлган ғўддага бир кўз ташлаб қўймоқчи эди; бироқ — афсус-надоматлар бўлсинким, бурни ўрни теп-текис, ҳеч вако йўк! Юрак-пураги чикиб кетган Ковалёв “Сув бер!” деб бакирди. Кўзларини сочиқ билан арта-арта яна ойнага каради: ҳа, бурни йўк! Туш кўраётгандирман деб у ёк-бу ёғини чимчилаб кўрди, ухлаётгани йўк шекилли. У қаработидан сапчиб туриб, бир силкиниб қўйди: йўк, бурни йўк!.. Дарҳол кўчалик либосларини сўради ва кийинибок тўппа-тўғри обер-полицмейстер хузурига равона бўлди.

Дарвоқе, шу ўринда китобхон Ковалёв коллеж ассессорларининг қандайин турига мансуб эканини тасаввур қилмоғи учун у ҳақда бир-икки оғиз гапириб беришга тўғри келади. Бундай унвонга илмий аттестат ёрдамида эришган коллеж ассессорларини Кавказда шу унвонга сазовор бўлган коллеж ассессорлари билан сираям тенглаштириб бўлмайди. Чунки булар мутлақо алохида-алохида тур ҳисобланади. Ўқимишли коллеж ассессорлари... Бироқ Россия шундайин ғаройиб ўлкаки, агар биронга коллеж ассессори ҳақида бир оғиз сўз айтсангиз, бас, Ригадан Камчаткагача бўлган ҳамма ҳудудларнинг коллеж ассессорлари бунни албатта ўзи ҳақда деб ўйлайди. Кошки барча унвону мансабларни назарда тутиб бўлса! Ковалёв кавказлик коллеж ассессори эди. Бу унвонга эришганига бор-йўғи икки йил бўлган, шу боис бунни бир лаҳзаям хаёлидан чиқармайди; ўзини олижаноб ва салобатли кўрсатмоқ учун эса коллеж ассессори эмас, ҳаммага майор деб таништирарди. “Қулоқ сол, азизам, — дея гап бошларди у одатда кўча-қўйда манишка³ сотиб юрган хотинни учратиб қолса, — сен, яхшиси, уйимга кел, квартирам Садовая кўчасида, майор Ковалёв қаерда туради деб сўрасанг, дуч келган одам кўрсатиб қўяди”. Бордию аёл ёқимтойроқ бўлса, унга махфий топшириқ ҳам берарди-да, “Жонгинам, сен майор Ковалёвнинг квартирасини сўра”, дер эди. Биз ҳам бундан кейин бу коллеж ассессорини майор деб атаймиз.

Майор Ковалёвнинг ҳар куни Нева проспектида сайр қилиш одати бор эди. Унинг манишкаси ёқаси доимо топ-тоза ва оҳорланган бўларди. Бакенбарди эса, ҳозир ҳам губерния ва уезд тановчилари, меъморлар ва полк докторлари, шунингдек, полиция хизматчилари, қўйингки, гўштдор ёноқлари кип-қизил, бостон⁴ ўйинини қотириб ўйнайдиган ҳамма эркаклар қўйиб юрадиган кўринишда эди. Бундай

чаккасоқол ёнокларнинг коқ ўртасидан чўзилиб бориб тўппа-тўғри бурунга такалади. Майор Ковалёв кимматбаҳо тошдан ясалган турли-туман тамғали муҳрларни ёнида олиб юрар, улар орасида хатто “душанба”, “чоршанба”, “жума” ва бошқа сўзлар ўйиб ёзилганлари ҳам бор эди. У Петербургга фаолият юзасидан, аниқроқ қилиб айтганда, унвонига яраша дурустроқ мансаб эгаллаш илинжида келган: иложи топилса, вице-губернаторликка ўтсам, йўқса, бирор каттароқ департаментга экзекутор⁵ бўлиб жойлашиб олсам, деб мўлжалларди. Майоримизнинг уйланиш нияти ҳам йўқ эмас, агар бисоти икки юз минг ақчалик қайлик учраб қолгудек бўлса, кўзини чирт юмиб уйланиб юбориши турган гап. Ана энди, тушпа-тузук, ўртамиёна бурни ўрнида майор ўта бемаъни, сип-силлиғу теп-текис жойни кўриб қай аҳволга тушганини китобхоннинг ўзи фараз қилаверсин.

Бахтга қарши, кўчада биронта извош кўринмасди. Майор плашига ўраниб, гўё буридан қон кетаётгандек тус бермоқ учун юзини дастрўмоли билан бекитиб яёв кетишга мажбур бўлди. “Ҳойнаҳой менга шундай туюлгандир, ҳе йўқ-бе йўқ, бурним ғойиб бўлиб қолиши мумкин эмас-ку?!” деб ўйлади у ва яна ойнага қараш илинжида қандолат дўконига кирди. Яхшиямки, дўкон бўм-бўш экан; факат югурдак болалар хоналарни супуриб-сидириб, курсиларни жой-жойига қўймоқда, баъзилари уйқусираганча патнисда қайноқ гўмма олиб чиқаётир; стол-стуллар устида кофий тўкилган кечаги газеталар қалашиб ётибди. “Хайрият, ҳеч зоғ йўқ, – деди у ўзига ўзи, – бемалол ойнага қараб олсам бўлади”. Юраги бетламайгина ойнага яқинлашди ва тикилиб қаради. “Жин урсин, бу нима кўргилик! – деди тупуриб. – Бурун ўрнида бир нима қаккайиб турса ҳам гўрга эди, ҳеч вако йўғ-а!..”

У аламдан лабини тишлаб дўкондан чиқди ва доимий одатига хилоф равишда ҳеч кимга қарамай, ҳеч кимга жилмайиб боқмай тез-тез кета бошлади. Аммо тўсатдан бир уй олдида қокқан қозикдек тўхтади-қолди – кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеа рўй берган эди: йўлак остонасига карета келиб тўхтадию ундан мундирли бир жаноб сакраб тушди-да, энгашганча зинадан чакқон-чакқон чиқиб кетди. Бу ўзининг бурни эканини кўрган Ковалёв қандай даҳшату хайратга тушганини таърифлашга тил ожиз! Унинг кўз ўнгиди ҳаммаси айкаш-уйқаш бўлиб кетди, у аранг оёқда турарди, бироқ талвасада титраганча қандай бўлмасин ўша жанобни қутмоққа қарор қилди. Чиндан ҳам икки дақиқа ўтар-ўтмас бурун қайтиб чиқди. Каттақонтик ёқали, заррин хошиядор мундир ва тақакки чарм панталон кийиб олган, шпагаси ҳам бор. Уқпарли шляпасига қараб, камида статский советник бўлса керак, дея хулоса қилиш мумкин. Туришидан кимникигадир ташриф буюриш ниятида. У ён-верига назар ташлаб олди-да, аравақашга “Қани, кетдик!” дея бақирди ва каретага ўтирдию жўнаворди.

Бечора Ковалёв ақлдан озишига бир баҳа қолди. У ҳозиргина ўзи гувоҳ бўлган воқеадан хангу манг: ё тавба-а, қандай қилиб кечагина унинг юзида турган бурун бугун оёқ чиқариб, мундир кийиб бемалол кўчада юради?! Майор қаретанинг кетидан қолди, хайриятки, у узокка бормай Қозон черкови олдида тўхтади. Ковалёв ҳам шоша-пиша ўша томон югурди, кўз ўрнида иккита тешиқча очиб қўйилгану бети-бошини чирмаб олган тиланчи кампирлар орасидан ўтиб черковга кирди. Ибодатчилар сийрақроқ – улар факат эшик олдида уймалашиб турарди. Ковалёв аини тобда ибодат қиладиган аҳволда эмас, аланглаб хар бурчақдан бояги мундирли жанобни изларди. Ниҳоят, уни топди. Бурун бир

чеккада, афтини каттакон тик ёкаси билан бекитганча ўтакетган такводорлардек берилиб ибодат қилмоқда эди.

“Унинг олдида қандай бораман-а? – деб ўйлади Ковалёв. – Савлат-салобати, мундирию шляпасидан статский советник⁶ экани кўриниб турибди. Жин урсин, қандок қилдим энди!”

Якинроғига бориб устма-уст йўталди; лекин бурун сира ибодатдан қалғимай, қайта-қайта таъзимга эгилар эди.

– Олийҳиммат жанобим... – деди Ковалёв ўзини дадил туттишга уриниб, – олийҳиммат жанобим...

– Нима дейсиз? – деди бурун унга ўгирилиб.

– Мен таажжубдаман, олийҳиммат жанобим... Менимча... сиз ўз ўрнингизни билмоғингиз керак. Ахийри сизни топдим-а, яна қаердан денг? Черковдан! Шуни тан олгайсизким...

– Маъзур тутасиз, фаҳмим етмайроқ турибди, нима демокчисиз ўзи... дурустрок тушунтирсангиз-чи.

“Қандай тушунтирсам бўларкан бунга?” деб ўйлади Ковалёв ва ўзини қўлга олиб, гап бошлади:

– Мен, албатта... Ҳа, айтгандек, мен майорман. Ўзингиздан қолар гап йўқ, мендек одамнинг бурунсиз юришим уятдир ахир. Воскресенск кўпригида арчилган апельсин сотиб ўтирадиган жулдурвоки хотиннинг бурни бўлмаса ҳеч бокиси йўқдир, бироқ мен... нуфузли лавозимга муяссар бўлишим назарда тутилса... бунинг устига, кўпгина эътиборли хонимлар, дейлик, статский советник Чехтарёва ва бошқалар билан танишман... Танангизга бир ўйлаб кўрсангиз... Нима дейишгайм хайронман, олийҳиммат жаноблари... (Шу ерга келганда у елкасини кишиб қўйди.) Маъзур тутгайсиз... агар бунга бурч ва номус талаби деб қараладиган бўлса... ўзингиз тушунсангиз керак...

– Мутлақо ҳеч нимани тушунмаяпман, – деди бурун. – Очиқроқ гапиринг.

– Олийҳиммат жанобим, – деди Ковалёв ич-эттини егудек бўлиб. – Таажжубдаман, тушунмайдиган гапнинг ўзи йўқ-ку... Ёки сиз... Ахир – сиз менинг бурнимсиз!

Бурун майорга тик қаради, унинг кошлари чимирилиб кетди.

– Янглишасиз, мухтарам жаноб. Мен, бу – менман. Боз устига, бизнинг ўртамизда ҳеч қандай яқинлик бўлмоғи мумкин эмас. Вицмундирингиз⁷ тугмаларига қараганда, сиз бошқа бир маҳкамада хизмат қиласиз чоғи.

Бурун шундай дедию ўгирилиб ибодатини давом эттираверди.

Ковалёв нима қилишни, нима дейишни билолмай эсанкираб қолди. Шу пайт заифона либосларнинг ёқимли шитир-шитири эшитилди, бошдан-оёқ тўрсимон матога бурканган кекса бир хоним билан оқ кўйлаги хушбичим қоматида чипша ёпишган, бошига сарғиш шляпа кўндирган нозикнихол, уқлардек енгил, болдек ширин қиз пайдо бўлди. Уларнинг ортидан чаккасоқоли эндор, қат-қат ёқали новча малайи ҳам кириб, тамакидонини очди.

Ковалёв уларга яқинроқ бориб, манишқасининг батис ёқаларини чиқариб қўйди, тилла занжирга осиглик муҳрларини тузатиб-тўғрилаган бўлди, сўнг ён-верига қарайлаб жилмайиб қаради-да, нозик бармоқчаларини пешонасига теккизганча салгина эгилиб турган кўклам чечагидек нозикнихол хонимга тикилиб қолди. Қизнинг шляпа остида хил кўзга чалинаётган оппоқ ияги ва кўклам атиргули мисол нимпушти ёнокларини кўрган Ковалёвнинг башараси табассумдан баттар ёйилди. Аммо бирдан устига қайноқ сув қуйилгандек бўлди. Бурни йўқлиги эсига тушиб, қўздан ёш чиқиб кетди. Шунда у мундирли жанобга: ўзингизни статский советник қилиб кўрсатишга уринаётирсиз, ас-

лида эса лўттибоз бир аблахсиз, менинг бур-
нимсиз, холос, бошқа ҳеч бало эмассиз, деб
дангал айтмоққа чоғланган эди, аммо бурун
аллақачон жуфтаки ростлаб қолибди. Ҳой-
нахой яна кимникигадир ташриф буюриш-
ни кўзлаб жўнаворган бўлса керак.

Ковалёв баттар руҳи тушиб, келган
йўлидан изига қайтаркан, бурун у ер-бу
ерда кўриниб қолмасмикан, деган илинж-
да теварак-атрофга синчков аланглаганча
колоннадалар⁸ остида бир фурсат тўх-
таб қолди. Шляпаси уқпарли, мундири
эса заррин хошиядор эди – буниси-ку
шундоқкина кўз ўнгида, аммо шинелини,
каретасининг тусию унга қўшилган отлар-
ни, ҳаттоки карета ортида малайи борми,
бўлса у қандай ливреяда⁹ эди, афсуски эс-
лаб қолмаган экан-да. Боз устига, у ёқдан-
бу ёққа ғиз-ғиз катнаётган карета шу қадар
кўп эдики, кидираётган кишингизни илғаб
олиш осон эмасди; илғаб қолганингизда
ҳам уни тўхтатолмасдингиз. Ажойиб, қуёш
чарақлаб турган кун эди. Нева проспекти
ниҳоятда гавжум, хонимлар анвойи гул-
лар шаршараси мисол Полицейскдан то
Аничкин кўпригигача бутун йўлқаларни
тўлдириб юборган. Ана, унинг таниши
– ўзгалар олдида у атайин подполковник
деб атайдиган надворный советник¹⁰ ке-
лаётир. Ҳув анависи эса – сенатда бўлим
бошлиғи, бостон ўйинида саккизликка ўй-
наганда доим ошиғи олчи турадиган яқин
дўсти Яригин. Ана, Кавказда ассессор унво-
нига сазовор бўлган бошқа бир майор қўл
тўлғаб уни чорламоқда...

– Ҳе, жин урсин ҳаммангни! – деди Ко-
валёв. – Ҳой извошчи, мени ҳозирок обер-
полицейстер хузурига олиб бор!

Ковалёв усти очик енгил аравага
ўтирдию бора-боргунча извошчига “Қани,
аравангни елдек учир, учиравер!” дея
бақириб кетди.

– Обер-полицейстер шу ердами? – деб
кичқирди у дахлизга кирар-қирмас.

– Йўк эди-я, – деди дарбон, – ҳозиргина
жўнаб кетувди.

– Ана холос!

– Ҳа-я, – деди дарбон, – кетганига ҳеч
қанча бўлгани йўк, бирон дақиқа олдинроқ
келганингизда уни учратган бўлардингиз.

Ковалёв дастрўмоли билан юзини бе-
китган кўйи аравага ўтирди-да, умидсиз
бир оҳангда кичқирди:

– Ҳайда!

– Қаёққа?

– Тўғрига ҳайда!

– Тўғрига? Ахир у ёғи муюлиш-ку, ўнг-
га бурайми, чапгами?

Бу савол Ковалёвни ногоҳ сергак-
лантирди ва яна ўйлаб кўришга ундади.
Унинг ахволига тушган одам аввало Ахлоқ
бошқармасига¹¹ мурожаат қилиши лозим
– бошқарма тўғридан-тўғри полицияга
алоқадор бўлгани учун эмас, бошқалардан
кўра буйруқлари тезроқ бажарилиши
учун. Бурун хизмат қиламан деб айтган
маҳкама бошлиқларидан нажот кутиш-
ку ақлсизлик бўлур эди, чунки буруннинг
гап-сўзю ўзини тутишиданоқ маълум –
унга муқаддас нарсанинг ўзи йўк. Мана,
Ковалёв билан ҳеч қачон учрашмаган-
ман деб имонини ютиб турибдики, яна
шунга ўхшаш ёлғон тўкиб сувдан қуруқ
чикмайди деб ким айта олади?! Алқисса,
Ковалёв извошчига, Ахлоқ бошқармасига
ҳайда, деб буюрмоқчи бўлиб турганида
бирдан ҳаёлига илк учрашувнинг ўзидаёқ
юзсизлик қилган бу найрангбоз ва қаллоб
қулай фурсатдан фойдаланиб, устомон-
лик билан шаҳардан қочиб қолса-я, де-
ган ўй келди – ана унда қанча қидирманг
бефойда, ёйинки қидириш ишлари, худо
кўрсатмасин, бирор ойга чўзилиб кетиши
ҳам ҳеч гап эмас. Ниҳоят, Эгамнинг ўзи
унга йўл кўрсатди чоғи, у буруннинг бар-
ча белги-сифатларини батафсил таърифлаб
эълон бериш учун газета экспедициясига
мурожаат қилиш керак деган қарорга кел-

ди. Ана шунда кўрган-билган одам уни ўша захотиёк тутиб беради ёхуд, жуда бўлмаганда, яшаш жойини маълум қилади. Хуллас, шу тўхтамга келиб, извошчига газета экспедициясига ҳайда, деди ва йўл бўйи “Бўл, аблаҳ! Тезроқ ҳайда, муттаҳам!” деб унинг бикинига муштлаб борди. “Эх, тўрам!” дея извошчи ҳам бош чайкаганча болонка итларникидек узун ёлли отининг жиловиға маҳкам ёпишиб, унга устма-уст камчи босаверди. Арава манзилга етиб тўхтади, Ковалёв халлослаганча чоғроқ қабулхонага бостириб кирди, стол қошида эски фрак кийган, кўзойнакли кекса чиновник каламини лабига кистириб, чақа-чука санаб ўтирган экан.

– Ёлонни ким қабул қилади? – деб шанғиллади Ковалёв. – Э, салом!

– Салом, – дея чиновник унга бир назар ташладию яна олдида уюлиб ётган пулини санайверди.

– Мен ёлон бермоқчийдим...

– Мумкин бўлса, бир оз сабр қилиб турсангиз, – деди чиновник ва ўнг қўли билан қоғозга аллакандай рақамни ёзиб, чап қўли билан чўтга икки сокка ташлади.

Уқали қўйлак кийган кайсидир оксуяк хонадон малайи қўлида хат билан стол олдида турар ва ўзининг киришмили эканини намоёйиш этмокка хўб уринар эди:

– Биласизми, жаноб, кучукча аслида тўрт тангага арзимаиди, мен уни сарик чақага ҳам олмаган бўлардим, графинья эса уни нақ қўйнидаги боласидек кўради – бунни карангки, топиб берган одамга 100 рубль ваъда қилинган! Сирасини айтганда, мана шунақа – одамларнинг диди ҳечам бир-бирига сиғишмас экан; айтайлик, зўр овчимисан – исковуч итинг ёки пуделинг бўлсин, ана унда беш юзни, мингнияма аяма, чунки итинг шунга арзийди-да!

Чиновник малайнинг сафсатасини гўё диққат билан тинглаётир ва айни чоқда ўзининг ҳисоб-китоби билан ҳам машғул:

қўлидаги хатда қанча харф борлигини санамоқда. Ёлон кўтариб келган кампирлар, савдогару фаррошлар атрофини ўраб олган. Ёлонларнинг мазмуни ҳам турфа хил: ичкиликка ружу қўймаган аравакаш хизматга ёлланмоқчи; обдон кир ювиш машини олган, хар қандай юмушни бажариб кетаверадиган ўн тўққиз яшар чўри киз хизматга кирмоқчи; 1814 йили Париждан келтирилган, унча кўп ишлатилмаган болалар аравачаси, битта рессори йўк усти очик енгил извош, ўн етти яшар бўзранг, гижинглаган чавқар тулпор, турп ва редисканинг Лондондан олиб келинган янги нав уруғи, икки бўлмали отхона ҳамда ажойиб қайину қарағайзор боғ қилса арзигулик ерсувли дала ҳовлининг сотилиши; эски тағ-чарм олмақчи бўлганларни хар куни соат саккиздан эрталабки учга қадар чайқов бозорига таклиф қилувчи қакирик дейсизми – ҳамма-ҳаммасидан бор. Ана шундай олакуроқ тўда тўпланган хона чоккина бўлиб, ҳавоси ниҳоятда оғир – бадбўй эди; бироқ коллеж асессори Ковалёв ҳид сезмасди, негаки, дастрўмоли билан юзини бекитиб олган, бурни шу тобда қаерларда изғиб юргани эса ёлғиз худога аён.

– Ижозатингиз билан сиздан бир нарсани сўрасам, муҳтарам жаноб. Мен жудаям... – деб сўз бошлади у бир маҳал бесабрлик билан.

– Ҳозир, хозир! Икки сўму қирқ уч тийин. Бир дақиқа! Бир сўму олтмиш тўрт тийин, – дерди чиновник кампирлару фаррошлар қўлидаги хатларга паришонҳол кўз ташлаб. – Хўш, қулоғим сизда? – деди у ниҳоят Ковалёвга юзланиб.

– Илтимосим шуки... – деди Ковалёв, – биласизми, мен ҳалиям тагига етолмаяпман, фирибгарликми-ей, найранг-бозликми-ей содир бўлди-да. Сиздан илтимос, ўша аблаҳни тутиб берган киши мўмайгина мукофот олиши ҳақида газетангизда ёлон босиб чиқарсангиз.

– Хўш, фамилиянгизни билсак бўладими?

– Фамилиямни нима қиласиз? Йўқ, айтолмайман. Таниш-билишларим жуда кўп: статский советник Чехтарёва, штаб-офицер Пелагея Григорьевна... Худо ас-расин, таниб қолишса-я! Сиз шунчаки, коллеж ассессори ёки яхшиси, майор мансобига эга бир жаноб деб ёзиб қўяқолинг.

– Қочиб юрган одам – каролингизми?

– Қарол дейсизми? Қаролим қочса майли эди-я, фирибгарликка кирмасди бу! Қочиб кетган – бурним...

– Хм! Ғалати фамилия экан-а! Хўш, ўша Бурунов қатта маблағингизни ўмариб кетдими?

– Бурун деганда... сиз бошқача тушундингиз! Бурним, менинг бурним қасқадир ғойиб бўлди. Худо ураман деса шу-да!

– Қандай қилиб ғойиб бўлади? Ҳеч нима ни тушунолмаёпман.

– Қандай ғойиб бўлиб қолганини ўзим ҳам билмайман, аммо у ҳозир шаҳар кезиб юрибди, ўзини статский советник деб таништиради ҳаммага. Шунинг учун уни қўлга туширган киши зудлик билан менга топшириши лозимлиги тўғрисида эълон беришингизни сўрайман. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, юзимда бурун бўлмаса, мен нима деган одам бўламан? Оёғимнинг жимжилоғи эмаски, этикка тиксаму ҳеч ким кўрмайдиям-билмайдиям десам! Ахир мен ҳар пайшанба статский советник Чехтарёва хузурида бўламан; штаб-офицер Подточина Пелагея Григорьевнанинг ҳам ёкимтойгина қизи бор, улар ҳам яқин танишим; хўш, айтинг-чи, мен энди нима қилай?! Шу тасқара аҳволда уларга қандай кўриниш бераман?!

Чинovníк лабини қаттиқ кимтиб қолди, бу унинг чуқур ўйга толганини англатарди.

– Йўқ, бунақа эълонни газетада чиқаролмайман, – деди у узоқ сукутдан сўнг.

– Нега? Нега чиқаролмасиз?

– Шундай. Газетанинг обрўйига футур етади. Бунақа, дуч келган одам бурним қочиб кетди, деб ёзаверса, унда... Ўзи шусиз ҳам газетада бўлмағур ва ёлғон мишмишлар чоп этиляпти, деган гаплар юрибди.

– Ахир, бунинг нимаси бўлмағур гап экан? Кечирасиз-у, миш-миш эмаслиги шундоқкина кўриниб турибди, чамада!

– Э, сиз шундай дейсиз-да. Ана, ўтган ҳафта ҳам худди шунақа иш бўлган эди. Сизга ўхшаб бир чиновник арз билан келди, эълони ҳисоб-китоб бўйича бир сўму етмиш уч тийинга баҳоланди; у қора юнгли пуделнинг қочиб кетгани ҳақида эди. Бундай олиб қаралса, оддий бир эълон, тўғрими? Кейин маълум бўлдики, бари кип-қизил ҳақорат, яъни ўша пудель, ҳозир эсимда йўқ, қайсидир бир идоранинг ғазначиси экан.

– Ахир, мен аллақандай пудель ҳақида эмас, шахсан ўз бурним ҳақида эълон бермоқчиман, демакки, ўзим ҳақимда деса ҳам бўлади.

– Йўқ, бунақа эълонни беролмайман, ҳеч иложи йўқ.

– Ҳа унда, бурнимдан айрилиб қолаверар эканман-да?!

– Бу вазиятда дўхтирга борганингиз маъқул. Айтишларича, ўзингиз хоҳлаган бурунни ёпиштириб қўйиш ҳам қўлидан келади дўхтирлар бор эмиш. Аммо лекин-чи, сиз жуда хушчақчақ, ҳазилни қийиб кўядиган одам экансиз.

– Худони ўртага қўйиб онт ичаман! Ҳамонки, менга ишонаётган экансиз – очиб кўрсатишим мумкин.

– Овора бўлишга не ҳожат! – деди чиновник тамақисини хидлаб. – Бироқ малол келмаса, – дея қизиқувчанлик билан қўшиб қўйди кейин: – бир кўриб қўйсак зиён қилмасди...

Коллеж ассессори юзидан дастрўмолини олди.

– Ё, тавба! – деб юборди чиновник. – Чиндан ҳам бурун ўрни теп-текис-а, гўёки хозиргина пиширилган куймокка ўхшайди. Сип-силлик!

– Хўш, энди нима дейсиз? Ўзингиз кўриб турибсиз, эълонни чоп этмасангиз бўлмайди. Мен сиздан бағоят миннатдор бўлардим, шу баҳона сиз билан танишганимдан ҳам беҳад хурсандман...

Қарангки, майор бир оз лаганбардорлик қилиш ҳам кўрди.

– Чоп этиш-ку қийин иш эмас, – деди чиновник, – аммо бундан сизга бирон наф чиқишига кўзим етмаяпти-да. Агар жуда кўнглингиз тўлавермаса, буни бирор ўткирроқ қаламкашга сўзлаб беринг – табиатнинг ноёб ҳодисаси сифатида тасвирлаб мақола ёзсин, кейин уни ўсмирлар (у бурнини артиб қўйди) ёхуд анчайин синчков, қизиқувчан омма эътиборига ҳавола этиш учун “Северная пчела”да¹² (у яна бир марта тамаки хидлаб олди) чоп эттиринг.

Хафсаласи пир бўлиб, коллеж ассессори бошини қуйи солиб олди. Шунда у газетанинг спектакллар ҳақида ахборот босиладиган пастки қисмида ўзига таниш дилбаргина актрисанинг номини ўқиб қолдию юзига табассум югурай деди ва ёнимда кўк қоғоз пулдан бормикан, деган ўйда дарҳол қўлини чўнтагига тикди; Ковалёвнинг фикрича, театрга кирганда штаб-офицерлар креслода ўтириши шарт – лекин бурни эсига тушиб, ширин ҳаёллари бир зумда тумтаракай бўлиб кетди!

Чиновник ҳам Ковалёвнинг аҳволига қуйинаётганга ўхшарди. Мулозамат юзасидан унга икки оғиз юпанч сўз айтгиси келди:

– Сирасини айтганда, бошингизга шундай ғалати савдо тушгани кўп ачинарли иш бўпти. Тамаки хидлайсизми? У бош оғригини, қайғуни кўтариб ташлайди, хатто бавосилга ҳам даво дейишади буни.

Чиновник шундай дея тамакидонининг шляпали бир хоним суврати чи-

зилган копқоғини ғоят абжирлик билан очиб, Ковалёвга тутди.

Ноўрин бу мулозаматдан Ковалёвнинг нақд қони қайнаб кетди.

– Ҳазил қилмокка қандай ҳаддингиз сизди, хайронман, – деди у жахл билан, – айнан ҳид билиш аъзом йўқлигини билатуриб-а? Жин урсин тамакингизни! Кўрарга кўзим йўк! Бадбўй, хапшаки тамакингиз тугул бундан юз чандон аломатига ҳам тупурган бўлардим!

Қаттиқ ранжиган Ковалёв аччиқ-аччиқ гапириб газета экспедициясидан чиқди ва тўппа-тўғри қанд йиғишга муккасидан кетган участка нозири хузурига йўл олди. Нозир уйининг дахлизига – емакхонаси ҳам шу ер – савдогар дўстлари тортиқ қилган катта-катта қаллақандлар¹³ териб қўйилган эди. Айни тобда ошпаз аёл нозирнинг ботфортини¹⁴ ечиш билан овора; шпага ва бошқа ҳарбий аслаҳалари аллақачон жой-жойига илинган, уч яшар ўғли ваҳимали учбурчак шляпасини ушлаб-ушлаб қўярди; нозир жанжалу талаш-тортишувларга қозилик билан ўтган серташвиш кун якунида дунё лаззатларидан бир тотиниш ниятида эди.

У маза қилиб керишиб, томоқ кириб, “Эҳ, икки соатгина мириқиб ухлаб оламан!” деб турган пайтда Ковалёв кириб келди. Ўз-ўзидан аёнки, Ковалёвнинг таширифи мутлақо бемаврид эди; билмадим, шу келишида у, жуда бўлмаганда, бир неча фунт чой ёки мовут кўтариб келган тақдирда ҳам илтифот билан кутиб олиниши дарғумон эди. Нозир санъатнинг барча турлари ва саноатнинг барча маҳсулотларига зўр рағбат билан қарарди, лекин ҳар нарсадан қоғоз пулни афзал кўрарди. “Дунёда бундан яхши яна нима бор экан?! – дерди у одатда. – Ош-нон сўрамаса, кўп жой эгалламаса, чўнтакка сизиб кетаверади, қўлдан тушириб юборсанг – шикаст емайди”.

Нозир Ковалёвни совуқ қарши олди ва тушликдан сўнг тергов ишлари юритил-

маслиги, инсоннинг мижози таом тановулидан сўнг жиндак ором олишни тақозо этиши (бундан коллеж ассессори участка нозирининг қадим донишмандлар бисотидан бохабар эканини билди), андишали, ҳалол одамнинг бурнини ҳеч ким юлиб олмаслигию дунёда ичкийимининг яғири чикиб кетган, ҳар хил бўлмағур жойларда санқиб юрадиган каланғи-қасанғи майорлар урчигандан-урчиб ётгани ҳақида сўзлади.

Юзингда кўзинг борми ҳам демади-я! Ковалёв сиркаси сув кўтармайдиган, таъби нозик мардум эканини алоҳида таъкидлаб ўтмоғимиз жоиз. У ўзи ҳақида айтилган ҳар қандай нохуш гапни унутиши мумкин-у, ўша гап мансаб ва унвонига тегишли бўлса асло кечирмасди. У ҳатто театр пьесаларида обер-офицерни ҳар қанча масхаралаш мумкинди, аммо штаб-офицерларга тил теккизиб бўлмайди деб ҳисобларди. Нозирнинг кабулидан у шунақанги изза бўлдики, бош тебратди-да, шаънини ерга урмаган ҳолда, қўлларини керганча, “Очик гап, сизнинг бунақа ҳақоратомуз сўзларингиздан кейин мен бир нарса деёлмайман...”, деди ва эшикка йўналди.

У юрди-ю, ер босмади – шу кўйи уйига етиб келди. Оқшом кириб қолган эди. Шунча елиб-югуришлари беҳуда кетганидан квартираси ҳам кўзига қоронғи бир зулматдек кўринди. Дахлизга кирибоя яғири чикиб кетган чарм диванда ястаниб ётган хизматкори Иванга кўзи тушди: у шифтга қараб туфлар ва ҳар сафар мўлжалга беҳато теккизмокда эди. Бу бетамизликни кўриб майорнинг баттар фиғони чикди; Иваннинг пешонасига шляпаси билан бир тушириб, “Сен, тўнғизнинг бошқа қилар ишинг йўқми?!” деб қичкирди.

Иван ўрнидан сапчиб туриб, унинг плашини ечмокқа тутинди.

Толиккан, дарди дунёси зим-зиё бўлган майор бўлмасига кириб ўзини креслога

ташладую чукур-чукур нафас олиб беихтиёр нола қила кетди:

– Эй, Худойим! Эй, Худойим! Нега менга бунча азоб берасан? Бундан кўра кўлсиз ёки оёқсиз қолсам бўлмасмиди?! Қулоғимдан айрилсам ҳам ёмон-у, унга чидаса бўларди, аммо бурунсиз одамни, қуриб кетсин, нима дейиш мумкин? Қуш бўлиб қуш эмас, фуқаро бўлиб фуқаро – шунчаки кераксиз матоҳдек деразадан улотиру юбор! Уруш ёхуд дуэлдами, ёки ўзим сабаб бирон қор-қол оқибатида бурундан ажраган бўлсам ҳам майли эди, ҳе йўқ-бе йўқ, ўз-ўзидан йўқолди-қолди, бекор-беҳуда, сарик қақачалик кадри йўқдек!.. Йўқ, бу қандайин гап, – деди у ўзига ўзи, бир дам ўй суриб, – одамнинг бурни ҳам дабдурустдан йўқ бўлиб қоларканми?! Ҳойнаҳой туш кўряпман ёки ҳаёл сураётirman, балки соқол олдиригач юзга суртадиган арақни билмай ичиб юборгандirman. Аҳмоқ Иван, дарҳол йиғиштириб қўймаган-да, сув деб симирганман-юборганман.

Маст эмаслигига ишонч ҳосил қилиш учун у ўзини чунонам чимчиладики, оғрикка чидаёлмай додлаб юборди. Ковалёв туш кўрмаётгани, бу машмашалар ўнгида содир бўлаётганини англади. Секингина кўзгуга яқинлашди, зора бурним ўз ўрнида бўлса деган ўйда кўзларини қисинқираб қаради-ю, шу заҳоти ортига тисарилди:

– Бунча таскара бўлмасам!

Ҳеч ҳам ақл бовар қилмайди. Агар тугмачами, кумуш қошиқми, соат ёки шунга ўхшаш бирор нарса йўқолса бошқа гап эди, лекин бурун ғойиб бўлиб турибди! Қаёққа гум бўлди? Қандай қилиб?.. Устига-устак, ўз уйимда йўқолса-я!.. Майор Ковалёв ҳар томонини ўйлаб кўриб, бу мени қувё қилмокчи бўлиб юрган штаб-офицер Подточинанинг қилмиши бўлса керак, деган тахминга борди. Айнан шу тахмини ҳақиқатга яқинроққа ўхшаяпти. Тўғри, ўзи ҳам қизнинг қўнглини овлаш-

га иштиёқманд эди-ю, аммо уйланишдан кочиби юрарди. Штаб-офицер уни куёв қилиш ниятида эканини дангал айтганида, ҳали ёшман, яна беш йилларча ишлашим керак, ана ўшанда роппа-роса қирқ иккига қираман дея, секингина қизга хушомадларини йиғиштириб қўяқолди. Шу сабабдан ҳам штаб-офицер ўч олиш мақсадида афсунгару жодугар хотинларни ёллаб, унинг “башарасини бузиш”га қарор қилган, негаки бурун кесиб олинганга ўхшамайди, бунинг иложи ҳам йўқ: хонасига ҳеч ким қирмаган бўлса, сартарош Иван Яковлевичга эса чоршанба кун сокол олдирган, ўша кун ва ҳатто пайшанба кун ҳам бурни жойида эди – шуниси аниқ эсида. Боз устига, у оғрикни сезган бўларди ва шубҳасизки, жароҳат бу қадар тез битиб, ўрни тептеки, қуймоқдек силлиқ нарсага айланиб қолмасди. У ҳаёлан режалар туза бошлади: штаб-офицерни расман судга чақиртирсинми ёки олдига бориб жиноятини фош этсинми?! Эшик тиркишидан сизиб қирган шуъла унинг ҳаёлини бўлиб юборди – дахлизда хизматкори шам ёққан эди. Бир оздан сўнг хона буткул ёришиб кетди: қўлида шамдон билан остонада Иваннинг ўзи ҳам пайдо бўлди. Ковалёв бу валақисаланг ахволимни кўриб рос-такамига эси оғиб қолмасин дея дарҳол дастрўмолини олиб юзини бекитди.

Иван ўз ҳужрасига кириб кетар-кетмас, дахлизда нотаниш овоз эшитилди:

– Коллеж асессори Ковалёв шу ерда яшайдими?

– Кираверинг, майор Ковалёв шу ерда, – дея коллеж асессори ирғиб ўрнидан турдида, эшикни очди.

Хонага қадди-басти расо, чаккасоқоллари унча малла ҳам, коп-қора ҳам эмас, юзи гўштдор, хув ўша, киссамиз аввалида Исакиевск кўприги адоғида учратганимиз полиция чиновниги кириб келди.

– Бурни йўқолган сизмисиз?

– Худди шундай.

– Бурун топилди.

– Ростданми?! – деб қичкириб юборди Ковалёв.

Севинганидан бир он тили калимага келмай, қаршисидаги калин лаблари ва гўштдор юзида шамнинг нури липиллаб турган квартал нозирига тикилиб қолди. Сўнг:

– Қандай қилиб? – деб сўради.

– У ғалати бир вазиятда, сафарга отла-ниш чоғида қўлга олинди. Дилижансга¹⁵ ўтириб, Ригага жўнавормокчи экан. Бошпурти ҳам бир чиновникнинг номида. Аввалига мен уни расмона жаноб деб ўйлабман. Яхшиям, кўзойнагим ёнимда экан, ўша заҳоти унинг бурун эканини билдим. Ўзи яқинни равшан кўролмайман-да мен; мана, сиз қаршимда турибсиз, фақат юзингизни кўряпман, бироқ бурнингиз, соқолингиз, кўзингизни, қўйинг-чи, афтингиздаги бошка аъзоларнинг бирортасини фарқлай олмайман. Қайнонам, яъни рафикамнинг онаси ҳам ҳеч балони кўрмайди.

Ковалёв ўзида йўқ, ҳовлиқиб:

– Қани у? Қасрда, айтинг, хозирок учиб бораман, – деди.

– Ҳеч ташвишланманг, уни олиб келдим. Биласизми, бу ишда Вознесенск кўчасидаги қаллоб сартарошнинг қўли бор экан, мана энди ўзи полиция маҳкамасида ўтирибди. Мен уни азалдан бери пиёниста, ўғри деб шубҳа қилиб юрардим, бундан уч кун аввал расталарнинг биридан бир кути тутгани ўмариб кетибди. Мана бурнингиз, соғ-саломат ҳолда келтирдик сизга!

Квартал нозир чўнтагига қўл солиб қоғозга ўралган бурунни олди.

– Худди шу! – дея қичкириб юборди Ковалёв. – Ҳа, менинг бурун шу! Келинг, бугун сизни меҳмон қилай.

– Таклифингиздан бошим қўкка етди, бироқ бунинг сира иложи йўқ. Мен

хозир бу ердан чикибоқ жиннихонага бо-
ришим керак... Биласиз, озиқ-овқат мах-
сулотларининг нархи осмонда... Ўзимиз
жўжабирдек жонмиз, кайнонам, яъни ра-
фикамнинг онаси ҳам биз билан яшайди.
Тўнғич ўғлимиздан айниқса умидимиз
катта-ю... жуда каллали бола-да, аммо
шу, таълим-тарбиясига қўлимиз калталиқ
килиб турибди...

Ковалёв шамани дарров фаҳмлади ва
стол торгмасидан битта қизил ўнталик
олиб нозирнинг қўлига кистирди; у астой-
дил таъзим қилганча чикиб кетди. Шу
заҳотиёқ унинг араваси билан хиёбонни
пайҳон қилган бир бефаросат мужикни
бўралаб сўкаётгани эшитилди.

Квартал нозири кетгандан сўнг коллеж
ассессори нима қиларини билмай калов-
ланиб қолди, бир фурсат ўтгачина аранг
ўзига келди – кўриш ва хис этиш қобилияти
тикланди. Кутилмаган қувонч уни ана
шундай қарахт аҳволга солиб қўйган эди.
У излай-излай топишган арзандаси – бу-
ринни эҳтиётлик билан йикки қафтига олди,
синчковлик билан кўздан кечира бошлади.

– Ҳа, шу! Ўзгинамнинг бурним! – дер-
ди нукул майор Ковалёв. – Ана, кеча чап
томонидан чиккан фўддасигача турибди.

Майор хурсандлигидан бор овозда хо-
хлаб юборишига сал қолди.

Бирок бу норасо дунёда абадий нима
бор?! Мана шу қувонч ҳам сал ўтиб хира
тортади-да, кейин-кейин йўқола бориб,
ниҳоят, ўзингиз сезмаган ҳолда олатий қай-
фиятингизга айланади-қолади – худди сувга
тош отганда ҳосил бўлган халқачалар се-
кин-аста силлиқ сагхга қуйишиб кетгандек.

Ковалёв мулоҳаза қила-қила бирдан сер-
гак торгди: бу ҳали иш битди дегани эмас,
бурун топилишга топилди-я, бирок уни
ўрнига ёпиштириб қўйиш ҳам керак-ку,
ахир!

– Ёпишмаса-чи, унда нима бўлади? –
деди ўзига ўзи.

Миясида ярқ этган бу саволдан майор-
нинг юраги шув этиб кетди.

Жонхولاتда стол сари отилди, бурнини
кийишқ ўрнатиб қўймаслик учун тошойна-
ни ўзига яқинроқ суриб олди. Диккати-
ни бир ерга жамлаб, эҳтиёткорлик билан уни
жойига қўндирмоқчи бўлди. Ув, шўрим
курсин! Жойига тушмаяпти-ку!.. Кейин
бурунни оғзига тутиб дами билан бир оз
илитди-да, яна эски жойи – икки ёноғининг
ўртасига ёпиштиришга уринди, аммо бу-
рун ёпишмади.

– Қани! Қани, бўлақол! Ёпишсанг-чи
энди, касофат! – дерди у бўғилиб. Аммо
бурун худди ёғочдан ясалганга ўхшарди,
бехос қўлидан тушириб юборган эди, у
пўкак тикин мисол столга “так” этиб туш-
ди. Майорнинг афти бужмайиб кетди. –
Энди нима бўлади? Наҳотки!.. – деди у
багтар саросимада қолиб.

Бурунни ўрнаштиришга ҳар қанча ха-
ракат қилмасин, уринишларидан бир иш
чикмади.

У Иванни чакириб, бинонинг юкори
каватидаги энг ҳашамдор квартирада
яшовчи докторни айтиб келишни буюрди.
Доктор бағоят савлатли, ўктам киши эди,
катрондек тимқора чаккасоқоллари ўзига
роса ярашиб турар, мудом арчилган ту-
хумдек озода юрар, юзлари тиник, соғлом,
эргалаб янги узилган олма ёйишни қанда
этмас, айниқса, тиш тозалигига қатъий
риоя қилар, ҳар тонг чорак соатлаб оғзини
чаяр, тишларини беш хил чўтка билан то-
залар эди. Доктор шу заҳотиёқ келди. Бу
кўргилик қачон юз берганини сўрагач, у
бурун ўрнини шунақаям чертдики, ма-
йор жонҳалпида бошини орқага ташлаган
бўлса керак, энсаси билан деворга урилди.
Доктор буниси ҳали ҳолва, деди ва девор-
дан берирок туришни сўради; аввал боши-
ни ўнгга буриб, бурун ўрнини пайпаслаб
кўрди-да, “Ҳм!” деб қўйди. Кейин боши-
ни чап томонга буришни буюрди ва тагин

“Хм!” деб, охирида яна бир чертган эди, тишларини кўрмоқчи бўлганингизда от қандай силтаниб-сапчиса, майор ана шундай калласини силтаб-сапчиди. Доктор шу тажрибани ўтказгач, бош чайқаб қўйди:

– Йўк, иложи йўк. Яхшиси, сиз шундай юраверинг, чунки бундан багтар бўлиши ҳам ҳеч гап эмас. Албатта, бурунни жойига ўрнатса бўлади, мен уни хозирок ўрнатиб қўярдим-у, лекин ишонтириб айтаманки, ўзингизга ёмон бўлади.

– Қаранг-а! Нима, бурунсиз юр демокчимисиз? – деди Ковалёв тутоқиб. – Ҳозирги аҳволимдан багтари бўлмаса керак. Жин урсин, бу не кулфат-а?! Шу ажуван тараккос башарам билан одамларнинг кўзига қандай кўринаман? Обрули-обрули танишларим бор ахир! Мана, бугун ҳам иккита хонадонга зиёфатга боришим керак. Мени кўпчилик билади: статский советник Чехтарёва, штаб-офицер Подточина... ҳа, айтгандек, унинг бу қилмишидан сўнг ўртамиздаги муносабатга чек қўяман. Энди у билан фақат полиция орқали гаплашаман. Менга раҳмингиз келсин, доктор, – дея илтижо қила кетди Ковалёв, – бирон чораси бордир ахир? Бир бало қилиб ўрнатиб қўйинг, жуда рисоладагидек бўлмаса ҳам, шунчаки осилиб турсин, майли, калтис вазиятларда уни ўзим қўлим билан ушлаб тураман. Бирон бир эҳтиётсиз ҳаракат қилиб зиён етказиб қўймасман – мен ракс тушмайман-ку, ахир. Кўнглингиз тўқ бўлаверсин, ташрифингиз учун миннатдорлик ҳам ҳамён кўтарганча бўлади.

– Ишонсангиз, – деди доктор баланд ҳам, паст ҳам эмас, лекин ёқимли, таъсирли овозда, – мен беморимни ҳеч қачон тама илинжида даволамайман. Тамагирлик менинг инсоний ақидаларим ва врачлик шънингизга мутлақо зид. Тўғри, хизматга ҳақ оламан, бунинг бирдан-бир сабаби – рад этиб мижозларимни ранжитиб қўймаслик. Бурнингизни-ку жойига келтириб қўярдим,

аммо гапимга ишонмасангиз виждонимни кафил қилай, қиёфангиз бундан-да тасқарароқ бўлиб қолади. Начора, энди пешонада борини кўраверасиз-да. Тез-тез совук сувда ювиб туринг, ишончингиз комил бўлсинки, бурнингиз борлигида қандай бўлсангиз, бурунсиз ҳам худди шундай соппа-соғ юраверасиз. Бурунни эса спиртли банкада саклаганингиз маъкул ёки, яхшиси, спирт ўрнига икки ошқошиқ ўткир арақ ва иситилган сирка қуйинг – ана шунда бурун эвазига мўмайгина маблағли бўлишингиз ҳам мумкин. Агар қиммат сўрамасангиз уни ўзимок сотиб оламан.

– Йўк, йўк! Сотиш ниятим йўк! – дея қичкириб юборди Ковалёв аламиндан. – Ундан кўра йўк бўлиб кетсин!

– Маъзур тутасиз! – деди доктор тавозе билан. – Мушқулингизни осон қилиш ниятида эдим, холос... Начора! Ҳарқалай, қанча уринганимни ўзингиз кўрдингиз.

Шу гапларни айтиб доктор қаддини ғоз тутганча хонани тарқ этди. Ковалёв унинг юзига ҳам бокмади, қарахт аҳволда эмасми, фақат қора фракнинг энгидан чиқиб турган оппоқ қўйлаги манжети кўз олдида лип этиб ўтди, холос.

Эртаси кунёқ у маҳкамага шикоятнома битишдан аввал штаб-офицер Подточинага, каминага тегишли тана аъзосини уриш-жанжалсиз ўз холига қайтариб берсангиз, деган мазмунда хат ёзишга қарор қилди.

“Муҳтарам

Александра Григорьевна хоним!

Сиз томонингиздан қилинган галати ишларга ҳеч тушунолмаётман. Хотиржам бўлингким, бу йўл билан бирор нимага эришолмайсиз, яъни мени қизингизга уйланишга мажбур этолмайсиз. Шунга амин бўлингким, бурним билан боғлиқ воқеа менга қундек аён, бунга бошиқа биров эмас, айнан сиз сабабчи эканингизни ҳам аниқ биламан. Бурнимнинг тўсатдан ғойиб бўлиб қолиши, қочиб кетишино ҳар хил тўсларга қириши, дейлик, аввалига чиновник

қиёфасида савлат тўкиби юриши ва ниҳоят яна ўз ҳолига қайтиши – сизнинг сеҳру жодуларингиз оқибати ёхуд сизга ўхшаб мана шунақа “олижаноб машгулотлар” билан шуғулланувчи кимсаларнинг кирдикоридир. Мен ўз номимдан сизни огоҳлантириб қўйишни бурчим деб билман. Башарти, юқорида айтиб ўтганимдек, бурним бугуноқ ўз ўрнига қайтмас экан, у ҳолда мен тегишли қонун ҳимояси ва ҳомийлигига таянишга мажбур бўлман.

Шоён ҳурмат ила таъзимда

Камина қўлингиз **Платон Ковалёв**.

“**Мухтарам жаноб**

Платон Қўзмич!

Мактубингиз мени гоят ҳайратга солди. Эътироф этмоғим лозим, сиздан бунақа ноҳақ гина-қудуратларни асло кутмаган эдим. Олдиндан шуни маълум қиламанки, сиз тилга олган чиновники ясама қиёфада ҳам, ўз қиёфасида ҳам уйимда қабул қилмаганман. Тўғри, хонадонимга Филипп Иванович Потанчиков келиб туради. Гарчи у қизимнинг қўлини сўраш илжинида юрган бўлса-да, бу боадаб, ўта маданиятли инсонни ҳеч қачон умидвор қилган эмасман. Сиз яна аллақандай бурун ҳақида сўз юритибсиз. Агар бу гапларингиз билан мен икки қўлимни бурнимга тикиб қоламан, деган ҳаёлга борган, яъни расман рад жавобини оламан, дея ташвишланаётган бўлсангиз, бунинг сизнинг ўзингиздан эшитиши мени жуда таажжубга қўйди. Негаки, мен мутлақо бошқача фикрдаман. Бордию эндиликда сиз қизим билан қонуний унашиш ниятида бўлсангиз, бу истакнингизни мен ҳозирнинг ўзидаёқ маъқуллашга тайёрман. Зеро, бу менинг энг катта тилагим. Ана шундай умид билан – мудам хизматингизга тайёр

Александра Подточина.”

“Йўк, – деди Ковалёв хатни ўқиб чиккач. – Унинг бу ишга дахли йўк. Кўриниб турибди! Жиноятда айбланаётган одам бундай хат ёзмайди. – Коллеж ассессори Кавказ вилоятида бир неча бор терговга жалб этилгани боис бундай ишлардан

дурустгина хабардор эди. – Қандай қилиб, кай йўсин бу савдо бошимга тушди?! Буниси энди ёлғиз худога аён!” деди у ниҳоят такдирга тан бергандек.

Бу ёғини сўрасангиз, мазкур ғаройиб ходисага доир мишмишлар, табиийки, ошпириб-тоширилиб бутун пойтахтга таркаб кетди. Ўша кезлар барча ховлиқма кишилар айнан ғайриоддий воқеаларга ўч бўлиб қолган эди. Бундан сал аввал факат магнетизмга оид тажрибалар жамоатнинг оғзида эди. Боз устига, Конюшен кўчасидан чиққан ракс тушувчи стуллар хангомаси ҳам ҳали эскирмаган эди, шунинг учун ҳамма тез орада коллеж ассессори Ковалёвнинг бурни Нева проспектида роппа-роса уч соат сайр қилганмиш, дея гап бошлагани ҳеч ажабланарли эмас. Текин томошабинлар оқими кун сайин ортиб борарди. Кимдир ўша бурун Юнкер дўкониди¹⁶ экан, дея гап таркатибди. Юнкер олдида тумонат одам йиғилиб, шунакаям урйикит бўптики, бу жанжал-суронни полиция аралашиб базўр тинчитибди. Театрга кираверишда қандолат-пандолат сотиб ўтирадиган, кўринишидан туппа-тузук, чаккасоқолли бир чайковчи ёғочдан бежирим, пишиқкина курсилар ясаб, ишқибозларни таклиф этибди – киши бошига саксон тийиндан олиб курси оша томоша уюштирибди. Бир фахрий полковник атайлаб уйдан барвақт чиқиб, бир амаллаб оломонни ёриб ўтибди, бироқ дўкон ойнасидан бурунни эмас, оддий жун фуфайкаю пайпоғини тузатаётган қиз ва дарахт ортидан унга мўралаб қараётган қайтарма нимчали, бир тутамгина соқолчаси бор олифта йингит тасвирланган литографик сувратни кўрибди, холос; суврат бу ерда оғсиклиқ турганига ўн йилдан ошган эди. Полковник туртина-суртина бир четга чиқиб олгач, “Шунақа ёлғон ва тўмтоқ мишмишлар билан одамларни майна қилишининг нима кераги бор-а?” деб роса дарғазаб бўлибди.

Кейин — майор Ковалёвнинг бурни Нева проспектида эмас, қачондан бери Таврия боғида сайр қилиб юрганмиш, у Хисрав Мирза¹⁷ яшаган вақтлардан буён ўша ерда эмиш, шахзода ҳам табиатнинг бу ғаройиб ўйинидан ғоят ҳайратланибди, деган гаплар тарқалди. Жаррохлик академиясининг баъзи талабалари ўша ёққа йўл олибди. Таникли ва нуфузли бир хоним эса боғ назоратчиси номига мактуб битиб, табиатнинг бу ноёб ҳодисасини болаларга кўрсатишни, агар иложи бўлса, ибратли ва насихатомуз изохлар билан ўсмирлар ўртасида тушунтиришлар олиб борилишини сўрабди.

Бўлиб ўтмиш ушбу воқеалар барча киборларга, айникса, хонимлар димоғини чоғ қилишни хуш кўрадиган, тантанали қабул маросимларини қанда этмайдиган олифталарга жуда қўл келди — захирадаги қизикарли латифаларининг тағи кўриниб қолган эди-да. Бир неча нуфузли, ҳолис ниятли кишилар эса бу ҳолдан ўта норози эди. Бир жаноб ҳозирги маърифатли асримизда қандай қилиб мана шунақа куракда турмайдиган уйдирмалар тарқалиши мумкин, ҳеч тушунолмайдман, нега бунга ҳукумат бепарво қараётир, дея жиғибийрон бўлиб гапирди. Бу жаноб, афтидан, ҳукуматни ҳамма нарсасга, ҳатто эр-хотин ўртасидаги қундалиқ можарога ҳам аралаштиришга уринадиганлар хилдан бўлса керак. Шундан кейин... шу ерга етганда яна воқеани буткул туман чулғайди ва у ёғига нима бўлгани мутлақо маълум эмас.

III

Дунёда ўта беъмани ишлар ҳам кўп-да. Баъзида ҳақиқатга яқин ҳам йўламайдиган воқеаларга гувоҳ бўламиз. Статский советник мансабида ҳар ерда сайр қилиб юрган ва шаҳарда шунча шов-шув чиқарган ўша бурун гўё ҳеч нима кўрмагандек, қутилма-

ганда ўз жойи, яъни майор Ковалёвнинг икки ёноғи ўртасида пайдо бўлди-қолди. Бу воқеа апрель ойининг еттинчи куни рўй берди. Ковалёв уйғониб, беҳосдан кўзгуга қараса — бурни жойида! Шоша-пиша ушлаб кўрди — ўзининг бурни! “Ие, ие!” дея қийқириб юборди у ва қувончи ичига сиғмай хонани оёқяланг гир айланиб югурмокчи эди, кўкқисдан кириб келган Иван ҳалақит берди. Майор унга ювингани сув келтир, деб буюрди ва юз-қўлини чарқаркан, яна бир марта ойнага қаради: бурни ўз ўрнида! Сочикка артинарган, тағин қаради: бурун ўша-ўша!

— Иван, қара-чи, бурнимга гўдда чиққанга ўхшайди, — деди у ва “Агар Иван: э, жаноб, гўдда қаёқда, буруннинг ўзи йўқ-ку, деса худо урди деявер!” деган гап ўтди хаёлидан.

Бирок Иван:

— Йўғ-э, ҳеч қандай гўдда-пўдда чиқмаган бурнингизга! — деди.

“Ана-а, зўр-ку!” деди ўзича майор ич-ичидан севиниб ва бармоқларини қирсиллатиб қўйди. Шу пайт қўлга тушаёзган ўғри мушукдек кўрка-писа сартарош Иван Яковлевич эшикдан мўраллади.

— Аввал менга шуни айт-чи, қўлингни ювганмисан? — деб қичқирди Ковалёв унга кўзи тушибок.

— Ҳа, қўлим тоза.

— Аллама!

— Худо ҳақки, жаноб, топ-тоза.

— Бўпти, бўпти, кўрамиз хали...

Ковалёв курсига жойлашди. Иван Яковлевич унинг елкасига сочик ёпиб, чўтқаси билан бир лахзада соқолино ёноқларига ноёб, хушбўй совун кўпигини чаплаб ташлади.

“Буни кўринг-а! — деди ўзига ўзи Иван Яковлевич унинг бурунига қараб, кейин бошини эгиб, ён томондан боқди. — Бор, йўқол-э!”, деб қўйди-да, яна бурунга тикилиб қолди. Кейин иложи борица аяб-авайлаб, унинг учидан ушламоқ бўлиб

бармоқ чоғлади – Иван Яковлевичнинг сокол олиш усули шунақа эди.

– Эй, эй, кўзингга қара! – деб қичқирди Ковалёв.

Сартарош тараддуд аралаш довди-раб қолди, уни шундай хаяжон босдики, бунақаси сира бўлмаган эди. Ниҳоят, эҳтиёткорлик билан устарасини гирд айлантриб, мижозининг иякларини аста киртишлай бошлади. Гарчи ҳид билиш аъзосини ушламасдан сокол олиш хийла нокулай бўлса-да, дағал бармоқларини бет ва пастки жакка тираб, бир амаллаб ишини тутатди.

Сокол олдириб бўлган захоти Ковалёв кийиниб, извошга ўтирдию тўппа-тўғри қандолатхонага жўнади. Дўкон эшигидан ҳатлаб, “Болакай, бир финжон шоколад келтир!” деб буюрди, ўзи эса тошойнага югурди; бурни ўз жойида! Сўнгра оғзининг таноби қочиб оркасига ўгирилди ва бировининг бурни нимча тугмасидек келадиган икки ҳарбийга кўзини қисиброк масхара-омуз қараб қўйди. Дўкондан чиккач, вице-губернатор лавозимига, бордию омад чоп-маса, экзекутор мансабига эришаман деб обдон оstonасини чангитгани департамент девонхонасига йўл олди. Қабулхонадан ўтиб бораркан, ойнага кўз ташлаб олди: бурун жойида турибди! Бу ерда у бошқа бир коллеж ассессори, яъни ўзига ўхшаган майорни зиёрат қилмокчи эди; ҳамкасабаси ўта ҳазилкаш, бировнинг устидан қулишга суяги йўқ бўлиб, унинг илмокли гапларига Ковалёв “Эй, кўйсанг-чи, сени биламан-ку, захарсан!” деб қутуларди. Йўлакда у ўзича, “Агар шу майорки мени кўриб қулгидан тарс ёрилмаса, демак, ҳеч бир хавотирга ўрин қолмайди”, деб ўйлади. Коллеж ассессори эса қулмокни ҳаёлига ҳам келтирмади. “Жин ўрсин, ишлар беш!” деди Ковалёв ўзига ўзи. Қайтаётиб у кўчада штаб-офицер Подточина билан кизини учратиб қолди. Улар Ковалёв билан иликкина, ўзаро

таъзим адо этиб салом-алик қилишди. Бундан чиқди, кўриниши биппа-бинойи, юзида ҳеч бир кемтиклик йўқ! Ковалёв улар билан узок сўзлашди, атайин тамакидонини очиб, бурнининг ҳар иккала тешигига босиб-босиб хидлади. “Ҳе, товукмиялар-эй, қараб турларинг ҳали! Қизингга уйланиб бўпман! Шунчаки *rag amour*¹⁸ уйланадиган аҳмоғинг йўқ – хомхаёл бўлма!” дерди ичиди.

Ўшандан бери майор Ковалёв, гўё ҳеч нима кўрмагандек, Нева проспектида, театру бошқа жойларда бемалол сайр қилиб юради. Бурни ҳам тўсатдан ғойиб бўлиб қолганидан беҳабар, ҳеч гап бўлмагандек, мана, жойгинасида қалқайиб турибди! Кейинчалик ҳам майор Ковалёвнинг мудом ҳазил-мутойиба қилиб хушвақт юрганини, хушсуврат хонимларнинг деярли барчасини зимдан кузатишини ва ҳатто бир гал Гостиный дворга¹⁹ кириб, қандайдир раста олдида тўхтагани, нима учун экани номаълум-у, орден тақиладиган тасма сотиб олганини кўрганлар бор, ваҳоланки, у ҳеч қандай орден соҳиби эмас эди.

Бепоен мамлакатимизнинг шимолий пойтахтида ана шундай воқеа содир бўлди! Бироқ энди, ҳаммасини мулоҳаза қилиб кўргачгина бу хангоманинг ҳақиқатдан йирик жиҳатлари қўп эканини англаб турибмиз. Ковалёв йўқолган бурун ҳақида газетада эълон бермоқ қулгили иш эканини тушунмаганидек, буруннинг башарадан узилиб чиқишию, кам эмас, қўп эмас, статский советник киёфасида ҳар жойда пайдо бўлиши ҳам ақл бовар қилмас ходиса эканини гапириб ўтирмоққа ҳожат бўлмаса керак. Камина эълон чоп эттириш жуда қимматга тушажагини назарда тутаётганим йўқ, албатта, бу ғирт майда-кашлик бўлардики, мен асло манфаатпарастлар сирасига қирадиган қимса эмасман. Лекин барибир нимасидир нокулай, нодуруст-да, шундок эмасми? Яна ўша гап – мардумнинг юзидаги бурун қай тарика

эндигина печдан чиққан кайноқ нон ичи-
да пайдо бўлиб қолгану Иван Яковле-
вичнинг ўзи қай тарика?.. Йўқ, мен буни
ҳазм қилолмайман, мутлақо! Аммо қизик,
ёзувчилар шунақа сюжетларни қандай
каламга олар экан-а? Тан оламан, буниси-
га энди сира ақлим етмайди, ҳа, шундай...
вассалом. Биринчидан, бунинг халққа ҳеч
кераги йўқ; иккинчидан... иккинчидан
ҳам бефойда. Билмайман, билмайман...

Лекин барибир ундок ҳам, бундок ҳам,
бошқача ҳам бўлиши мумкин... Бундай
олиб қараганда, шунга ўхшаш бемаъни,
қуюшқонга сиғмайдиган воқеалар йўқ
деб ким кафолат бера олади?.. Нафсил-
амри, яхшироқ ўйлаб кўрилса, бу хил
ҳангомаларнинг замирида озми-кўпми ҳа-
қикат борга ўхшайди. Ким нима деса де-
син, дунёда шу каби ҳодисалар ҳам бўлиб
туради – онда-сонда бўлса ҳам.

Изоҳлар

¹ Коллеж ассессори – Пётр Биринчининг ташаббуси билан таъсис этилган “Унвонлар жадвали”га кўра, саккизинчи класс чиновниги ҳарбий майорга тенглаштирилган. Кавказда маъмурулар мансабини бемалол суиистеъмол қилганидан бу унвонга эришиш осон бўлган.

² Пунш – ром виносига сув, шакар, мева шарбати ҳамда хушбўй зираворлар қўшиб-қайнатиб тайёрланадиган спиртли ичимлик

³ Манишка – кўйлакнинг қадама кўкрак қисми

⁴ Бостон – қарта ўйинининг бир тури

⁵ Экзекутор – Чор Русиясида идора ва муассасаларнинг хўжалик ишларини бошқарувчи амалдор

⁶ Статский советник – Чор Русиясида 5-даражали мартаба

⁷ Вицмундир – чиновникларнинг махсус кийими

⁸ Колоннада – қатор устунлар

⁹ Ливрея – малайлар киядиган заррин уқали либос

¹⁰ Надворный советник – Чор Русиясида 7-даражали мартаба

¹¹ Ахлоқ бошқармаси (Управа благочиния) – айрим суд ишларини ҳам тасарруфига олган полиция бошқармаси

¹² “Северная пчела” – 1838 йилдан 1866 йилгача Русияда нашр этилган сиёсий-адабий газета

¹³ Биз билган каллақанддан ҳажман анча катта.

¹⁴ Ботфорт – кўнжи тиззадан баланд этик

¹⁵ Дилижанс – пассажир ва почта ташийдиган арава

¹⁶ Юнкер дўкони – Нева проспекти ва Большой Морской кўчалари муқолишидаги модалар дўкони

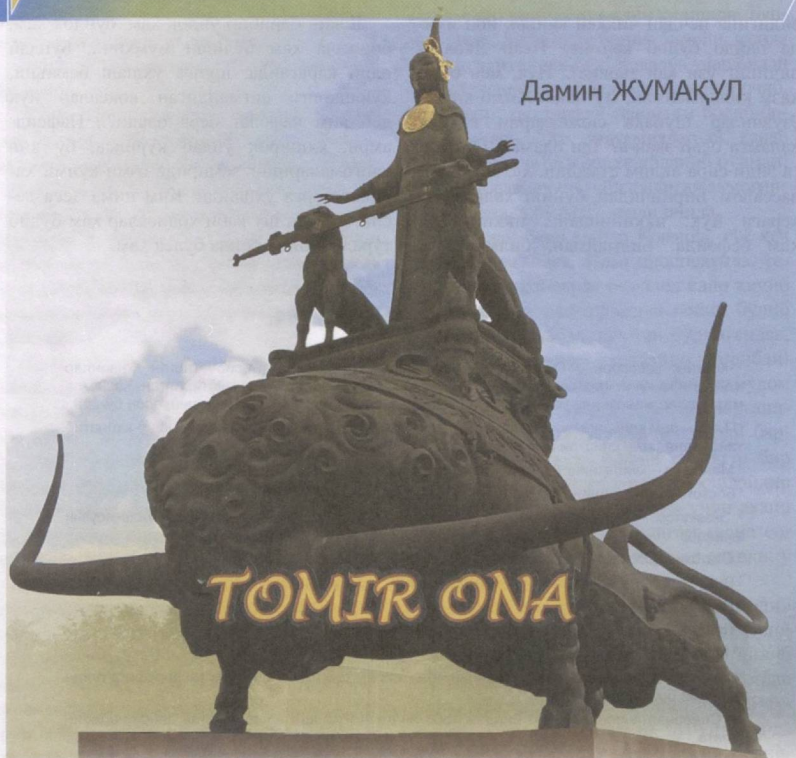
¹⁷ Хисрав Мирза – форс шахзодаси; 1829 йилда Петербургдаги Эрон элчихонасини бошқарган.

¹⁸ Par amour – севги туфайли (фр.)

¹⁹ Гостиный двор – Петербургдаги йирик савдо маркази

Фарҳод ФАЙЗИЙ таржимаси

Дамин ЖУМАҚУЛ



Узоқ ўтмишга доир бири иккинчисига зид манбаларнинг ҳақиқатга яқинроғини топиб, тайинли бир тасаввур ҳосил қилиш кишидан кўп меҳнат талаб этади. Ана шундай баҳсли мавзулардан бири Мидия ва массагет қўшини қайси жойда тўқнашгани масаласидир. Милоддан аввалги 530 йилда бўлиб ўтган бу қонли муҳораба тарихи кейинги йилларда алоҳида эътибор билан ўрганилмоқда. Жумладан, архитектура доктори Пўлат Зоҳидов мазкур жангни Сурхондарёда – Дарбанддаги “Темир қопқа”да бўлган деб ёзса (*Таъни “Железных ворот”*, Журнал “Uzbekistan Airways”, 2006, №2,

стр.50-57), тадқиқотчилар Охунжон Сафаров ва Аҳмад Жумаевлар эса жанг Бухоро ҳудуди ёки Чоржўйда бўлган деб қайд этади (*Тўмариснинг ватани қаер? “Тафаккур” журнали, 2005, 4-сон, 68-72-бетлар*). Табиийки, бу икки ёндашув ўқувчини айни жанг тарихига доир бошқа манбаларни ҳам саҳифалашга ундайди.

Фикримизча, қудратли қўшинга эга бўлган бу икки мамлакатнинг ўзаро чегараси аниқлаштириб олинса ҳамда мидияликларнинг массагетларга қўшин тортишдан аввал яна қайси ўлкаларни босиб олганига назар солинса, муҳораба ўрни кўзга ташланиб қолади.

Тўмарисми ёки Томир хотун?

Мазкур жанг ҳақида сўз юритар эканмиз, аввало унда ғалаба туғини баланд кўтарган, ватан ҳимояси бобида авлодларга ибрат бўлиб келаётган жасур аёлнинг асл номи юзасидан бир тўхтамга келиб олмоғимиз даркор. Тарих фанлари доктори Азамат Зиё "Томир хотун" мақоласида бу исм юнончада Tomiris деб ёзилгани ва рус тилига Томирис бўлиб ўтиб, ундан ўзбек тилига Тўмарис шаклида келганини таъкидлаган ("Тафаккур" журнали, 2001, 4-сон, 68-71-бетлар).

Дарҳақиқат, Геродот милoddан аввалги 626 йилда Кирнинг бобокалони Киаксар томонидан заҳарлаб ўлдирилган скифлар ҳукмдорини Мадиес, Тўмариснинг ўғлини Спаргапис, 513 йили Доро Биринчига қарши курашиб уни мағлуб этган скифлар сардорини Иданфирс дея мазкур исмлар охирига юнон таомилига кўра "-с" ("и-с") қўшимчасини қўшиб ёзган. Буни аллақачон билиб олган бўлсак-да, аммо ҳамон Тўмарис деб юнончасига айтаётирмиз ва ёзаётирмиз.

Тарихдан аёнки, туркийларда болага исм шунчаки шахсни тасдиқловчи белги сифатида қўйилмаган. Чақалоқ исмида ота-онанинг орзу-умидлари акс этган. Бу одат туркийларга аждодлари – скиф-массагетлардан ўтганига шубҳа йўқ. Ҳозир ҳам қардош туркий халқларда Илдиз деган исм бор. "Томир" сўзи – шунинг синоними. Бу исм маъносидан фахмлаш мумкинки, Томир массагетлар подшосининг қизи бўлган. Ота-онаси унга шу исмни танлар экан, элнинг томири, халқнинг қуввати бўлсин, дея ният қилган.

Хўп, бу тарихий шахсни энди қандай атамоқ керак? Шу вақтгача Тўмарис деб келган эдик ва бу ғалати эшитилмасди. Лекин энди Томир десангиз, унинг хотирасига гўё ҳурматсизлик қилаётгандек бўласиз. Тўғриси-ку, Малика Томир, бироқ ўша вақтлар массагетларда "малика" деган сўз бўлмаган. Азамат Зиё қайд этганидек, юртимизда араблар босқини даврида Қабач хотун деган малика яшаган ва "хотун" сўзи "малика" маъносини англатган. Бинобарин, ўша жангдан кўп йиллар бурун ҳам скифлар "хотун" сўзини истифода этган. Жумла-

дан, Кайхусрав (Геродот уни отини Киаксар деб ёзган) заҳарлаган скиф ҳукмдори Алп Эр Тўнга (Мадаининг лақаби Алп Эр Тўнга бўлган, Геродот уни Мадиес деб атаган) ўша чокда ёнида бўлган хизматкорига бундай деган экан:

<i>Туркан қотун қутинга,</i>	<i>Туркон хотун қошига,</i>
<i>Тегур мендин кўшиг.</i>	<i>Мендан еткур шеър.</i>
<i>Айгул сизнинг табуғчи,</i>	<i>Хизматга ходимингиз,</i>
<i>Ўтнур янги табуғ</i>	<i>Рост, деб паём бер.</i>

(Алп Эр тўнга ёки Афросиёб жангномаси. Т., "Ўлпон", 1995, 26-бет.)

Лекин бу ўринда тилга олинган хотун – Алп Эр Тўнанинг севиқли ёри, мусибатда қолган муштипар аёл, холос. У халқнинг маънавий раҳнамоси, сиёсий йўлбошчи ёки шиддатли лашкарбоши эмас.

Аждодларимиз мўтабар зотларни қадимдан ота деб эъзозлаган. Масалан, Қўрқут ота, Ҳаким ота, Занги ота, Сайид ота... Шундай сифатга эга аёллар эса она дея улуғланган. Занги отанинг завжаи муҳтарамаси Анбар она сиймоси бунга мисолдир. Шундай экан, босқинчиларга қарши курашда ҳам ҳарбий саркарда, ҳам маънавий раҳнамо бўлиб халқ бошини бир жойга қовуштирган, ёв билан савашдаги мардлигию жасурлиги, фожаия юз берган вақтдаги саботу матонати билан барчани ҳайратга солган аёлни Томир она деб атасак қандай бўлар экан?

Аҳамонийлар салтанати чегараси қерда бўлган?

Ушбу мавзудаги барча тадқиқотларга асос вазифасини ўтаётган "Тарих" асари гувоҳлик беришича, Мидия дегани Форс давлати эмас. Унинг ўзи узоқ йиллар мобайнида Мидия мустамлакаси бўлган. Милoddан аввалги 584 йилда Мидия тахтига ўтирган Астиаг Мандана деган қизи билан боғлиқ нохуш бир туш кўради. Таъбирчилар шоҳга шу қизидан туғилажак ўғил унинг тахтига тажовуз қилишини айтади. Бунга ишонган Астиаг қизи улғайгач, уни куёвликка даъвогар мидиялик зодагонлардан бирига эмас, форслардан Камбис исмли аслзодага турмушга беради. Камбис форс аслзодаларидан бўлса-да, обрў-мартабаси мидиялик ўртаҳол

кишиникидан пастроқ эди (*Геродот. Истори́я. Ленинград, "Наука", 1972, стр.45*). Шундай қилиб, Мидия маликаси ва форс асл-зодасидан туғилган фарзанд – Кир (Куруш) вақти-соати етиб, 550 йили бобоси Астиагдан Мидия тахтини тортиб олади. Пойтахтни Экбатандан Персеполга (Пасаргад) кўчириб ўтказди, Форс ва Мидия давлатларини бирлаштиради. Ана шу бирлашган подшоликнинг жуғрофий ўрни эса ҳозирги Озарбайжон жанубига туташ бўлган.

Тарихга Буюк Кир номи билан кирган бу подшоҳ Мидия-Форс давлати ҳудудини қўшни ўлкаларни босиб олиш ҳисобига кенгайтирган. У кетма-кет Оссурия, Арманистон, Каппадокия, Парфия, Лидияни ишғол қилган. Ўша замонларда минтақадаги кучли давлатларнинг бири Бобил, иккинчиси Миср эди. Кир Бобилни босиб олиб, тутқунликда бўлган яҳудийларни озод этган ва уларнинг мамлакатини тиклаб берган. Шундан сўнг у Мисрга юриш қилишни кўзда тутган. Лекин Кир дастлаб кўзга тушган чўпдек бўлиб турган массагетларни ҳийла билан осонгина қўлга олишни режалаштирган. Бироқ массагетлар йўлбошчисининг рад жавоби унинг иззатнафсига теккан ва шу боис режаси ўзгариб кетган. Демак, ўша вақтда Кир салтанати, мустамлакаларини ҳам қўшиб ҳисобланса, жуда улкан бўлган.

Массагетлар юрти

Пўлат Зоҳидов "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасининг 2000 йил 1 январь сонидида чоп этилган "Таъзим бажо айлаб..." мақоласида массагетлар ҳукмронлик қилган ҳудуд тўғрисида сўз юритиб, бундай ёзган эди: "Баъзи олимлар массагетлар салтанати Амударёдан Каспийгача бўлган улкан минтақани эгаллаганини айтса, иккинчи гуруҳ Скифия Орол билан Каспий орасидаги минтақада дер экан, учинчи гуруҳ Скифияни Сирдарёнинг ўнг қирғоғи, ҳозирги Тошкент вилояти ва Жанубий Қозоғистон деб биларкан, тўртинчи гуруҳ эса Скифия Амударёнинг ўнг қирғоғи ортидаги минтақа деб ҳисоблар экан". Домланинг фикрича, Томир онанинг ватани – Скифия давлати Амударёнинг ўнг

қирғоғидан бошланиб, ҳозирги Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларини ўз ичига олган.

Охунжон Сафаров ва Аҳмад Жумаев бу фикрни инкор этиб, Томир она қадим бухороликларнинг аждоди бўлган дербиклардан экани, бу қавм асосан ўрта Амударё қирғоқлари бўйлаб, яъни ҳозирги Чоржўй ва Бухоро оралиғида макон тоғганини ёзади. Уларнинг мулоҳазасига кўра, милoddан аввалги VI-V асрларда қуйи Зарафшон воҳасидан Амударё этаклари бўйлаб Орол денгизигача бўлган "кўз илғамас бепоён текислик – Қизилқум чўллари этакларида массагетларнинг жуда катта қабила иттифоқлари яшаган".

Яна бир муҳим манба – Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ёзилишича, массагетлар – Каспий денгизининг шарқий соҳили, Орол денгизи атрофлари, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида милoddан аввалги VIII-IV асрларда яшаган кўчманчи ва бошқа қабилаларнинг умумлашма номидир (5-жилд, 501-бет).

Энди учала фикрга асос бўлган "Тарих" асарига мурожаат қилайлик. "Айтишларича, массагетлар – кўп сонли, жасур халқ. Улар Аракс дарёсининг нариги томонида, Шарқда, исседонларнинг қаршисида яшайди" (*История. Стр.75*). Хўш, Геродот "Аракс" деганда қайси дарёни назарда тутган? Ҳозирги Туркиядан бошланиб, Озарбайжоннинг Эрон ва Арманистон билан чегаралари бўйлаб оқадиган Аракс дарёсини ёки Амударёни-ми? Бундай десангиз, Амударё ҳеч замонда Аракс деб аталмаган. Юнонлар уни Оксус, Окс, римликлар эса Оксос дейишган. Унда Геродот англишганмикан? "Тарих" китобининг изоҳлар қисмида муаррих Аракс дарёси ҳақида аккад ва скиф-эллин манбаларига таяниб ёзгани айtilган. Аккад манбалари бўйича, Аракс деганда ҳозирги Озарбайжондаги Аракс дарёси назарда тутилади, скиф-эллин манбаларига таянилса, ўша замонларда Каспий денгизига қуйилган Амударё тушунилади.

Геродотнинг Аракс дарёси ҳақида ёзганларига шу вақтга қадар скиф-эллин манбалари асосида ёндашиб келинмоқда. Шунинг аккад манбалари асосида ҳам тушу-

нишга ҳаракат қилиб кўрилса, нима бўлар экан? Айтайлик, Мидия-Форс давлати – аҳамонийлар салтанати ҳозирги Эрондан бошланиб Озарбайжон жанубида – Аракс дарёси бўйида тугаган. Дарёнинг бу юзида эса массагетлар ҳудуди ястанган. Бундай дейишда маълум мантикийлик мавжуд. Чунки сўз бораётган воқеадан бир асрлар бурун массагетлар сиқиб чиқарган скиф қавми дастлаб Қора денгиз бўйига бориб, у ердан киммерийларни қувиб солган. Демак, масофа яқин бўлган.

Қолаверса, Аракс деган номнинг Оксга айланиб кетишига Страбоннинг қуйидаги ёзганлари асос вазифасини ўтаганлиги ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. "Айтишлари-ча, қадимда арманларнинг Аракси тоғдан шитоб билан катта кенгликдаги текисликка қуйилган ва яна давом этишга йўл топа олмасдан денгиз ҳосил қилган. Иасон тоғ этагидаги дарадан сув йўлини буриб юборгандан сўнг дарё Каспий денгизига қуйила бошлаган. Натижада Араксен далалари қуриб кетган. Аракс ҳақидаги бу маълумот шу мавзудаги бошқа ҳикоятлардан бирмунча асосли. Геродотнинг Аракс мате-нлар ҳудудидан бошланиб, ўзидан қирқта шохобча чиқариб, ундан сўнг скифлар ва бактрияликлар ўртасида чегара ҳосил қилиб оқади, дегани мутлақо хато. Каллисфен ҳам Геродотга эргшиб хатога йўл қўйган" (Страбон. География. М., "Ладомир", 1994, электронная версия, стр. 501).

Тарихчилар Геродотнинг "Аракс скифлар ва бактрияликлар ўртасида чегара ҳосил қилиб оқади", деб ёзганига асосланиб, у Окс – Амударёни назарда тутган деган хулосага келган бўлишса ажабмас. Лекин кейинроқ Страбондан келтирадиган яна бир кўчирмани ўқигач, Аракс ўз номида тушунилиши керакмикан, деган хулосага келади одам. Фақат олдин исседонларнинг маконини аниқлашга уриниб кўрайлик. "Исседонлар – қадимда Ўрта Осиёнинг шимолида яшаган қабилалар (милоддан аввалги I минг йиллик ўрталари). Геродот исседонлар массагетлар ва Урал тоғ ён-бағирларида яшаган туркий қавм – аргипойларга қўшни бўлган деб ҳисоблайди. Исседонлар Фар-



бий Сибирь, Обь ва Иртиш дарёлари ҳавзалари, фарбда Исеть дарёси (Свердловск области), Ўрта Осиёнинг шимолидаги ҳудудда (ҳозирги Қозоғистон) кўчманчилик қилганлар" (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд, 262-бет).

Массагетларнинг чегараси Аракс дарёси бўйида десак, Урал тоғ ёнбағирларида, Фарбий Сибирь, Обь ва Иртиш дарёлари қирғоғида яшаган исседонлар қандай қилиб уларга қўшни бўлиши мумкин? Буни шундай тушунмоқ керакки, массагетлар давлатининг ҳудуди, Пўлат Зоҳидов ёзганидек, Қашқадарё ва Сурхондарё билан, Охунжон Сафаров ва Аҳмад Жумаев ёзганидек, Чоржўй ва Бухоро билан ёки Миллий энциклопедияда қайд этилганидек, Каспий денгизининг шарқий соҳили, Орол денгизи атрофлари, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқими билангина чекланмаган. Уларнинг юрти бу ўлчовлардан анча катта бўлган. Тахминан Кавказ ортидан бошланиб, бир томони Сибирга, бошқа томони эса Хитойга қадар чўзилган. Орада

бошқа катта-кичиқ қабилалар ҳам бўлган албатта, лекин бу ўлкада асосан массагетлар хукмронлик қилган.

Страбон массагетларни бундай таърифлайди: "Массагетлар ҳақида қуйидагича хикоя қиладилар. Уларнинг бир қисми тоғларда яшайди, иккинчи қисми текисликларда, учинчиси дарёлардан ҳосил бўладиган ботқоқликлар атрофида, тўртинчи қисми эса ботқоқликка туташ оролларда яшайди. Шунингдек, уларнинг айтишича, мамлакатни шимолга қараб оқадиган ва ўзидан кўплаб шохобчалар чиқарган Каспий денгизига қуйилувчи Аракс дарёси сув билан таъминлайди" (*География. Стр.485*). Бизнингча, ана шу маълумотнинг ўзиёқ массагетлар ҳудуди бениҳоя катта бўлганидан дарак беради. Буни Миллий энциклопедиядан бир мисол билан янада тўлдириш мумкин: "Айрим олимлар фикрича, "массагет" номи "masyo" – "балиқ" сўзидан келиб чиққан бўлиб, "балиқхўрлар" маъносини англатган. Бошқа бир фикрга кўра, "массагет" атамаси "мас", "сака" ва "та" сўзларидан таркиб топиб, "сақларнинг катта уюшмаси"ни билдирган. Учинчи бир тахминга кўра, "массагет" сўзи "улуғ гетлар" дегани бўлиб, "массагет"нинг ўзи қадимий хитой манбаларидаги "да (катта) юечжилар" билан айнан бир халқдир. Бу фикрга С.Толстов ҳам қўшилган, у Сирдарёнинг қуйи оқими бўйидаги археологик ёдгорликларни массагетларга мансуб деб ҳисоблаган. Олимнинг фикрича, массагетлар конфедерацияси таркибига хорасмийлар, апасиақлар, сакаравақлар, сак-амюргийлар, дербиклар, тохарлар (дахлар), осийлар (ятийлар, асианлар, усунлар, яксартлар), отасийлар (аугасийлар, аугаллар) кирган" (*Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-жилд, 501-бет*).

"Массагет" сўзига гоҳ юнонча, гоҳ хитойча таъриф берилишидан шунинг аниқлиги мумкинки, бу халқ эгаллаган майдон бир томондан Юнонистон, иккинчи томондан Хитой билан туташ бўлган. Шунингдек, массагетлар муҳтарам олимларимиз ёзганидек, бир қавм бўлмаган, балки ана шу кенгликда яшаган кўплаб қавмларнинг бирлашган конфедерацияси массагет номи билан аталган.

Кир қўшини қайси дарёдан ўтган?

Тасаввур қилинг, Буюк Кирнинг Кавказ, Форс ва Кичик Осиёдаги яна бир қанча давлатлардан йиғилган улкан қўшинини Қашқадарё ва Сурхондарё аҳолисидан тўпланган аскарлар очиқ жангда битта қолдирмай қириб ташлаши мумкинми? Бу савол раҳматли Пўлат Зоҳидовни ҳам ўйлантиргани шубҳасиз. Домла ана шу саволга жавоб топиш учун эътиборни массагетлар қўшини сонига эмас, уларнинг ҳарбий тактикасига қаратган. Лекин олимнинг массагетлар аввал юзма-юз жанг қилиб, кейин душманни тўзоққа тушириш учун олдиндан шайлаб қўйган пистирма – "Темир қопқа" ичкарисига чекингани тўғрисидаги мулоҳазаси машҳур "Тарих" асаридаги жанг тасвирига мос келмайди. Геродотнинг ёзишича, ўшанда шу қадар аёвсиз жанг бўлганки, тарафларнинг ҳеч бири ортга чекинмаган, дастлаб бир-бирига камондан ўқ ёғдирган, кейин қиличбозлик бошланган, ундан сўнг қўл жангига ўтилган, 200 минг босқинчи аскардан биронта тирик жон қолмаган. Бизни ўйлантирадиган жиҳати, муҳорабада қарши томондан ҳам шунча аскар қатнашган деб тахмин қилсак, жангчиларнинг умумий ҳисоби ўртача 400 минг атрофида бўлган. Шундан тахминан 200 минг киши отлиқ дея фараз қилиниб, отларни ҳам саноққа қўшиб ҳисобланса, жангда иштирок этган жон сони 600 мингга етади. Бунча кўп жангчи қандай кенгликдаги майдонда уруш қилиши мумкин?

Кир қўшини буткул қирилиб кетди, деб ёзиш бир оз муболағадек туюлиши табиий. Лекин Геродотнинг мана бу маълумоти иштибоҳга ўрин қолдирмайди: "Инсон ҳаёти учун ниҳоятда муҳим бир санъат бор. Буни биз билган халқлар ичида фақат скифлар эгаллаган. Бу санъат шундан иборатки, скифлар ўз юртига бостириб кирган душмanning бирортасини омон қўймайди" (*История. Стр.198*).

Охунжон Сафаров ва Аҳмад Жумаев фикрича, аҳамонийлар замонида Форс давлати беҳад кучайиб кетган. Ўша даврда Хоразм ҳам юксалиш йўлига кирган эди. Форслар аспиди Хоразмга юриш қилмоқчи бўлган-у,

аммо дербиклар ўртада туриб қолган. Шу боис олдин дербикларнинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлган ва уларга ҳужум қилиб, шу ернинг ўзидаёқ мағлубиятга учраган.

Фикири ожизимизча, Парфия, Лидия, Бобил ва Кичик Осиёдаги давлатларни босиб олиб, қозонган ғалабаларидан ҳаволаниб кетган Кирга қаршисида – дарёнинг нариги юзиди унинг қудратига бўйсунмаган бир давлат таҳдид солиб туриши ёқмаган. Кир уста сиёсатчи ва моҳир саркарда сифатида массагетларнинг қанчалик куч-қудратга эга эканини чамалай олганига шубҳа йўқ. Шунинг учун босқинчилик юришларини бошқа давлатлардан бошлаб, ўлжа олинган бойлик ва асирлар ҳисобига қўшинини мустаҳкамлаб борган. Шундан кейин ҳам, олдинроқ айтиб ўтилганидек, массагетларга тўғридан-тўғри юриш қилмай, уларнинг маликаси Томир онага совға-саломлар билан совчи йўллаган. Томир онадан рад жавобини олгач, нафсонияти кўзиб, Мисрга юриш режасини кейинга қолдириб, шу давлат чегарасида турган қўшинни ортга қайтарган. Нақд 200 минг кишилик лашкар билан дарё бўйига келган. Кир қалбига ўрнашган ҳадигу хавотир Массагетларни ҳам тинч қўймагани шубҳасиз. Улар ҳам урушнинг муқаррарлигини эътиборга олиб, пухта тайёргарлик кўриб борган. Акс ҳолда массагетлар қисқа фурсатда бунча кўп аскарга эга мунтазам қўшинга қарши туришга қодир бўлолмас, сон жиҳатдан ҳам шунга яқин аскарни йиғишга улгуриши ҳам амримаҳол эди.

Бир сўз билан айтганда, Кирнинг массагетлар юртига бостириб кириши, унинг одатдаги юришларидан фарқли ўлароқ, узоқ вақт мобайнида пиштиб-пухталаб борилган стратегик режа натижаси бўлган-у, аммо кўзланган вақтидан бир оз эртароқ бошлаб юборилган.

Пўлат Зоҳидов “Темир қопқа” сирлари” мақоласида асосий эътиборни Томир она душман билан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тўқнашганига қаратган. Охунжон Сафаров

ва Аҳмад Жумаев ҳам шу йўлдан бориб, “Тўмариснинг ватани қаер?” мақоласида икки қўшин тўқнашувини Сурхондарё ҳудудидан Бухоро тарафга кўчирган ва мақолани “Тўмариснинг ватани ҳозирги озод Ўзбекистондир”, дея кўтаринки руҳда яқунлаган.

Бизнингча, Томир онанинг қаерда жанг қилгани унинг туғилган жойини эмас, салтанати кўламини белгилайди. Шу нуқтаи назардан, олдинги мақолаларда айтилганидек, у қадим Бухоро ҳудудида туғилган бўлса-да, ёвни Аракс бўйида мағлуб этгани Томир она бошқарган мамлакат беҳад катта эканидан далолат эмасми?!

Кейин нима бўлди?

Олдин нима бўлган эди ўзи? Томир она тахтга қачон ўтирган, у кимнинг беваси эди? Фарзанди шу биргина Спаргаписмиди?..

Бир жанг баҳонасида скиф-массагетларнинг жануби-ғарбдаги ҳаётидан озроқ бўлса-да хабар топдик. Лекин уларнинг Шарқдаги ҳаёти-чи, ахир, бу тарих Турк хоқонлиги давридан бошланмайдими-ку! Шарқий чегарадаги хитой, ҳинд, корейс, япон ва бошқа халқлар билан боғлиқ қадимий воқеалар ҳануз тарих қаърида пинҳон ётибди.

Тавба деймиз-у, аҳамонийлар массагетлар юртига қўшин тортиб келмаганида, Геродот массагетлару Томир она ҳақида ёзармиди-йўқми, худо билади. Дарҳақиқат, Мидия шохини қонга бўктирган Томир она кейин нима иш билан машғул бўлган? Жангдан сўнг юртда тинчлик-хотиржамлик ўрнатилиб, барча мурод-мақсадига етганми ёки урушлар, низолар давом этаверганми?

Скиф-массагетларнинг бугунги авлодлари олдида ана шу саволларга жавоб топиш масаласи турибди. Бу ишда, айниқса, соҳа мутахассисларининг бурчи, вазифа ва масъулияти катта. Умид қиламизки, олимпаримиз ўша замон тарихига доир манбаларни топиб, бу масалаларга аниқлик киритади.

Муҳаммад ҚУРОНОВ

Xullas.



Сиз фарзандингизда тарбиялаган виждон – унинг ичидаги дўстингиздир.

Ҳар куни боласига “юзингни ювдингми?”, деб жаврайдиган она меҳрибон кўринади.
Доно волида эса юз ювишини боласининг одатига айлантиради.

Тушунмасликнинг сабаби – тушунтирмасликдир.

Шубҳа пайдо бўлганда дўстлик чекинади.

Ёшлар олдин гапириб, кейин ўйлайди. Кексалар олдин ўйлаб, кейин гапиради. Ёки... яна ўйлайди.

Шогирдга иш буюриши қалам билан нуқта қўйишига ўхшайди.

“Мен бу ишни қила оламан” деганингизда сиз ҳақсиз. “Қила олмайман” деганингизда ҳам.

Фамилия эшикларни очади... Ёнади ҳам.

Эъзоз кутсангиз – эъзозланг.

“Оммавий маданият” исрофгарни яхши кўради. Тежамкорни жини суймайди.

Бир киши тўйда ёниб қўшиқ айтди. Фикру хаёли қўшиқда эди. Ҳамма маза қилди. Кейин "бирров"чи хонанда куйлади. Фикру хаёли одамларда эди. Ҳеч ким баҳра олмади. Одамлар – биринчи ҳофизга, "бирровчи" эса – одамларга талабгор бўлди.

Ўзбек – қизиқ. Лўли уни тўхтатиб, "Менга 100 сўм бер, худодан сенга мол-дунё сўраб бераман" деса, беради. "Лўли нега худодан ўзига мол-дунё сўраб қўя қолмайди?" деб ўйлаб кўрмайди. Эртасига... яна беради.

Одамнинг сиртидаги ўзгариши – ичидаги ўзгаришидан далолат.

Биз вазиятни бошқармасак, вазият бизни бошқаради.

Одамлар курашганидан кўра гоёлар курашгани афзал.

Одамни фикр, оламни иш ўзгартиради.

Ўзингизни касал "ҳисобламоқчи" бўлсангиз, сабаб топилади.

Одам қабул қиладиган катта-кичик қарорлар – унинг кўрган, ўқиган, эшитганларидандир. Демак, болаларимизга кўз ва қулоқ орқали сингдирилган фикрлар бир кун шаксиз уларнинг қарорларига асос бўлади.

Улуғ мақсад улкан кучни пайдо қилади.

Ҳар биримиз уч кун уч жойда уч кишига бегараз яхшилик қилсак, бу эртага – ҳайрат, индин – рағбат, учинчи кун – одатга айланади.

Назарий – узоқдан, амалий – яқиндан дегани.

Ношукурлик бор жойда шайтон – амир.



МА'РIFATDIR QALBNING QUVVATI

Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ мутолаа қилади



ИШҚ – ҲАДДАН ОРТГАН МАЙЛДИР

Абу Ҳомид Ғ а з з о л и й. Ихйоу улумиддин. Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби. Тошкент, "Мовароуннаҳр", 2005.

"Хужжатул ислом" Абу Ҳомид Ғаззолийнинг "Ихйоу улумиддин" асари мусулмон Шарқида Оллоҳ каломи ва Пайғамбар ҳадисидан кейин энг кўп мутолаа этиладиган китоблар сирасига кириши кўпчиликка аён. Ушбу битикнинг одам бино бўлгандан буён қизгин муҳокама этиладиган мавзу – муҳаббатга бағишланган боблари ҳам миқёс теранлиги, кенглиги, ҳам инкишоф жиҳатидан чуқурлиги билан кишини ҳайратга солади.

Ғаззолийнинг фикрича, муҳаббат – лаззат-роҳат берувчи кимса ёки нарсага нисбатан табиий мойиллик. Ушбу майл ҳаддан ортса, унга ишқ дейилади. Демак, муҳаббат идрок ва маърифатга дахлдор тушунча. Идрок нима? Идрок сезги аъзолари қабул қилувчи ҳиссиётлардир. Ҳар бир сезги аъзоси ўзи идрок этаётган нарсадан лаззат олади: кўзнинг лаззати гўзал ашёларга қараш; қулоқнинг лаззати ёқимли сасларни эшитиш; буруннинг лаззати ҳуш бўйларни ҳидлаш; тилнинг лаззати тотли таомларни танаввул этиш; қўлнинг лаззати юмшоқ ва мулоийм нарсаларни ушлашдадир. Лаззатли нарсалар инсон учун сеvimлидир. Беш сезги аъзоси билан лаззатланиш ҳайвонларда ҳам учрайди. Бироқ инсондаги олтинчи сезги ҳам борки, у ақл ва қалбга дахлдордир. Ақл ила идрок этиладиган гўзал маънолар кўз билан кўриладиган зоҳирий суратлар чиройидан беҳад улуғ. Қалб кўздан кўра қувватли идрокка эга.

Инсон ўз вужудини севади. Вужудига нимаики ёқса, унга-да ёқади. Демак, инсон учун энг сеvimли нарса унинг ўзи, саломатлиги, сўнгра мол-дунёси, фарзандлари, қариндошлари ва дўстларидир. Ғаззолий гўзал иборани ишлатади: аъзолар – маҳбуб, саломатлик – матлубдир. Чунки инсон вужудининг камоли ва узоқ яшаши уларга боғлиқ. Мол-дунё ҳам сеvimли, чунки у ҳам узоқ умр гаровидир. Наслнинг боқийлиги фарзандага боғлиқ. Ота нафақат ўзим, фарзандим ҳам кўп яшаса дейди, уни авайлайди. Инсоннинг

қариндош-уруғ, дўстларга бўлган муҳаббатиди ҳам манфаат бор. Чунки инсон уларнинг мавжудлигидан куч олади. Муҳаббатни пайдо қиладиган биринчи сабаб шулардир. Иккинчи сабаб, инсон – эҳсоннинг қули, дейди Ғаззолий. Қанча кўп эҳсон кўрса, эҳсон қилувчига муҳаббати зиёда бўлаверади. Эҳсон тўхтаса, муҳаббат ҳам барҳам топади.

Муҳаббат пайдо бўлишининг учинчи сабаби туб моҳиятига кўра ёқимли нарсаларнинг мавжудлигидир. Масалан, гўзалликка бўлган муҳаббат. Чиройли манзаралар, қиёфаларни идрок этиш, гарчи улардан бирон бир манфаат бўлмаса-да, инсон учун сеvimлидир.

Муҳаббатни келтириб чиқарадиган тўртинчи сабаб гўзал сифатлардир. Гўзал сифатлар ташқи сезги аъзолари билан идрок этилмайди, балки ботиний кўз – басират нури билан идрок этилади. Илм, ақл, иффат, тақво, саховат, эзгулик каби гўзал сифатлар билан зийнатланган инсонлар шу сифатларни қадрлаган кишилар олдида ҳаммиша сеvimлидир. Умрида кўрмаган, аммо сифатлари гўзал бўлган инсонга гойибан муҳаббат қўйиш шу сабабдан.

Муҳаббатни пайдо қиладиган ана шу тўрт сабабдан келиб чиқиб, Ғаззолий Оллоҳга муҳаббат пайдо бўлишининг тўрт омилини кўрсатиб беради.

Биринчиси шуки, инсон ўз нафсини, вужудини яхши кўрар экан, ўзини ўрганади, асраб-авайлайди, узоқ умр кўриш чорасини қидиради. Шу аснода вужуди абадий эмаслиги, ҳаёт Оллоҳ берган омонат неъмат эканига ишонч ҳосил қиладди. Муҳаббат – маърифат самараси. Маърифатдан бенаҳабб инсон зоҳирий оламни танийди. Назари шаҳват ва сезгилар билан чекланади. Орифлар ўзларини яхши кўрар экан, албатта мавжудлигининг сабабчиси ва асровчисини ҳам яхши кўради. Қуёш иссиқлигидан қийналган киши сояни хуш кўриш баробарида унинг сабабчиси дарахтга ҳам меҳр қўяди. Маърифатли инсон Оллоҳга ҳам шу зайдда муҳаббат билан қарайди.

Иккинчи омил, иккинчи сабабдан келиб чиққан ҳолда, эҳсон қилувчи табиати билан боғлиқ. Инсон ўз эҳсони эвазига Оллоҳдан мукофот олади. Ҳақиқий саховат – молни бирор ғаразсиз ва сарф қилувчидан манфаат кутмасдан харж қилишдир. Бундай саховат Оллоҳдан ўзгада топилмайдди. Бинобарин, эҳсон банданинг қўли билан берилса-да, эҳсон юбуровчи Оллоҳ толодир. Эҳсон қилувчи қўл ҳам, ўз навабтида, Оллоҳ марҳаматиға сазовор. Ғаззолий айтади, "Оллоҳ таоло яхшиликни, муҳсин бандани, эҳсон шаклини, эҳсон сабабларини яратувчидир". Бундай зотни севмасдан бўладими?

Учинчи омил муҳаббат пайдо бўлишининг учинчи сабаби билан изоҳланади. Инсон гўзаллиқни севади. Агар гўзаллик қалб билан идрок этилса, унинг соҳибига бўлган муҳаббат янада ошади. Чунки шундай гўзал асарни яратувчининг ўзи минг чандон гўзал бўлади-да. Лаззат зоҳирий ва ботинийга бўлинади. Беш сезги аъзоси идрок этадиган лаззат зоҳирий бўлиб, ботиний лаззат раҳбарлик, голиблик, олимлик каби (сезги аъзолари билан ҳис этиб бўлмайдиган) пинҳоний масрурликдир. Оллоҳ таолони таниш, у яратган санъатдан ҳайратланиш, илоҳий ишлар мағзини қақиш ҳар қандай зоҳирий ва ботиний лаззатдан афзалроқдир. Бунини фақат ориф даражасига етган зотларгина ҳис этади. Зеро, маърифат қуввати қалбдандир. Илоҳий сирларни чуқур мушоҳада билан ойдинлаштириб олган инсон бу ботиний лаззат дебocasини сезади. Бундан унинг илмга бўлган талаби янада кучаяди. Зеро, у ўрганаётган масалалар маърифатга етакловчи билимлардир. Оллоҳ таоло маърифатига талабгор кишига Парвардигор мулкидаги сир-асрорлар озгина кашф бўлса, қалбидаги севинч ва лаззатдан осмонга учади. Маъруф Кархийдан биродари сўради, "Айтингчи, сизни нима ибодатга ундади?" Узоқ сукут қилди. Яна сўради, "Ўлимни эслашми?" Маъруф айтди, "Ўлим нима бўпти?" "Унда, жаҳаннам қўрқинчи ва жаннат умидими?" "Булар нима ўзи? Ҳақиқий подшоҳ бор. Айтганларининг



барчаси Унинг қўлида. Агар сен уни севсанг, сенга буларни унуттиради. Агар сен Уни маърифат билан таний олсанг, ёлғиз Ўзи сенга кифоядир”.

Тўртинчи омил муҳаббатни пайдо қилувчи тўртинчи сабаб – гўзал сифатларни идрок этиш билан боғлиқ. Инсон ҳамиша ўз табиатида яқин кишиларга мойил бўлади. Боланинг бола билан дўстлашиши, олимнинг олим, хунарманднинг хунарманд билан юлдузи юлдузига тўғри келиши шундан. Дуррадгор билан деҳқоннинг дўстлиги шунчалик ошночиликдан нарига ўтмайди. Шу нуқтаи назардан, маърифат орқали Оллоҳ Оллоҳ сифатларини таниш ва ўзида ҳам шу сифатларни шакллантира олиш инсонга бекиёс лаззат бағишлайди. Бу лаззат ҳам Оллоҳга муҳаббатнинг бир белгиси.

Хуллас, Оллоҳни севиш – Уни таниш, қалбдан шукрона, ҳамду сано айтиш, ўз фаолиятида эзгуликни шior этиш, гўзал хулқлар билан зийнатланишдир. Оллоҳни севганларни У ҳам севади.

Ғаззолийнинг ишққа доир қарашларини бошқа Ислom файласуфлари, дейлик, Мавлоно Румий ёхуд Мавлоно Жомий нуқтаи назари билан қиёслаш, албатта, бизни янада кенг маъно уфқларига юзма-юз этиши тайин. Аммо бу матлуб имкониятни бошқа сафарга қолдириб, юқорида баён этилган мулоҳазалар билан кифояланамиз.



Буюк Тамаддун ИлдиЗлари

Эдвард Р т в е л а д з е. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Ташкент, “Патент пресс”, 2005.

Тамаддун жамият моддий ва маънавий тараққиётининг доимий ва кенг қамровли шакли сифатида, истисносиз, барча халқларга, уларнинг жамики тарихий даврларига хосдир. Хўш, Марказий Осиёда тамаддун жараёнлари қандай кечган? Биринчи гада унинг ўзига хос маданиятини кўрсатувчи муайян тури пайдо бўлди. Сўнг иқтисодий ривожланиш, ижтимоий ва маданий жараёнлар илк шаҳарларни пайдо қилди. Марказий Осиёда Самарқанд (Мараканда), Марв ва Бактри (Балх) шаҳарлари тамаддун ўчоғи бўлган. Улар эраимиздан аввалги I минг йиллик бошларидаёқ шаҳар сифатида шаклланиб улгурган эди. Шунингдек, Марказий Осиёнинг қадим цивилизация бешикларидан бўлмиш Кеш, шимолий Бактриядаги Шеробод ва Деҳинав (Денов) каби шаҳарлар ҳам эраимиздан аввалги II минг йиллиكنинг ўрталаридан бошлаб ривожланиб борган. Буюк ипак йўли шакллана бошлаган даврда ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди бўйлаб ўнлаб шаҳарчалар бўлган.

Ёзма манбаларга таяниб ўтган даврларда олти асосий этник миграция оқими юз бергани ҳақида сўз юритиш мумкин. Булар ҳинд-орий, эрон, грек-македон, турк, семит ва мўғул этник қатламлари бўлиб, тўрт лисоний – оила олтой, ҳинд-европа, семит ва мўғул тилларида сўзлашувчи халқлар ҳисобланган. Китобда Марказий Осиёга қадим даврлардан бошлаб кириб келган турли этник қатламлар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган. Тохар, эрон, эллин, яхудий, араб, турк қабилаларининг Марказий Осиё ерларига келиб ўрнашиши ва ҳудуд тамаддунидаги улуши археологик тадқиқотлар натижалари асосида батафсил ҳикоя қилинади.

Марказий Осиё аҳолисининг этник таркибига форс ва турк халқлари миграцияси таъсири аиниқса кучли бўлган. Шарқий Эрон халқлари миграцияси форс тилида сўзлашувчи бир қанча қардош этносларни, жумладан, бактрийлар, сўғдийлар, парфянлар, хоразмийларни вужудга келтирган бўлса, туркий қабилалар миграцияси ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғизларнинг шаклланишига олиб келди. Ўзбек ва туркманлар европоид, қолганлари эса монголоид антропологик қиёфа касб этди.

Китобни мутолаа қилар экансиз, муаллиф фикрига ҳамоҳанг баъзи мулоҳазалар ҳам ҳаёлга келади. Буюк Ипак йўли тамаддунларнинг энг буюк ютуқларидан бирига, инсоният тарихида Ғарб ва Шарқни боғлаган қитъалараро йўлга айланди. Ушбу йўлнинг очилиши эраимиздан аввалги II асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Хитой саёҳатчиси

Чжан Цзянь биринчи бўлиб бу йўлни кашф этди: у Хан империясидан Фарғона орқали Қанг давлати ва Бактрияга сафар қилди.

Хитойдан Фарбга жўнатилган ипак маҳсулотлари ҳамда Фарбдан Хитойга олиб келинган турли ашёлар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги карвонсаройларда жамланган ва шу ерда мол айирбошланган. Бугунги кунда учинчи давлат ҳудудида логистика марказлари мунтазам фаолият юритиши давлатлар савдо манфаатларида муштаракликни вужудга келтиришга қанчалик катта хизмат қилаётган бўлса, ўша даврларда ҳам Марказий Осиё шаҳарларидаги карвонсаройларда етти иқлимдан келган савдогарлар яшаб ўз мамлакати учун фойдали савдо ҳамкорлигини йўлга қўйган. Хорижий савдогарларнинг узоқ муддат муқим яшаб қолиши маҳаллий халқ билан қон-қардошлик алоқалари ўрнатилишига замин ҳозирлаган.

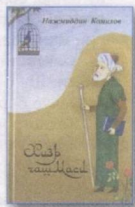
Буюк Ипак йўлининг жаҳон тамаддуни тарихидаги ўрнини фақат савдо билан чегаралаб қўйиш нотўғри. Бу йўлдан ўтган карвонлар нафақат шарқона ва ғарбона молларни, балки ўз маънавий қадриятлари ва диний таълимотларини ҳам олиб келган. Ўзбек халқига хос бўлган юқори интеллект, тадбиркорлик ва бағрикенглик сабабларини балки Буюк Ипак йўли чорраҳаларида вужудга келган маданиятлар қоришувидан излаш жоиздир. Яна бир гап: айрим замондошларимиз ўзбекининг миллий қиёфасини излаш билан овора-сарсон. Китоб ўзбек аталмиш буюк халқнинг антропологик асослари ҳақида муфассал маълумот берибгина қолмай, Ипак йўли чорраҳасида улуғ тамаддуни шакллантирган, жаҳоншумул шуҳрат қозонган мутафаккирларни дунёга келтирган миллат қонида инсониятнинг энг сара генлари жамланганига ҳам ишора этаётгандек таассурот қолдиради ўқувчида.

СИЙРАТ ВА СЎЗ УЙЎНЛИГИ

Нажмиддин Комил ов. Хизр чашмаси. Тошкент, "Маънавият", 2005.

"Навоий ижоди – бамисоли бир обиҳаёт чашмаси. Ундан ичган сари қалбингиз тозаланиб, нурланиб боради, маънан ва руҳан улғаясиз, куч оласиз". Нуктадон олимимизнинг мазкур асари, унинг ўзи гўзал ташбеҳ билан таъриф этганидек, ана шу жонбахш чашмадан баҳра олиш истагидан яралган. Олим унда Навоийнинг одамийлик концепциясини, таъбир жоиз кўрилса, ҳижжалаб тушунтирган. Китобда Навоий қуйлаган идеаллар турли жанрдаги асарлар таҳлили орқали очиб берилади. Сўзлар муаллиф қалбидан куюлиб келганки, бундан шаксиз ҳайратга тушасиз, гўё олим қаламини Навоийнинг ўзи йўналтириб тургандек. Бундай таҳлил ўзининг идеали ҳам шундай бўлган одамгагина хосдир. Ҳар бир сатрда устознинг ўз қиёфаси, дунёқараши ва маслаги кўзга ташланади. Олим Навоийнинг факр бобидаги таърифларини келтирар экан, шундай деб ёзади: "Хўш, факрнинг фазилатлари нимада кўринади? Навоий таърифича, факрнинг белгилари қуйидагилар: қаноат ҳайкали бўлиш, яъни тамаъ, очкўзлик, молпарастлик фикрини тарк этиш, Оллоҳ берган оз неъматга шукр қилиш, сабрли бўлиш, ички, ботиний оламини бойитиш, билим ва фаросатда, камтарлик, ҳиксорликда намуна кўрсатиш; хуштавозе, хушсухан, хушхулқ бўлиш; тилини озордан, қўлни ситамдан сақлаш; кўнгилни поклаб, Оллоҳ нури билан тўлдиришга интилиш, мансабу мартабаларга учмасдан, шоху гадога баробар муомала қилиш; ички саранжомлик, осойишта-ораста ҳаёт кечириш, яъни Оллоҳ билан ҳам, Оллоҳ яратган борлиқ билан ҳам, жамият билан ҳам сулҳу келишувда, рози-ризоликда яшаш".

У Навоий ижодини таҳлил қилар экан, ўзини ўша оламда сезади, Навоий билан бирга "тожир ҳожи"ларни танқид қилади, риёкорликдан нафратланади, маърифатни улуғлайди. Навоийнинг дунёпарастликка муносабатини таҳлил қилиб, муаллиф ўзининг ҳам мавқеини ошкор этади: "Улуғ мутафаккирлар ҳар қадамда инсон боласига мурожаат қилиб, дунёнинг абадий жойи эмаслиги, руҳ учун зиндонлигини, шунинг учун, хайрли ишлар қилиб, имону эътиқод билан умр ўтказиб, абадий ҳаётга тайёргарлик кўриб бо-риш даркорлигини уқтиради".



Дарҳақиқат, олим айтганидек, Навоий ижоди – бир калит. Бу калитни қўлга киритган одам мумтоз адабиёт сирларини эгаллаш баробарида Шарқ маънавияти хазинасига эшик очади. Шунинг учун ҳам, муаллиф таъбири билан айтганда, Навоийга қайтиш, Навоий оламини янгидан кашф этишнинг зарурати ва аҳамияти катта. Навоийдан Инсонга муҳаббатни, ҳаётга муҳаббатни, футувват ва жавонмардликни, вафо ва садоқатни ўрганишимиз лозим. Зеро, Навоий ҳамма нарсага инсон қалби гўзаллиги, инсон ахлоқи камолоти нуқтаи назаридан қарайди.



ТАРАҚҚИЁТ ТАНАЗЗУЛ ДЕБОЧАСИМИ?

Рэй Брэдбери. Золотые яблоки Солнца. Москва, “Эксмо”, 2009

Илмий фантастика жанри Америка адабиётининг XX асрдаги тараққиётида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Э. По, Ж. Лондон, А. Бирслар бошлаб берган “тахайюл кенгликларига сайр”ни Р. Брэдбери, А. Азимов, Р.Шекли, К.Саймак, К. Воннегут каби машҳур фантаст адиблар муваффақият билан давом эттирди. Бугунги кунда уммон орти мамлакатда илмий фантастика катта қизиқиш билан муталаа қилинади ва унинг жамоатчилик фикри шаклланишига таъсири низоҳатда катта. Ҳар йили юзлаб номда илмий фантастик китоблар нашр этилаётган ва улар асосида ўнлаб фильмлар яратилаётган ҳозирги даврда бу тахлит яратиклар ҳатто дисклар ва кўгирчоқлар бозорини ҳам “гуллатиб юборди”. Бу адабиётлар турли соҳа олимларига келгуси кашфиётлар учун йўналиш берадиган воситага айланиб бораётгани ҳам сир эмас. Г. Уэллснинг космик парвозлар ҳамда атом бомбаси ҳақидаги, Ж. Верннинг техник тараққиёт тўғрисидаги тахайюлий манзаралари бугунги даврда реал воқеликка айланди.

Фантастика – оламшумул муаммолар, келажак ҳаёт ҳақидаги тизимли мушоҳада адабиёти. Шу билан бирга, жамият аъзолари келажакни қандай кўраётгани ҳақида муайян тасаввур берувчи кўзгу ҳамдир.

Техногон давр истиқболи ҳақида бир вақтлар сурилган ширин ҳаёллар ҳозир ҳам омонми? Йўқ, бугун илмий фантастика жанри асосчиларига хос кўтаринки руҳ йўқолиб, тушкун кайфиятларга ўрин бўшатмоқда. Илмий фантастика марказида инсон ва унинг беқиёс ақли турибди. Ақлнинг ўта фаоллашуви уни ҳалокатга олиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Оммавий қиргин қуроллари, сунъий одамлар (клон), сайёралараро жанглار, Ер қуррасининг ялпи электронлашув сабабли таназзули айни шу илмий фантастикада акс этган эртанги кундан хавотир ифодасидир.

XX асрнинг 60-йилларида Рэй Брэдбери ҳаёлига келган “даҳшат”лар кейинги йилларда реаллашмоқда. Ёппа электронлаштириш, жонли ва жонсиз табиат қонунларига даҳл қилиш, инсоннинг машинага айланиб бориш жараёни тезлашмоқда. Бугунги кунда мактаб ўқувчиларининг ҳисоб-китобларни калькулятор ёрдамида бажариши, инсонни ортиқча ҳаракатдан халос қилган масофавий бошқаргич – пултининг пайдо бўлиши истиқболдаги кескин техноген тараққиётнинг ибтидоси, холос. Адибнинг “Қотил” ҳикоясини ҳозирги даврда тобора тараққий этиб бораётган ахборот технологияларининг оқибати ҳақидаги башорат дейиш мумкин. Қотилликда айбланаётган Элберт Брокнинг асосий жинояти радиобраслет, селектор, радио, телефон, телевизорни ишдан чиқарганида. “Бир дақиқа ҳам ором йўқ, жин ургур, – дейди қаҳрамон. – Бутун олам рекламага тўлган. Рекламалар кўзингни қамаштиради, ресторанлардаги жаздан қулонинг қоматга келади. Автобусда ишга кетаётганингда ҳам мусиқа ва рекламани эшитишга мажбурсан. Мусиқа бўлмаса, хизмат селектори. Қийноқ қуроллари энг ашаддийси – радиобраслет. Хотиним ва танишларим ҳар беш дақиқада оромимни бузади... Хотиним “Қаердасан, жонгинам?” деб юз марта сўрайди. Сўнг ўртоқлардан бири кўнгирок қилади, “Сенга бир латифа айтиб берайми?” Яна биров бақиради, “Сизни статистика бюроси безовта қиялпти, қандай сақич чайнаяпсиз?” Айниқса, бошлиқлар...

Машинамга ишхона билан боғлайдиган радиоалоқа ўрнатилган. Бир дақиқага ҳам машинадан узоклашиб кетишга имкон йўқ. Ҳар қадамнинг ҳақида ҳисоб берасан, “Бензокол-лонка ёнида тўхтадим. Ҳожатхонага киргандим”.

“Қотил” ўзини безовта қилаётган ахборот хуружларидан қандай қутулишга ҳайрон. Жажл устида радиобраслетни оёғи билан эзиб ташлайди. Селекторни ишдан чиқаради. Машинасидаги радиоалоқани музқаймоққа “тўйдиради”. “Шундай енгил тортдимки, асти қўйверасиз. Брок, у ёққа! Брок, бу ёққа!”, “Брок, ахборот беринг! Қаерга келдингиз?... Брок, ахборот беринг! Қачон жўнадингиз? Брок, Брок, Брок... Ҳаммаси тугади. Жимлик. Бир соат сукунат. “Озодлик!” дейди ниҳоят енгил тин олиб қаҳрамон. Иш вақти тугаб, хизмат машинасини топширган Брок уйга автобусда қайтади. Бир ёқда автобусга ўрнатилган селектордан варанглаб келаётган Вена ўрмон эртаклари, иккинчи ёқда йўловчиларнинг радиобраслетлар орқали бақир-чақир қилишидан қулоғи том битиб, яна жазавага тушади. Шунда у йўлда сотиб олган радиотўлиқларни чалкаштирадиган портатив диатермик аппаратни ишга солади. Бир зумда барча алоқалар узилади. Сукунат чўқади. Ваҳимали сукунат. Йўловчилар юзиди кўркув, даҳшат, саросима. Автобус тўхташга мажбур бўлади. Авария хизмати чақирилади. Айбдор дарҳол фош этилади, жарима тўлаб зўрга қутулади. Уйга келганида хотини ярим кун мобайнида алоқага чиқмагани учун катта жанжал кўтарди — дард устига чипқон. Ҳикоя қаҳрамони аламини уйдаги жиҳозлардан олади. Уйиниям ўзи техника мўъжизаси деса бўлади: жиҳозлар суҳбатлашади, кўшиқ айтади, об-ҳаводан хабар беради, шеър ва роман ўқийди, жойга ётсанг алла айтади, душга кирсанг, опералардан ариялар куйлайди, уйқудалигингда испан тилидан сабоқ беради. Қозон “мен исидим, тезроқ масаллиқни сол” деб шоширади, эшик кирган заҳотинг “Сэр, оёқ кийимингиз ифлос” деб ўшқиради, чанпютгич эса сигаретингдан тушган кулни дарҳол сўриб олиш пайида ит каби хоналар бўйлаб ортингдан қувлайди.

Брок бундай илғор технологиялардан чарчаган. У тўппонча сотиб олиб, уйдаги эшик, газплита, телевизор, телефони “отати”. Полиция уни ҳибсга олади. Брокнинг хулосаси ҳикоя гоёсини очиб беради: “Ушбу фойдали ва қулай нарсалар — буюк ихтиро. Улар ўзларига юкланган вазифани бажариш баробарида ўйинчоқлар каби инсонга завқ бағишлайди. Аммо одамлар бу ўйинга шундай берилиб кетдики, бутун жамият ана шу механик энагаларнинг асирига айланди. Уларга қарамлик шу даражага етдики, энди қутулолмай гаранг. Менинг қилғилиқларим ҳозир радиода эшиттирилмоқда, телевизорда кўрсатишмоқда. Мен ҳақимда миллиардлаб одамлар хабар топаётир. Энди биржа ҳисоботларини кузатинг. Шоколадли музқаймоққа талабининг қанчалик ортганини кўрасиз. Бошқа савол бўлмаса, бир кишилик камерамга қайтишга рухсат этинг. Мен, ҳеч курси, ярим йил ёлғизлик ва сукунатда ором олмақни истайман!”

Рей Бредбери — воқеликка ҳушёр боқувчи фантаст ёзувчи. У ноёб таҳлилий тафаккур соҳиби. Ўтмиш ва келажакни бугуннинг долзарб муаммолари нуқтаи назаридан ўрганиш, эзгуликни тарғиб этадиган фантастик адабиёт учун сабот билан курашиб ижод қилиш ушбу нозиктаъб ва доно файласуф, инсон руҳияти билимдонининг бадиий ижод методиди. Унинг ҳикоялари енгил ва раван ўқилади. Рей Бредбери космосни жонлантиради, табиат ибтидосини тирилтиради. Ҳатто сайёралар қоқиўт — Қуёш гулидан тайёрланган яшил шарбатдан тотли, енгил сархушлик сезиб ўз абадий муҳитидан адашади...

Ташландик қудуқ тубида адолатли қасос тимсоли бўлган марсликлар руҳи уйғонади... Уммон қаърида сақланган охириг динозавр қолдиқлари миллион йилликлар оша ўзига келиб танҳоликдан азоб чекади ва сувдан бош чиқариб, ёлғиз маёқ ўрнатилган тош минора қиёфасида ўзининг ҳамжинсини тасаввур қилади... Қуёшнинг олтин олмаси ва яшил ўсимлик сайёрани тирилтиради.



Ijtimoiy adolat manbai

Хозирда дунёнинг мафкуравий манзараси "глобаллашув", "тамаддунлар тўқнашуви", "оммавий маданият", "ахборот технологиялари" каби атамалар билан ифодаланмоқда. Шу ўринда таъкидлаш керак: биз яшаётган жамият тадрижий тараққиёти давомида қанча босқичларни босиб ўтган? Илк фуқаролик бирлашмалари — жамиятнинг ибтидий кўриниши қай бир қонуният асосида шаклланиган? Қўлдорлик, феодал, капиталистик тузумларнинг гуркираб яшнаши, кейинроқ парокандаликка учраши негизда фақат техник юксалиш туради ёки бу таъриятнинг интеллектуал жиҳатдан ўсиб бориши билан изоҳланадими? Айтиш жоизки, бундай саволлар жуда кўп жамиятшунос-файласуфларни ўйлантирган, илмий тадқиқотлар олиб боришга рағбатлантирган.

Эътибор қилинса, кейинги вақтда "фуқаролик жамияти" ибораси бот-бот қўлланадиган бўлиб қолди. У айни чоқда инсоният эришган чўққи, ижтимоий идеал сифатида тушунилмақда.

XX асрда фуқаролик жамияти назариясининг ривожига А.Грамши салмоқли ҳисса қўшди. У фуқаролик жамиятини давлатнинг инқилобий бузғунчи сиқувидан асровчи ҳаётбахш восита деб билди. И.Левин эса А.Грамши назариясидан ўзига хос дилемма яратди: "Фуқаролик жамияти кимни кимдан ҳимоя қилади: давлатни фуқароларданми ёки фуқароларни давлатданми?" Ушбу саволга жавобни фуқаролик жамиятини ташкил этувчи, бир-бирини тўлдирувчи ажралмас таркибий қисмлардан топишимиз мумкин. Энг аввало, бу жамият ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлигини англашга асосланган бўлиб, акс ҳолда жамиятнинг эртанги куни истиқболсиз бўлиб қолади. Сўнгра, у фуқароларнинг аниқ бир мақсадга йўналтирилган ҳаракатини, яъни ахборотга эга бўлиш эҳтиёжидан то сиёсий ва сайлов кампанияларида фаол иштирок этишигача бўлган жараёни тараққий этди. Ва нисҳоят, фуқаролик жамияти ўзига маъно ва мазмун бахш этувчи қадриятлар тизими ҳамда ахлоқий меъёрларга таянади.

Фуқаролик жамияти билан демократик ҳуқуқий давлат мудом бир-бирини тараққий этди, бир-бирини тўлдириб, қўллаб-қувватлаб боради. Демократияни тадқиқ этган олим Ги Эрмэ фикрича, фуқаролик жамиятини шакллантириш учун фуқаро дунёда содир бўлаётган ҳодисаларга ўзини дахлдор билиши, ўзи яшаётган муҳит билангина чекланиб қолмаслиги зарур.

Фуқаролик жамияти ҳаётнинг барча жабҳасида ўзини намоён этди. Унинг асосини иқтисодий

соҳада — мулкнинг турли шакллари, бошқариладиган бозор муносабатлари; ҳуқуқий соҳада — ҳокимиятнинг бошқарув ваколатлари марказда йиғилиб қолмаслиги, ҳокимиятнинг бўлиниши, фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларида иштирок этиши, қонун устуворлиги ва барчанинг қонун олдида тенглиги; маънавий соҳада — ягона мафкура ва дунёқараш ҳукмрон бўлмаслиги, виждон эркинлиги, юксак маънавият ва ахлоқ ташкил этди.

Замонавий фуқаролик жамиятининг асосий функцияси инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, унинг эркин яшашига имкон берувчи шарт-шароитларни яратишдан иборат. Мазкур ҳолатда давлат ўз ижтимоий моҳиятини намоён қилади, буни давлат табиати бошқарув функцияларининг бир қадар ўзгаришига олиб келувчи ижтимоий асос билан боғланганлигидан кўришимиз мумкин. Ижтимоийлик хусусиятини гавдалантирган давлат ўзидан "туңги қоровул" вазифасини соқит қилади ва жамиятнинг ижтимоий-маданий ва маънавий тақомили учун масъулиятни зиммасига олади (Зеркин Д.П. *Основы политологии. Ростов на Дону, "Феникс", 2008, стр.78*). Ушбу жараёнда фуқаролик жамияти бир неча муҳим ижтимоий функцияни бажаради: у қонунчилик асосида инсонлар ва фуқароларнинг шахсий ҳаётини ўрганади ва бошқа сиёсий тузилмалар мазкур соҳани асоссиз қатъий тартибга солишдан ҳимоялайди; фуқаролик жамияти бирлашмалари негизда ижтимоий ўзини ўзи бошқариш механизмларини яратади ва ривож топтиради; фуқаролик жамияти давлатнинг демократик органларини, унинг бутун сиёсий тизимини шакллантириш ва содда ҳолга келтиришга кўмак беради; фуқаролик жамияти ўз аъзоларига нисбатан ижтимоий назорат функциясини адо этди, у давлатдан мустақил равишда восита ва санкцияларга эга бўлади.

Фуқаролик жамияти фаол, ғайратли, оқилона фикрлайдиган фуқаросиз шаклланмайди. Акс ҳолда жамиятда ҳокимият легитимлиги фуқаролар пассивлиги ҳисобига таъминланади. Айни лоқайдлик фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳисобида давлат ваколатлари кенгайиши ҳамда давлат ҳокимияти кучайишига олиб келади.

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда ривожланган мамлакатларнинг илгор тарихий тажрибасини пухта ўрганиш асосида фуқаролик жамияти барпо этиш юзасидан "Ўзбек модели"нинг назарий асослари ишлаб чиқилди. Унга кўра, "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал дас-

тури амалиётда ўз ифодасини топиб бормоқда. Хусусан, Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек, "Маърифатли дунёда "фуқаролар давлати" деб гапирилмайди. "Фуқаролар жамияти" дейилади. Давлат – бошқа нарса, фуқаролар жамияти – бошқа нарса. Бундай жамиятда давлат ташкилотларидан кўра жамоат ташкилотларининг қадри баландроқ туради. Куч ишлатувчи тузилмалар, ва-зирликлар, маҳаллий ҳокимият органлари давлат

ташкилотлари тизимига киради. Жамоат ташкилотлари эса фуқароларнинг ихтиёрий бирлашиши асосида ташкил топади. Биз бунга эришишга ҳаракат қилмоғимиз лозим" (Ислон Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд, Т., "Ўзбекистон", 1996, 80-бет).

Бунёдбек МАМАТЮСУПОВ,

ЎЗМУ фалсафа факультети
магистранти

Fuqarolik jamiyati va siyosiy madaniyat

Фуқаролик жамиятини шакллантиришда фуқаролар сиёсий фаоллигини ошириш ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш алоҳида ўрин тутати. Чунки "фуқаролик жамияти" тушунчасининг ўзи инсон эркинлиги, унинг ҳуқуқ ва манфаатлари қонуний асосда ҳамда фуқароларнинг бевосита иштирокида намоён бўлишини англатади. Чунончи, иқтисодий соҳада – хусусий мулкка эга бўлиш, сиёсий соҳада – давлат ва жамият бошқарувида иштирок этиш, ҳуқуқий соҳада – қонун устуворлигига амал қилиш, ижтимоий соҳада – турли жамоат бирлашмаларини тузиш, диний соҳада – виждон эркинлиги, маданий соҳада – маданий хилма-хиллик, миллатлараро муносабатларда – миллатларнинг тенглиги ва толера-нтлик, коммуникация соҳасида – ахборотларни эркин айирбошлаш ва сўз эркинлиги, мафкуравий соҳада – плюрализм, бошқа ҳуқуқ ва манфаатлар шулар жумласидандир.

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти барпо этишнинг энг муҳим шарти ва гарови сифатида ҳар бир фуқаронинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқлари Асосий Қонуниimizда мустаҳкам белгилаб қўйилган. Президенти-миз Ислон Каримов таъбири билан айтганда, айна шу жиҳатдан "Бизнинг Қомус демократик конституцияларга қўйиладиган юксак талабларга жавоб беради, инсон ҳамда фуқаронинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини кафолатлайди" (*Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузаси. Т., "Ўзбекистон", 1993, 7-бет*).

Юртимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнлари миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги асосида амалга ошириляпти ва бунда фуқароларда юксак сиёсий маданиятни тарбиялаш айнакиса муҳим аҳамият касб этипти. Чунки "Демократия жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун ҳаётининг узвий бир қисмига айланган тақдирдигина, демократия бўлиши мумкин" (Ислон Каримов. *Ҳозирги босқичда*

демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари // Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Асарлар, 5-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1997, 13-бет). Шунинг учун ҳам жамиятда сиёсий маданиятни юксалтириш бугунги кунда давлатимизнинг иқтисодий-ижтимоий қудратини, унинг жаҳон миқёсидаги обрў-эътиборини оширишнинг асосий омилга айланмоқда.

Айтиш жоизки, сиёсий маданият мамлакатда сиёсий институтлар билан аҳоли ўртасидаги муносабатлар нечоғли маърифий асосда қурилганини белгилаб беради. Сиёсий маданият жамият сиёсий ҳаётида бир қанча муҳим вазифани адо этади. Биринчидан, у миллий манфаатларни рўйбга чиқаришни сиёсий жиҳатдан таъминлашда катта роль ўйнайди. Иккинчидан, ижтимоий гуруҳ, қатлам ва миллий тузилмалар ўртасида умумсиёсий мақсад ва қарашлар шаклланишига хизмат қилади. Учунчидан, ижтимоий ҳаётни тартибга солувчилик вазифасини бажаради. Тўртинчидан, аҳоли орасида тарбиявий вазифани адо этади. Муайян мақсад, қадрият ва меъёрлар асосида шахснинг сиёсий маданий савиясини шакллантириш унинг туб моҳиятини ташкил қилади.

Сиёсий маданият – жамият сиёсий тизимининг таркибий қисмидир. Унинг юксалиш даражаси мазкур тизимга хос асосий сифатларни ифода этади. Сиёсий маданият сиёсий институтларнинг шаклланиши ва амал қилишига кучли таъсир кўрсатади, давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги ўзаро таъсир табиатини белгилаб беради.

Сиёсий маданият – турли ижтимоий гуруҳларнинг давлат ҳокимияти, сиёсий ташкилотлар, уларнинг жамият ҳаётидаги роли, бошқа давлатлар, миллатлар билан муносабатлари ҳамда шу каби масалаларга қарашларининг тизимга солинган назарий ифодасидир.

Сиёсий маданият, маълум маънода, жамият аъзолари фаолиятини чеклаб туради. Лекин бундай чекловлар ҳам сиёсий маданиятнинг муҳим унсуси ҳисобланади. Ҳар қандай жамият сиёсий ҳаётини унинг сиёсий маданиятини ўрганиш орқалигина англаш мумкин.

Хуллас, сиёсий маданият мураккаб ва қўп қиррали феномен бўлиб, у ўзига хос мустақил маданият туридир.

Неъматжон БЕКЧОНОВ,

Давлат ва жамият қурилиши академияси тадқиқотчиси

“Transplantatsiyaviy turizm” nima?

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таснифига кўра, 17 турдаги хатти-ҳаракат трансмиллий уюшган жиноят ҳисобланиб, одам танаси аъзолари ва тўқималарининг яширин савдоси ҳам ушбу рўйхатдан жой олган.

Инсон аъзоларининг ноқонуний савдоси трансплантологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши билан bogʻliq. Дастлабки трансплантологик операцияни 1933 йил совет хирург Юрий Вороной қилган. Бироқ инсон буйрагини кўчириб ўтказиш бўйича бу операция муваффақиятсиз чиққан. 1954 йили америкалик врач Жозеф Мюррей илк бор буйракни муваффақиятли трансплантация қилди ва бунинг учун Нобель мукофоти билан тақдирланди. Шу тариқа, 1967 йили америкалик жарроҳ Томас Старзл жигар, жанубий африкалик Кристиан Барнард эса юрак трансплантациясини амалга оширди. 1981 йил AQShда трансплантация қилишнинг расмий тартиби ишлаб чиқилди. Халқаро солиқни сақлаш ташкилоти маълумотига кўра, бугунги кунда 91 мамлакатда инсон аъзолари трансплантацияси қонунийлаштирилган.

XX асрнинг 80-йилларидан инсон тана аъзоларини трансплантация қилишга ихтисослашган уюшган жиноий гуруҳлар фаолияти кузатила бошлади. Европа Кенгашининг таҳлилига кўра, дастлаб Жануби-шарқий Осиё мамлакатларида яшовчи қашшоқ аҳоли вакилларининг ички органлари ушбу жиноий бизнес манбаига айланган. Тана аъзоларини сотмоқчи ва сотиб олмақчи бўлган шахслар туристик агентликлар орқали ўз мақсадини амалга оширган. Шу боис мазкур трансмиллий жиноят “трансплантациявий туризм” деб номлана бошлаган.

Халқаро амалиётда “трансплантациявий туризм” тушунчаси “трансплантациявий коммерциализм” ва “трансплантацияни амалга ошириш учун сафар” тушунчалари билан узвий bogʻliqlikда қўлланади. Трансплантация ҳамда Нефрология жамиятларининг 2008 йилдаги “Трансплантациявий туризм ва тана аъзолари савдоси тўғрисида”ги Истанбул декларациясида қайд этилишича, трансплантациявий коммерциализм деганда тана аъзосига

сотиш, сотиб олиш ёки фойдаланиш мумкин бўлган истеъмол товари ва махсулоти сифатида қараш тушунилади. Трансплантацияни амалга ошириш учун сафар деганда донорлар, реципиентлар ёки трансплантологларнинг юридик чекловларга қарамасдан тана аъзоларини кўчириш операциясини амалга ошириш билан bogʻliq ҳаракатлари тушунилади. Юқоридаги икки тушунчани бир сўз билан “трансплантациявий туризм” деб аташ мақсадга мувофиқ.

Инсон тана аъзолари ва тўқималарини ажратиб олишга ихтисослашган жиноий гуруҳларнинг шаклланишига донор органларга эҳтиёж ва талабнинг ошиб бораётгани сабаб бўлмоқда. Маълумотларга қараганда, жиноий йўл билан қўлга киритилган инсон тана аъзолари 5 мингдан бошлаб 250 минг AQSh долларигача баҳоланмоқда ва бу миқдорий кўрсаткич “трансплантациявий туризм”га оид уюшган жиноий гуруҳларнинг халқаро тармоқда интеграциялашуви учун шaroit яратиб бермоқда.

Бугунги кунда инсон тана аъзолари ва тўқималарининг даромад манбаи бўлиб хизмат қилмаслиги тамойили халқаро ҳуқуқий меъёрларнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Бу соҳадаги асосий ҳужжатларга 1987 йили Парижда ўтказилган Европа мамлакатлари солиқни сақлаш вазирларининг Учинчи конференцияси якуний декларацияси, Европа Кенгашининг 1997 йилдаги “Инсон ҳуқуқлари ва биотиббийёт тўғрисида”ги конвенцияси, БМТнинг 2000 йилдаги “Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши” конвенцияси ва ушбу конвенцияни тўлдирувчи “Одам савдосининг, айниқса, аёллар ва болалар савдосининг олдини олиш ва унга қарши кураш ҳамда уни содир этганлик учун жазо тайинлаш тўғрисида”ги баённомаси, Халқаро тиббийёт ассоциацияси томонидан 2000 йил Эдинбургда қабул қилинган “Инсон тана аъзолари ва тўқималарини қурбонлик қилиш ҳамда кўчириб ўтказиш тўғрисида”ги декларация, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти Доимий кенгашининг 2003 йилдаги “ЕХТнинг Европада одам савдосига қарши курашиш борасидаги ҳаракатлари тўғрисида”ги 557-сонли қарори,

Европа Кенгаши Парламент ассамблеясининг 2003 йилдаги 1611-сонли "Европада тана аъзолари савдоси тўғрисида"ги тавсияномаси, Европа Кенгаши-нинг 2005 йилдаги "Одам савдосига қарши кураш тўғрисида"ги конвенцияси, Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг 2005 йилдаги "МДХ аъзо давлатларининг одам савдоси, инсон танаси аъзолари ва тўқималари савдосига қарши курашда ҳамкорлик қилиш тўғрисида"ги қелишуви ва Трансплантация ҳамда Нефрология жамиятларининг 2008 йилдаги "Трансплантациявий туризм ва тана аъзолари савдоси тўғрисида"ги Истанбул декларацияси қиради.

"Трансплантациявий туризм"га қарши курашга доир хорижий тажриба ҳам дунёнинг етакчи давлатларида ушбу жиноятнинг олдини олиш бўйича ҳуқуқий механизм яратилганидан далолат беради. Хусусан, АҚШда ушбу муаммо 1984 йилдаёқ ҳуқуқий жиҳатдан ҳал этилган бўлиб, "Тана аъзоларини трансплантация қилиш тўғрисида"ги қонунга мувофиқ, тана аъзолари ва тўқималарини сотиш ман этилади ва фақат ихтиёрий равишда топширилиши мумкин. Шунингдек, Россия Федерациясининг 1992 йил 22 декабрдаги "Инсон тана аъзолари ва (ёки) тўқималарини трансплантация қилиш тўғрисида"ги қонунининг 1-моддасига кўра, инсон тана аъзолари ва (ёки) тўқималари олди-сотди ҳаракатларининг предмети бўлиши мумкин эмас. Инсон тана аъзоларининг олди-сотдиси билан шугулланганлар ва ушбу ҳаракатларни реклама қилганлар РФнинг қонунларига мувофиқ жиноий жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистонда ушбу жиноятга қарши курашнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари шаклланиши уч босқичда кечган.

Биринчи босқич 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши билан боғлиқ. Конституция мазкур жиноятга қарши курашнинг концептуал асосларини белгилаб берди. Асосий Қонуннинг 13-моддасига кўра, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати олий қадрият ҳисобланади. Шунингдек, Асосий Қонуннинг 24-моддасида яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи экани ва инсон ҳаётига суиқасд энг оғир жиноят ҳисобланиши белгилаб қўйилган.

Иккинчи босқич 1994 йил 22 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг қабул қилиниши билан боғлиқ. Ўша даврда Жиноят кодексида назарда тутилган уч жиноят таркибига инсон тана аъзоларининг ноқонуний трансплантацияси киритилди. Булар – инсон аъзоларини кесиб олиш, бошқа кишига кўчириш ёки мурданнинг қисмларидан фойдаланиш мақсадида одам ўлдириш (97-модда 2-қисм "н" банди); инсон аъзоларини кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш мақсадида қасддан баданга оғир шикаст етказиш (104-модда 2-қисм "и" банди); инсон тана аъзолари ёки тўқималарини ажратиб олиш (133-модда).

Учинчи босқич 2008 йил 17 апрелда Ўзбекистон Республикасининг "Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида"ги қонуни қабул қилиниши билан боғлиқ. Ушбу қонуннинг 3-моддасида "одам савдоси" тушунчасига меъёрий-ҳуқуқий жиҳатдан таъриф берилган ҳамда инсон тана аъзолари ёки тўқималарини ажратиб олишга одамларни эксплуатация қилишнинг шакли сифатида қаралган. Шунингдек, 2008 йил 16 сентябрда "Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида"ги қонун қабул қилингани муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг "Жиноят кодекси" ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида"ги қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 135-моддасининг янги таҳрири "Одам савдоси" деб номланди. Ушбу модданинг 2-қисми "к" бандида одам савдосининг киши тана аъзоларини кесиб олиб, бошқа инсонга кўчириш мақсадида содир этилиши жиноий жавобгарлиқни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида белгилаб қўйилди. Бундан ташқари, қонуности меъёрий ҳужжатларга кўра, ушбу муаммонинг олдини олишга қаратилган махсус сиёсий-ҳуқуқий институтлар ташкил этилди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, "трансплантациявий туризм" – инсоннинг яшаш, эркинлик ва ҳаёфсизлик каби фундаментал ҳуқуқларини поймол қилади ҳамда мамлакатнинг сиёсий-ҳуқуқий тизимига салбий таъсир кўрсатади. Шу сабабли ушбу таҳдидга қарши кураш, унинг олдини олиш доимо давр талаби бўлиб қолади.

Санжар ЮЛДОШЕВ,

тадқиқотчи

Ayol nufuzi

Тезкор замон ўзбек аёли зиммасига миллий маънавиятни сақлаб қолиш баробарида уни фарзандлар тимсолида янада юксалтириш вазифасини юклаган. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек, "Жамиятнинг маданий даражаси ва маънавий баркамоллиги хотин-қизларга бўлган

муносабатда белгиланади". Инчунун, аёлнинг билими ва савияси миллат келажагига бағоят кучли таъсир кўрсатади. Буюк мутафаккир Ризоуддин ибн Фахриддин айтганидек, "Хотинлари тарбияли халқ – тарбияли, хотинлари тадбиркор халқ – бадавлат, хотинлари ялқов халқ – фақир бўлиши аниқдир"

(Ризоуддин Ибн Фахруддин. Оила. Т., 1991, 9-бет).

Фуқаролик жамияти, таъбир жоиз бўлса, аввало оилада шаклланади. Оиладаги ўзаро ҳурмат, катта-кичикнинг ўз ўрнини билиши, ўзгаларнинг ҳуқуқи камситилмаслиги секин-аста жамият турмуши тарзига айлана боради. Шу жиҳатдан, "Аёлни улугламоқ – оилани, ватани, ҳаётни улугламоқ демакдир". Юртбошимизнинг ана шу сўзлари истиқлолнинг илк кунлариданоқ мамлакатимизда хотин-қизларнинг ўрни ва мавқеини мустаҳкамлаш борасидаги тарихий ва ҳайрли ишларнинг ўзига хос мезонига айланди.

2004 йил 25 майдаги "Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўрисида"ги Президент фармони аёллар учун дастуруламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Янги давр аёлларга ўз қобилиятини юзага чиқариш учун кенг имкониятлар яратди. Аёлларимиз эркаклар билан тенг ҳуқуқда, елкама-елка меҳнат қилмоқда, ҳатто баъзи соҳаларда улардан илгарилар ҳам кетди. Хунараманд аёлларимиз катта маҳорат билан яратган зарфуну дўппилар, каштаю сўзаналар хорижда ҳам машҳур.

Бизнингча, хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги фаоллигини янада ошириш учун баъзи омилларга эътибор қаратиш жоиз. Аёлларнинг сиёсий-ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, ўй бекаларини маърифий тадбирларга кенг жалб этиш, уларда тадбиркорлик малакаси, мулкка эғалик ҳиссини шакллантириш, устоз-шогирдлик аъёналарини янада жонлантириш, ёш авлод онгига истиқлол ғояларини сингдиришда хотин-қизларнинг ўрнини белгилаш масалалари шулар жумласидандир.

Аёнки, ўз ҳуқуқларидан тўлиқ фойдалана оладиган шахс – эркин шахс. Шу боис хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлиги ижтимоий ва демократик тараққиётнинг муҳим омилларидан биридир. Бу борада жаҳон тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, хотин-қизлар эркинлиги Европа сиёсатига кучли таъсир кўрсатиб келаётганига ғувоҳ бўламиз. Айниқса, 1995 йилдан Европа Иттифоқи давлатлари ўз ривожланиш стратегиясида хотин-қизлар масаласига алоҳида эътибор қарата бошлади. Натижада Финляндия, Австрия, Швеция каби давлатларнинг Европа Иттифоқи (ЕИ) аъзо бўлиши билан Иттифок бошқарувида хотин-қизлар сони кескин орди. Ҳозирги кунда Европа парламентидаги 173 нафар сиёсатчи аёл мазкур Иттифокқа аъзо давлатлардаги 187 миллион хотин-қизнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилмоқда. Европа комиссияси ҳузурида 1995 йилдан бошлаб "имкониятлар тенглиги"ни назорат қилувчи гуруҳ самарали фаолият юритмоқда. Швецияда "Тенг ҳуқуқлилик масалалари бўйича Омбудсман" Акти қабул қилинди. Омбудсман меҳнат баъдволари, иш жойлари, таълим-тарбия тизими ва бошқа соҳаларда тенг ҳуқуқлиликни таъминлаш масаласига фаол аралашади.

ЕИ давлатларида бугунги кунда оналик таътили 14-28 ҳафта оралиғида давом этади. Скандинавия давлатларида эса оналик билан бир қаторда оталик таътили ҳам мавжуд. Ота-оналик таътили баъзи мамлакатларда туғилиш билан бевосита боғлиқ эмас, балки у саккиз ёшгача бўлган бола тарбияси учун берилади. У ота ёки онага ёхуд бирийўла ҳар икковиға берилиши мумкин. Маастрих шартномасига (1995) асосан Греция, Испания, Португалия, Франция, Германия, Швеция ота-оналик таътили тўрисидаги ҳужжатни 1996 йилдан бери қўллаб-қувватлаб, ўз шароитини ҳисобга олган ҳолда ҳаётга татбиқ этмоқда. Энг қулай имтиёзларни Швеция ҳукумати яратган. Ушбу мамлакатда давлат ота-онани бир ярим йил давомида ўз хизматидан озод этади. Ота-оналар бу имкониятдан таътилдан таътилгача ёки иш вақтининг қисқартирилиши орқали ёки қисқа-қисқа қилиб бўлиб, фойдаланади.

Яна бир қизиқ тажриба: Данияда нафақат бола тарбияси билан шуғулланиш, балки хотин-қизлар малакасини ошириш ёки уларнинг таълим олиши учун ҳам таътил берилади.

Умуман, ЕИ давлатларида хотин-қизларга мўлжалланган турли дастурлар қабул қилинган. Жумладан, таълим соҳасидаги ҳамкорликни қўллаб-қувватлайдиган "Сократес" ва "Леонардо" жамғармалари хотин-қизларнинг ҳунари эгаллаши учун кўпгина имтиёзлар яратди.

Бугунги кунда ривожланган давлатлардаги бундай тажрибаларни ҳаётга татбиқ этиш фойдадан холи бўлмайди.

Хотин-қизларнинг қизиқишлари, ижтимоий ҳаётдаги ўрни масалалари умуминсоний муаммолар сифатида ОАВнинг диққат марказида бўлиб келган. Шу жиҳатдан, ОАВнинг бугунги фаолиятида аёлларнинг иштироки масаласи ҳам долзарб масалалар сирасига кириди. Хотин-қизлар масаласи билан махсус шуғулланувчи босма ОАВ сони мамлакатимизда қирққа яқиндир. Ушбу босма нашрлар ҳодимларининг деярли барчаси хотин-қизлардан иборат ва тахририят раҳбарлари ҳам аёллар. Бироқ бошқа ОАВда тахририятни бошқараётган хотин-қизлар бармоқ билан санарли.

Тахририятларда аёллар сони кўп бўлиши уларнинг хотин-қизлар масаласига кўп эътибор беришини таъминлайди, деган қараш унчалик тўғри эмас. Журналистика соҳасида долзарб муаммоларни кўтариб чиқаётган ва шу тариқа ижтимоий фикр шаклланишига кучли таъсир кўрсатаётганлар асосан эркак журналистлар бўлиб қолмоқда. Бироқ бу босма ОАВда хотин-қизлар фаол қатнашмайди, ижтимоий-сиёсий қарашларини дадил эълон қилмайди, дегани эмас.

Аслида аёлларда янги ахборотларга қизиқиш ҳисси кучли ривожланган. Аммо ушбу ахборотлар микромуҳитга йўналтирилган бўлиб, тор дорадаги воқеаларни ифодаладан иборатдир. Шунинг учун ҳам ОАВда макромуҳит – кенг қўламли ижтимоий, сиёсий муаммолар билан шуғулланаётган, ўқувчилар

онги ва тасаввурига жиддий таъсир ўтказётган журналист – хотин-қизлар деярли учрамайди. Ўзбекистон телевидениесида намоиш этилаётган баъзи кўрсатувлар хотин-қизлар муаммолари билан бевоқиф шугулланса-да, бироқ “Хотин-қизлар ва сиёсат”, “Хотин-қизлар – лидер”, “Хотин-қизлар ва давлат” каби аёллар ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга хизмат қиладиган мавзуларни тилга олмайди.

Олдимизда турган муҳим вазифалардан бири – хотин-қизларнинг жамият ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш. Зеро, шу асосда биз озод, эркин, фаровон ҳаёт қуришдек юксак бурчни бажарган бўламиз.

Нодирахон НИШОНОВА,

ЎзМУ докторанти

Ahmad Donish – nafosatshunos

Улуғ маърифатпарвар Аҳмад Дониш ғоят кенг ва серқирра тафаккур эгаси бўлган. Бухоро амирлигининг давлат ва жамият ишларида фаол иштирок этган бу донишманд фалсафа, астрономия, тарих каби фан соҳаларида самарали ижод қилган.

Аҳмад Донишнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари эстетик қарашлари билан уйғунлашиб кетгани эътиборга сазовор. Аллома “Наводир-ул вақое” асарининг айрим фаслларида эстетиканинг асосий предмети бўлиши санъат ва санъат турлари хусусида, шунингдек, гузаллик ва хунуклик, улугворлик ва тубанлик каби ўзак тушунчалари ҳақида фикр юритади.

Муаллиф санъатдаги гузаллик ва нафосатни ўткир ақл эгаси ва юксак дидли инсонгина тушуниши ва аксинча нодон одам гузаллигини ҳеч қачон ҳис қила олмаслигини қайд этади: “Бир киши ўта кетган чиройли, хуш ҳулқ, ҳусну жамолӣ тўлишган бир махбубани кўрган бўлса ёки турли гулрайхонлар очилган, булбуллар сайраган, созандалар нағма қилиб турган бир бўстонга кириб томоша қилган бўлса, у ердан топган завқу сурурини, кўнглига тушган ўша чокдаги сезгиларини, бордию ақли бўлса, тили билан айтиб бера олади, ақли бўлмаса, айтиб беролмайди” (Аҳмад Дониш. Наводир-ул вақое, Т., “Фан”, 1964, 193-бет).

Аллома инсоннинг онгу шуурига сингиб эстетик завқ уйғота оладиган мусиқа санъатининг соҳрли кучини, жозибасини илмий ҳамда бадий услубда баён қилади: “Созанда ўртада ўлтириб чогулган тортлиган торга ёки симга ноҳун уради. Натижада кишиларнинг қулоғига даранг-даранг, ғинг-ғинг овозлари эшитилиб туради. Ҳақиқий таъсирланиш озага келганда чоғу ва чоғлۇчи ҳамда унинг бутун ҳаракатлари эшитувчининг кўнглидан кўтарилади. Сунгра нафис ва нозик нағманинг хайуллоси кумуш сувидек ёки оппоқ сутдек сизилиб, мисол оламидан тушади.

Том туйнугидан тушган қуёш нурининг найзаси каби, нафис ноҳун нозик торга тегиб тўхтамайди. Узоқ-узоқлардан келган мунгли нола қулқоққа урилади. Киши гоҳида ҳаёлида чоғу чалади. Аммо созанданинг ўзи кўринмайди, унинг устидан бошқа бир чоғлۇчи пайдо бўладики, у эса Зухро юлдузининг руҳи ҳисобланади. Мана шундай таъсир-

лар кўпинча тиник, нафис кўнгиллардагина пайдо бўлади. Лекин уларни сўз қилиб, қаламга келтириб ёзиб бўлмайди” (ўша манба, 194-бет).

Умуман олганда, эстетик тарбияда мусиканинг роли, таъсири ва жозибаси беқиёс. Бирор бир санъат тури инсонда мусиқачалик кучли завқ, ҳис-туйғу уйғота олмайди. Бежиз эмаски, инсониятнинг илк тонгидаёқ меҳнатта иштиёқ, онгли фаолият мусиқа ва қўшиқ билан уйғунлашган.

Буёқ мутафаккир Жалолиддин Румий мусиқа ҳамда унинг қудрати ҳақида шундай деб ёзган:

*Сирри пинҳон аст андар зеру бан,
Фош агар бўям, ҳаҳон барҳам занам.*

Маъноси: мусиканинг баланд садоларида яширин сир-асрор бордир, бордию уни ошкор этсам, ҳаҳон йўқ бўлиб кетиши мумкин.

Аҳмад Дониш ўзига қадар ўтган ана шундай мумтоз зотлар ижодини, уларнинг эстетик қарашларини янги бир ижтимоий даврда ривожлантирди. Унинг илмий-фалсафий меросида бадий адабиёт, айниқса, шеърининг эстетик тарбиядаги ролига алоҳида эътибор қаратилган. Дарҳақиқат, шеърят инсон қалбига юксак ҳис-туйғулар олиб киради, уни гузаллик ва нафосатга ошно қилади, одамни руҳан тозатиради. Бунинг учун шеър фақат сўзлар йигиндисидан иборат бўлмаслиги керак. Шеър – сўз ва оҳанг уйғунлигида яралган мукамалликдир. Албатта, ҳозирги кунда ҳатто вергулнинг ўрнини тўғри топиб қўйламайдиган баъзи “шоир” ва “шоирча”лар учун бундай таълимотда катта ибрат бор. Аҳмад Дониш шеърда вазн ва қофия тўғри танланган, ундаги мисралар маъно ва мазмунга бой бўлса, бу том маънодаги санъат эканини таъкидлаб бундай фикрни баён қилади: “Қалам аҳлининг мактанурлик бир касби шоирликдир. Агар шеър тизмаларининг вазни, қофияси келишган бўлиб, унда маъноли фикрлар яширинган бўлса, руҳнинг ғазоси бўлиб, бу инсоннинг олий санъатларидан ҳисобланади”.

Аҳмад Дониш шеърининг тарбиявий аҳамиятига ҳам атрофлича тўхталиб ўтади. Шеърдаги ҳар бир сўз ахлоқ-одоб доирасида бўлиши зарурлигига эътибор қаратади: “Агар шеърда одоб-

дан ташқари сўзлар бўлса ёки шахвоний нафсни кўзгайдиган, дунё лаззати, унинг ноз-неъматларига майл уйғотадиган мазмундаги сатрлар учраса, бундай шoir, сарвари оламининг айтишларича, шайтон жарчисиридир". Дарҳақиқат, ҳақиқий шеър инсон қалбининг туб-тубидан, гўзал ҳис-туйғулар билан жилоланиб, зилол чашма сувидек табиий равишда отилиб чиқмоғи лозим. Афсуски, бугунги шеърятимизда чин санъат ҳодисаси бўлган асл шеърлар билан бирга маъно-мазмунсиз, ҳавойи гаплардан иборат сохта тизмалар ҳам талайгина. Уларнинг айримлари ҳатто кўшиқ қилиниб, эфирга узатилляпти.

Президентимиз "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарида бадий ижод, чинакам шоиру ёзувчиларни тарбиялаш хусусида куюнчақлик билан бундай фикрларни баён этгани бежиз эмас: "Агар биз Ўзбекистонимизни дунёга тараннум этмоқчи, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақламоқчи бўлсак, авваламбор буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак. Нега деганда, улуғ адиб Чўлпон айтганидек, адабиёт яшаса – миллат яшайди" (Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 139-140-бетлар).

Аҳмад Дониш адабиёт доимо юксак мақомда бўлишини истаган, улуғ шоиру ёзувчиларни тар-

биялашни орау қилган эди. Унинг "Бухородан Петербургга саёҳат" китобида адабиётга, шеърятга санъатнинг мўъжизакор тури сифатида баҳо берилган: "Шеърят сёҳрли қимматбаҳо тош кабиридир. У одамнинг яхши ёки ёмонлигини, ортиқча қилиқ ва ҳунарларини равшан кўрсатади, ҳар кимнинг пинҳон сирларини юзага чиқаради" (Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад, ТГИ, 1960, стр. 233).

Хулоса қилиб айтсак, Аҳмад Дониш эстетиканинг предмети, санъат ва санъат турлари ҳақида қимматли фикрларни баён этган. У муסיқа санъатининг жозибаси, эстетик тарбиядаги ролига алоҳида тўхталган. Адабиёт, хусусан, шеърятнинг инсон маънавий фазилатларини шакллантириши бора-бора муҳим хулосаларни баён этган. Шунингдек, у инсоннинг ижодкорлик қобилияти, эстетик оламини Оллоҳ ато этган фазилат сифатида улуғлайди. Табиийки, бундай бой маънавий мерос бугунги кунда ҳам истиқлол голярига садоқатли баркамол авлод-ни руҳида тарбиялаш, озода ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришдек эзгу мақсадларимизга хизмат қилади.

Элмурод ТОШЕВ,

Бухоро давлат университети
ўқитувчиси

Masal: ham qissa, ham hissa

Масалнинг жанр сифатида пайдо бўлиши инсон бадий тафаккурининг қадимий даврларига бориб тақалади. Антик Грецияда милoddан oldingi VI-V asrlarda Эзоп масаллари машхур бўлган. Эзопнинг тарихий шахс эканини Ренессанс даври адабиёти вакиллари, масалан, Лютер баҳсли деб билади. XVIII asr filologlari, chunonchi, Richard Bentli bu shubhani asoslashga urinadi. XIX asrda Otto Kruizus va Rezeford singari olimlar ham Эзопнинг афсонавий шахс эканини таъкидлашган. XX asrda esa Эзоп образининг тарихий прототиби борлиги ҳақидаги қарашлар илгари сурилди.

Қадимий Римда масал жанрининг асосчиси милoddин birinchi asrida yashagan Fedridir.

Табиийки, Шарқ олами ҳам бу борада қадимий анъаналарга эга. Масалан, Ҳиндистонда III asrda yaratilgan masallar tўplami – "Panchatanttra" Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган.

Масал амалий характерга эга бўлиб, undan avvaliga ogzaki nutqda, notiklik maktabida foydalaniilgan. Mazkur жанрнинг дастлабки шакли yunon адабиётида yaratilgan. Allegoriyadan foydalaniish ёки masalga xos lavxalar esa ilk bora qadimgi shumer-akkad matnlarida uchragan. Доро ва Исхандар

ўртасидаги дипломатик муносабатларда ҳам масалга oid motivlar mavjud.

Масалнинг ўзига хос жанр хусусиятлари mavjud. У мазмун-моҳиятига кўра, ахлоқий-дидактик адабиётга мансуб. Одатда сўзловчи фикрини далиллаш, унга бадий-фалсафий, полифоник тус бериш, ўқувчи ёки тингловчида ҳис-туйғу ва тасаввурлар уйғотиш учун мавзуга oid масалдан фойдаланади.

Бадий адабиётда масалга ўхшаш жанрлар, адабий шакллар ҳам талайгина. Дейлик, ривоят, қисса, халқ китоблари, латифа, ҳолот ва манокитларда масалга хос сюжетлар учрайди. Жаҳон халқлари адабиёти ва халқ ogzaki ижодидаги "притча", "житие", "аполог", "моралите", "гнома", "хрия", "побесёнка", "животный эпос" сингари атамалар ҳам бевосита масалнавислик билан bogliq.

Сюжетлилик, қисқалик ва аллегория масалнинг қатъий шартидир. Агар бошқа жанрларда сюжет қисмлари экспозиция, тугун, воқеа ривож, кульминацион нуқта, ечим, пролог ва эпилоглардан ташкил топса, масал сюжети фақат тўрт бўлақдан иборат бўлади. Рус масалшуноси М.Гаспаров масалда экспозиция, мақсад, воқеа, қутилмаган натижа бўлиши шарт деб ҳисоблайди (Гаспаров М.Л. Сюжет и

идеология в эзоповских баснях. // Вестник древней истории. 1968, №3, стр. 25). Сюжет қисмларининг қатъий тартибда келиши воқеа мантигининг изчиллигини белгилайди. Масалдан бошқа асарларда сюжет қисмларининг ўрни алмашиб келиши ҳам мумкин. Бироқ, масалда уларнинг маълум тартиби сақланади.

Эзоп тили – содда ва тушунарли. Масалларда диалог йўқ, фақат сўнгги реплика очик нутқ билан ажралиб туради. Эзоп масалларининг тили мажозий руҳда, коса тагида нимкосаси бўлгани боис адабиётшуносликда “эзоп тили” деган атама кенг ишлатилади. “Калила ва Димна”, Гулханийнинг “Зарбулмасал”, Сидқий Хондайлиқийнинг “Зарбулмасали Сидқий”, Авлонийнинг “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” асарларидаги масалларнинг композициясида диалог асосий ўрин тутаяди.

Маълумки, Эзоп масалларида биринчи қаҳрамоннинг нутқи кўчирма гап шаклида берилади.

Алишер Навоийнинг дидактик-аллегорик хусусият устувор бўлган эпик асарларида, жумладан, “Махбуб ул-қулуб”, “Тарихи мулуку аҷам”, “Тарихи мулуку анбиъ ва ҳуқамо”, “Лисон ут-тайр” ва “Хамса”да масалга хос сюжет композицияси ва масал мотивлари учраб туради. “Шер билан Дурроғ”, “Ёлгончи чўпон” каби ривоятлар фикримиз далилидир. “Лисон ут-тайр”даги қўшлар аллегорик характерда экани, яъни образлар инсонлаштирилган ҳолда қўлланishi Алишер Навоийнинг масал жанрига хос бадий усулдан йирик эпик асарда қанчалик маҳорат билан фойдаланганини кўрсатади.

Аллегорик образларнинг қўлланishi, моҳияти ва функцияси дастлаб халқ оғзаси ижодида пайдо бўлиб, кейинчалик ёзма адабиётга ўтганини шу мисолнинг ўзиёқ яққол тасдиқлайди.

Масалнинг асосий хусусиятлари унинг кичик ҳажмдаги ҳикоя шаклида, ақсар ҳолда шеърый нутқда бўлиши, баён ва ўғитдан иборат икки қисмга бўлиниши, қаҳрамонлар ҳайвонлар бўлиб, муайян характер эгаси сифатида тасвирланиши, мажозий маънони ифода этиши, муайян қўшимча матнга боғлиқ бўлмасдан, мустақил маъно англатиши, сюжетнинг яқунланганлигида кўринади.

Масаллардаги аллегорик образлар биз доимий одатланиб қолган кўйма маънони ташвираслиги мумкин. Чумоли образини одатда меҳнаткаш инсон тимсоли дейишга одатланган бўлсак, Эзоп масалида унинг меҳнаткашлик белгиси, яъни доим дон ташийш мотиви бир оз салбий моҳият касб этади. Эзоп масалига кўра, чумоли ҳам одам қилиб яратилган бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланган. Лекин у топангана қаноат қилмай, қўни-қўшинларнинг хирмонига ўғирликка тушган. Бундан газабланган Зевс уни ҳозирги кўринишдаги чумолига айлантириб қўйган. Чумоли эски одатини ташламай, ҳозиргача уясига дон ташийш билан овора. Қиссадан ҳисса шуки, ким табиатан бадфеъл бўлса, уни ҳеч қандай жазо тузатолмайди.

Сидқий Хондайлиқийнинг чумолилар ва булбул ҳақидаги масалида эса чумоли меҳнаткашлик тимсолидир. Чумолилар ва булбул богда қўшни бўлиб яшар эди. Булбул ёз бўйи гуллар ичида сайраш билан машғул бўлди. Чумолилар эса “донакашлик бирлан бўлушур эрди”. Қиш келгач, булбул оч қолди ва чумолилардан ёрдам сўради. Чумолилар эса “Эй булбул, сен ҳам бизлар каби иссиғ офтобда қуюб ишлаб, ошлиқ тўпласанг эрди, бу ҳолга тушмас эрдинг”, дейишди.

Яна бир ўринда ҳам чумоли меҳнаткаш инсон тимсоли сифатида гавдаланади. Ўзидан бир неча баробар катта донни олиб кетаётган чумолини кўрсатиб, “Бу чумолини кўрингларки, ўзининг каттани олиб борадур” деганларида, чумоли пинак ҳам бузмасдан, “Биз заҳматлар чекиб номусимизни сақлармиз”, деб жавоб беради.

Масалларда ақсар айёрлик мажозини ифодаловчи тулқини мушкул аҳволга тушиб, тадбир топпай қолган нотавон қиёфада ҳам кўрамыз. Эзопнинг “Семирган тулки” масалида ковакдаги емиш билан қорнини тўйдириб, сўнг қўлғолмай қолган тулки воқеаси баён қилинади. Уни кўрган бошқа бир тулки “Токи аввалги ҳолингга келмас экансан, бу ердан қикиб кетолмайсан”, дейди. Қиссадан ҳисса – ҳар қандай қийин савдо ҳам вақт ўтган сари енгиллашиб боради.

Масал ва масал характеридаги асарларда ўғит ва таълим, ибратли воқеа, ҳукм чиқаришга алоҳида эътибор берилади. Баён хусусиятига кўра, масал эртақ, хусусан, ҳайвонлар ҳақидаги мажозий эртақларга, ҳикоят ва латифаларга яқин турса, унинг хотима қисми мақол ва сентенцияга ўхшаш бўлади. Одатда, масал қисқа, шеърый ёки насрий шаклда бўлади. Энг қисқа ҳажмдаги масал тури аполог деб юритилади. Аполог (يونانچа apologos – ҳикоят, масал) – таълим бериш, ибрат кўрсатишга асосланган, аллегорик мазмунга эга, ҳайвонлар ва ўсимликлар иштирок этадиган асар тури. У XIX асрда масалнинг синоними сифатида ҳам қўлланган. Шеърый аполог – масал тўртқиллик XVIII-XIX аср француз ва рус шеъриятида майдонга келган (Сувонкулов Б. *Ўзбек халқ латифаларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. Филология фан. ном. дисс. автореферати. Т., 2007, 10-бем*).

Рус адабиётидаги “басня” атамаси “баён” сўзидан олинган бўлиб, кўнгилга ёқадиган ривоятларни билдиради. Улар овуниш, тингловчини қизиқтириш учун айтилган. Рус адабиётшунослари масал ва притчани бир-биридан фарқли ҳодиса сифатида шарҳлайди: притчада ўғит, одоб-ахлоқ ҳақида насихат муҳим бўлса, масалда воқеа биринчи ўринда туради. Эзоп ёки рус адаби И.Крилов масалларида бир ёки ундан ортик аллегорик образ иштирок этса, Гулханийнинг “Зарбулмасал”да бундай образларнинг катта галереяси яратилган. Мумтоз масалнависимиз “қолиплаш” усулидан фойдаланиб, бир неча масални “Зарбулмасал”га жойлаган.

Шуни айтиш керакки, асосий сюжет қаҳрамонлари ҳам, асар таркибидаги масал қаҳрамонлари ҳам аллегорик образлардир. "Тошбақа ва Чаён", "Маймун билан Нажжор", "Туя ва Бўтолоқ" каби масаллар асар композициясидан мустақил ҳолда келиши унинг бориб-бориб асосий сюжет билан чамбарчас боғланиб кетган.

Масалнинг сўнгги — "қиссадан ҳисса" қисми мақолга яқин келади. Мақолнинг келиб чиқиш манбаи масал эканини рус олими А.Потебня изоҳлаган эди. Ҳукм-хулоса қисмининг мустақил ҳолда келиши унинг бориб-бориб мақолга айланиб кетишига асос бўлган.

Бугунги кунда кенг қўлланадиган айрим мақолларимизнинг тарихий илдиэларига назар ташланса, улар воқелик асосига қурилганининг гувоҳи бўламиз. Масалан, "Етти ўлчаб бир кес" ёки "Нима эксанг, шуни ўрасан". Улар вақт ўтиши билан ўзгаришга учраб, ривоят қисми қисқариб сиқик, ихчам шаклга келган. Масалнинг сўнгги хотима қисмидаги насиҳат, ўғит, ибрат мазмунни ифодалаган жумлагина қолган. Демак, мақол ва масалнинг илдиэлари битта асосга боғланади. Ёки "Туя бўйига ишониб йилдан қуруқ қолибди" нақли асосида ҳам масалга хос мотив мавжуд.

Адабиётшунос Б.Саримсоқов "матал" атамасининг "масал"дан келиб чиқгани, "матал" масалнинг архаик номи эканини таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, араб фонетикаси ва артикуляциясига оид кузатиш-

ларда "с"ни "т" тарзида талаффуз этиш ҳолатлари қайд этилади. Қўринадик, масал ва масал типидagi асарларда дидактик мазмун, қисқа шакл ва аллегорик образлар иштироки асосий хусусият ҳисобланади.

Шарқ адабиётидаги масалларни ўрганиш шуни кўрсатадики, аъёналарни ўзлаштириш орқали айрим масал сюжетлари ўзгаришга учраб, Ғарб адабиётига ўтган, уларнинг сюжет тизими, таркибий тузилиши, образлар олами баъзан қайта ишланган, баъзан айнан шундай кўчган. Ғарб адабиётидаги айрим масаллар адабий таъсир ва адабий алоқалар туфайли вужудга келган, деб ҳисобланса, бошқа томондан эса ахлоқ меъёлари ва инсонпарварлик тамойиллари барча халқлар ҳаётида қайсидир нуктада ҳамоҳанг келишига асосланиб, улар бир-бирдан беҳабар ҳолда ўхшаш вазиятларга дуч келиш натижасида яратилган, деган қарашлар ҳам йўқ эмас.

Масал ва шу типдаги асарларнинг ғоявий мазмуни, композицион тузилиши ва поэтик табиатининг қийсий-типологик тахлили адабиётшуносликдаги вазифаларни бажариш ҳамда ҳаёон адабиётшунослиги ва маданияти соҳасида халқларнинг ўзаро муносабатларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Дилдорахон АБДУЛЛАЕВА,
филология фанлари номзоди

Cho'lg'a "hujum" asoratlari

Ўтган асрнинг 50-60-йилларида собиқ мустабид тузум юртимизда пахта яккахокимлигини "таъминлаш"га янада зўр берди. Табиий мувозанат қонунлари ва маҳаллий зироатчилик аъёналарига зид бирёклама сиёсат оқибатлари бутун ўлкамиз, жумладан, Марказий Фарғонадаги бўз ерлар, қўл зоналарини ўзлаштириш юзасидан компанияда яққол кўзга ташланди. Бу жараёнда пахта сиёсати биринчи ўринга қўйилиб, ғўзани суғоришда сув захираларидан меъёридан ортиқ фойдаланиш оби ҳаёт таъқислигини келтириб чиқарди. Президент Ислои Каримов бундай номақбул сиёсатнинг сабаб ва оқибатларини атрофлича таҳлил этиб, қўйидаги масалаларни алоҳида таъкидлаган эди: "Сув захираларининг сифати энг муҳим муаммолардан биридир. 60-йиллардан бошлаб Марказий Осиёда янги ерлар кенг қўламда ўзлаштирилди. Саноат, қорвачилик комплекслари экстенсив ривожлантирилди. Урбанизация кучайди. Коллектор-завур тизимлари қурилди ҳамда дарё сувлари суғориш учун муттасил юқори ҳажмда олинди. Шу боис ҳавзалардаги сувнинг сифати тобора ёмонлаша борди" (Ислои Каримов, 1997, 123-бет).

м.в. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., "Ўзбекистон", 1997, 123-бет).

Марказий Фарғонанинг ялли майдони 532,4 минг гектар бўлиб, 363,7 минг гектари қўриқ ва бўз ерлар, шундан 1953 йилнинг 1 январига қадар 190,5 минг гектар ўзлаштирилган (Ғофуров А. Ирригация ва мелiorацияни ривожлантиришнинг иқтисодий проблемалари. Т., "Ўзбекистон", 1974, 28-бет).

Ўзбекистон компартияси Марказий комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1953 йил 20 октябрдаги "Ўзбекистон ССРда суғориладиган ерларни кенгайтириш ва сув хўжалигининг бундан кейинги ривожланиши чора-тадбирлари тўғрисида"ги 1735-сонли қарорига кўра, 1958 йилда Наманган вилоятда суғориладиган майдонларнинг ўсиши 38 минг гектарни, жумладан, Марказий Фарғона ерлари бўйича 28 минг гектарни ташкил этган (Фарғона вилоят давлат архиви, 1151-фонд, 1-руйхат, 14-иш, 1-варақ).

Вилоятда 1953-55 йиллар давомида 48 та янги колхоз ташкил қилинган. Ўзлаштирилган ерларда

ташкил этилган бундай ҳўжаликларда гектарида бор-йўғи 8-10 центнердан пахта ҳосили олинган. Бинобарин, қанчадан-қанча маблаг, техника, ер ва сув ресурслари эвазига ташкил топган, энг ачинарлиси, қанчадан-қанча одамлар, оилаларнинг чўлга кўчирилиб, сарсон бўлишига олиб келган бу қолхозлар амалда ўзини мутлақо оқламаган. Бундай мисоллари кўплаб келтириш мумкин.

Айтиш керакки, бу борадаги ишлар самарасиз, истиқболсиз бўлганига қарамадан, Марказий Фарғона ерларини ўзлаштириш ва сўғориш ишларига капитал маблағлар сарфлаш йилдан йилга ортиб бораверди. Масалан, 1953 йилда бунинг учун 7 миллион 300 минг рубль сарфланган бўлса, 1965 йилда ушбу рақам 11 миллион 200 минг рублга етди.

1955-60 йилларда Марказий Фарғонани ўзлаштириш ишлари янада кенг кўлам касб этди. Аввало, Катта Фарғона канали реконструкция қилинди. Марказий Фарғона ерларини сўғориш ва ҳўжалик жиҳатидан ўзлаштириш режаси 1956-61 йиллар учун 80 минг гектар, жумладан, Фарғона вилоятида 32 минг гектар, Андижон вилоятида 28 минг гектар, Наманган вилоятида 20 минг гектар этиб белгиланди. Марказий Фарғонанинг барча ҳудудларида сўғориш ишларини янада кучайтириш ва 142 минг гектар майдондаги қўриқ ер ўрнида сўғориладиган маданий деҳқончилик туманлари барпо этиш вазифаси қўйилди (*Андижон вилоят давлат архиви, 619-фонд, 1-рўйхат, 113-иш, 107-варақ*).

Шу тариқа бу ҳудудда асрлар давомида ривожланиб келган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига қирон келтирилди, водийнинг экологик тизими издан чиқарилди.

1961 йил 12 майда Ўзбекистон компартияси Марказий комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг "Марказий Фарғонада қўриқ ерларини ўзлаштиришнинг бориши тўғрисида"ги 370-сонли қарори чиқди. Унда қайд этилишича, 1953 йилдан 1961 йилга қадар 60,6 минг гектар ерда ирригация ва мелиорация ишлари олиб борилди. Лекин, айтиш керакки, бу ишлар палапартиш, маҳаллий шароит ва экологик вазиятнинг ҳисобга олмадан, фақат расмий ҳисобот учун қилинар эди.

Фарғонанинг Марказий қисмидаги янги туманларда қарийб 3 минг 100 километрлик ирригация тармоғи, салкам 3 минг километрлик коллектор-дренаж тармоғи ва 2 мингтага яқин катта-кичик гидротехник иншоот, шунингдек, умумий узунлиги 770 километр бўлган бетонлаштирилган каналлар, насос станциялари барпо этилди. Аммо мазкур ишларнинг илмий жиҳатдан асосланмаган ҳолда олиб борилиши, пахтачиликка ихтисослашган кўплаб туман ва ҳўжаликларнинг ташкил қилиниши, пахта экин майдонларининг муттасил кенгайиши, сув захира-ларидан оқилона фойдаланмаслик охири-оқибатда оби ҳаёт танқислиги, ерларнинг шўрланиши, ҳосилдорлигининг пасайиши, энг ёмони, табиат ва инсон ўртасидаги мувозанатнинг издан чиқишига олиб келди. Мамлакатимиз раҳбарияти бундай нотўғри агросиёсат оқибатларини бартараф этиш учун мустақиллик йилларида бутун бир чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқилиб, муваффақиятли амалга оширмакда.

Ойбек КОМИЛОВ,

Андижон давлат университети доценти

“Turkestanские ведомости” – tarix guvohi

XIX асрнинг иккинчи ярмида чор Русияси Марказий Осиёни истило этгач, мустамлака ҳукумати ер-сув масаласида асосий эътиборни Туркистон ўлкасида арзон пахта хошаси базасини яратишга қаратгани тарихий-илмий манбаларда ўз ифодасини топган (*Бродовский М. Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. М., 1891*).

Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида 1876 йил ташкил этилган Фарғона вилояти ўлкада пахта хошаси етиштиришда алоҳида ўрин тутган. Бу ҳудуд пахтачилигига доир маълумотларни Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган “Туркестанские ведомости” газетаси таҳлапларидан ҳам топиш мумкин.

“Туркестанские ведомости” – Туркистон ўлкасида рус тилида chop этилган дастлабки мабтубот наشري бўлиб, у 1870-1917 йиллар мобайнида ҳафтада бир дафъа чиқиб турган. Ушбу нашр Русия ва чет эл ҳаётига доир воқеаларни ёритиш билан бирга, Туркистонда чоризм мустамлакачилик сиёсати тарбиётчиси сифатида ўлка тарихи, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-маданий ҳаётга оид мақола ва хабарлар ҳам бериб боргани боис муҳим тарихий манба ҳисобланади (*Ўзбекистон янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., “Шарк”, 2000, 288-бет*).

Чор ҳукуматининг ўлкада ва Фарғона водийсида арзон пахта хошасини етиштириш юзасидан амалга оширган тадбирларига доир маълумотлар

хам газета саҳифаларида ёритиб борилган. Газетанинг 1884 йил 15 май кунги 19-сонидида чоп қилинган А.Розовнинг "Фаргона вилоятида пахта экинини яхшилаш тўғрисида" деб номланган мақоласида бу ҳудудда америка пахтасини экиш борасидаги уринишлар ёритилган. Мақолада қайд этилишича, 1878 йил баҳорида генерал-губернатор фон Кауфман кўрсатмаси билан Фаргона вилояти ҳарбий губернаторига 32 пуд америка пахтаси чигити жўнатирилган. Чигит Наманган, Қўқон ва Андижон уездларига деярли тенг миқдорда тақсимланиб, уезд бошлиқларига уруғни деҳқонларга текин тарқатиш топширилган, айни чоқда, ундан олинган ялли ҳосил миқдори, ҳар бир тўлда неча чаноқ ва чигит борилиги ҳақида аниқ маълумотлар берилиши талаб қилинган. Кўрсатма шу йил 30 март куни берилган бўлса-да, чигит номаълум сабабга кўра, уездларга 20 май куни жўнатирилган. Оқибатда Қўқон ва Наманган уездлари бошлиқлари экинни келгуси йилга қолдирган. Андижон уезди бошлиғи эса деҳқонлардан май ойида ҳам чигитни экиш мумкинлиги ҳақида маълумот олиб, уруғни Балиқчи, Ёрбоши, Олтинқўл, Қўқонқишлоқ, Хакан, Қўштепа ва Норин волостларидаги катта пахта майдонлари эгаларига тақсимлаб берган. Айни чоқда 30 фунт чигитни шаҳардаги давлатга қарашли ер майдонига экинни буюрган. Октябр ойида дастлабки ҳосил териб олинган ва хомашё етиштирувчилар америка пахта нави унумли эканини билдирган.

1879 йил Чуст уездида 6,5 таноб ерга бир пуду 18 фунт америка пахтаси чигити экилди. Етиштирилган ҳосилдан жами 158 пуду 30 фунт чаноксиз пахта ҳосили олинди. Ушбу навдаги пахта Қўқон ва Наманган уездлари ҳамда Поп ва Олмос волостларида ҳам экилди.

Марғилон уездида пахта етиштириб келган табдиркор Курилов Қўқон уездида ҳам америка пахтасини экинни йўлга қўйди. Илгари маҳаллий навдан 30 пуд чаноксиз ҳосил олинган бўлса, америка пахтасидан 45 пуд ҳосил олинди. Шунингдек, америка пахта-си маҳаллий навдан анча юқори нархда сотилган.

Янги пахта навини экишга маҳаллий аҳолининг қизиқиши турлича бўлган. Масалан, Марғилон уезди аҳолиси америка пахтасини экишга унчалик хоҳиш билдирмаган, фақат 1883 йили Яккатут волостидаги Ёрмозор қишлоғида 1,5 таноб ерга шу нав экилган, хосос. Шунингдек, Туркистон генерал-губернатори маҳкамасига Фаргона вилояти губернатори 1883 йил 26 мартда тақдим этган маълумотга кўра, Қува ва Қўқонқишлоқ волостларида америка пахтаси умуман экилмаган (*УЗР МДА, 23-фонд, 1-руйхат, 1442-ш, 4-10-варақлар*).

Туркистон ўлкаси ва Фаргона вилояти маъмурияти пахта экинни ривожлантиришни рағбатлантириш билангина чекланмади. Маҳаллий пахта тозалаш ускуналари америка пахтасини яхши тозаламаётгани эътиборга олиниб, 1879 йил декабрида генерал-губернатор фон Кауфман Америка пахта тозалаш

машиналарини сотиб олишни таклиф қилди. 1883 йил бошида Фаргона вилоят губернатори Черняев маҳаллий аҳоли орасида америка пахтасини экиш кенг ёйилганини эътиборга олиб, молия вазиридан шу навдаги пахта етиштирувчиларни беш йил мобайнида ер солиғидан озод қилишни сўради.

"Туркестанские ведомости"нинг 1900 йил 3 февраль 10-сонидаги Андижон шаҳридан юборилган хабарда 1-нав пахта нархи 2 рубль 50 копеек, 2-нав эса 2 рубль 15 копеек экани ёзилган. 1900 йил 16 ноябрь 92-сондаги хабарда эса Марғилон уезди Асака қишлоғида пахта теримининг бориши, пахтага навлар бўйича белгиланган нархлар ва хомашёнинг ташиб кетилиш аҳволи ҳақида сўз юритилади.

Газетанинг 1900 йил 23 ноябрдаги 94- ва 26 ноябрдаги 95-сонларида муаллиф А. Михалевскийнинг "Андижон тажриба пахта майдони" деб номланган мақоласи эълон қилинган. Мақолада Андижон шаҳри яқинидаги Хакан волостида Авғонбоб ва Сарикуй участкалари ўрнида ташкил этилган тажриба майдонида америка пахта навини маҳаллий шароитга мослаштириш борасида олиб борилган ишлар ёритилган. Тажрибалаб Туркистон ўлкасида деҳқончилик ва давлат мулклари бошқармаси вакили, агроном А.Шахназаров ишлаб чиққан ва деҳқончилик департаменти тасдиқлаган дастур асосида олиб борилган.

"Туркестанские ведомости"нинг 1900 йил 23 июль 59-сонидаги хабарда Фаргона вилоятида пахта экишни 1 июнь кунигача ҳолати берилган. Марғилон уездида чигит экиш 5 майда якунланган, пахта экин майдонлари олдинги йилдагига нисбатан 33 фоизга кўпайган, айрим волостларда эса пахта майдонлари ҳатто 2 бараварга кенгайган, чигит 4 июнда униб чиққан. Ўтган йили пахтадан яхши ҳосил олингани туфайли уезддаги айрим фирмалар келгуси ҳосил учун олдиндан бай пули беришда нархни кўтарган.

Андижон уездида пахта майдони 1898 йилдаги 30 минг десятинадан 1900 йилда 80 минг десятинага кўпайган. Уездда пахта заводлари эгалари келгуси пахта ҳосилининг бир пуд (тола) учун 8 рубль 70 копеекдан бай пули тўлаган.

Қўқон уездида 20 минг 209 десятина ерга америка пахта нави ва 8 минг 116 десятина ерга маҳаллий пахта нави экилган, пахта экин майдонлари ўтган йилга нисбатан 7 фоизга кўпайган.

Хулоса қилиб айтганда, "Туркестанские ведомости" газетаси 1870-1917 йиллар мобайнида чор ҳукуматининг Туркистон ўлкаси, хусусан, Фаргона водийсини арзон пахта хомашёси манбаига айлантиришдан иборат мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишда ўзига хос роль ўйнаган.

Авазбек МИРЗАЕВ,

*Андижон давлат университети
тадқиқотчиси*

SUMMARY

Interview with Shaykh Abdulaziz Mansur, Deputy Chairman of the Board of Muslims of Uzbekistan. pp. 4-11.

The issues of intercultural dialogue in the globalised world and the place of islam in it is the central topic of the interview. How far does Islamic teaching tolerate other cultures, lifestyles and religions? Is it ready to accept the Other? What can we attribute the causes of gradually growing islamophobic tendency in non-muslim countries to? Deputy Chairman reveals the position of the Board over these issues. He also calls on religious preachers to be example for others with their behavior. On his view, everyone who calls himself religious leader should have sufficient knowledge of world affairs. Restricting ones interest only within the scope of religious views and dogmas sows the seeds of fundamentalism and extremism.

Bakhodir Zokir. Asian Tigers: the Experience of the East of Liberalization. pp. 12-19.

Although liberalism is the product of western thought, it has developed in a distinctive form in Asia, particularly in the eastern Asia. Slightly modified version of liberalism has arisen as a result of the interaction between liberalistic doctrine and Asian cultures. The author sketches the characteristic features of Asian liberalism taking Asian Tiger Economies – South Korea, Singapore, Taiwan and Malaysia as an example. What makes these economies distinctive from their western counterpart? What is the secret of rapid economic development in these countries? Furthermore, the article analyses the relation of political authoritarianism with market economy in Asian Tiger Economies. According to Bakhodir Zokir, authoritarianism had been the first step of the economic miracle of Asian Tigers. Economic prosperity, says the author, eases authoritarianism, and paves the way to democratization of political sphere. Uzbekistan as newly emerged independent and developing state has much to take from the historical experience of Asian Tigers.

Abdulla Sher. Liberty, Will and Volition. pp. 20-27.

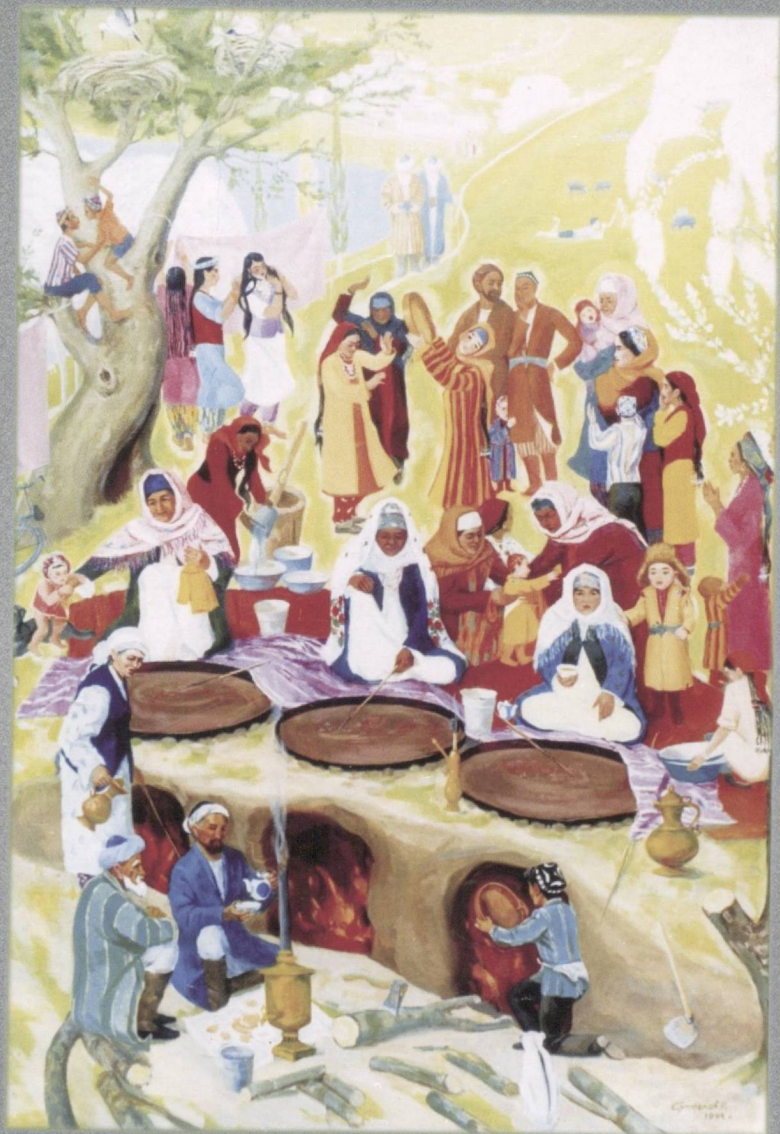
The philosophical issue of liberty and volition is one of lengthy discussed and long standing questions in the history of thought of humanity. The author examines the core concepts of the issue – Will or Preference (Ikhtiyar) and Volition (Iroda). We usually interchangeably use, says the author of the article, will and volition, but in reality they are different. We will something when we have several alternatives. In this sense will is a choice. That is an occurrence of a single moment within seconds. Volition, in contrast, is a power to act. It is like engine gives us power, keeps us in action. You can smoke cigarette or not, that is choice, will and preference, if we use author's lexicon, it is ikhtiyar. But the push the smoke or not to smoke comes from Volition, Iroda. The author supports Schopenhauer's conception of will. In general, the article has much to be worth reading.

Abdugafur Rasulov. One step between two worlds. pp. 31-37.

As scientific and technologic development intensifies, the tension between humanity and nature is worsening over time. But this problem did not arise yesterday, but it has been existed since the time when humanity separated itself from nature. The author of the article Abdugafur Rasulov studies mythologies and folklore of central asian nations about nature and place of mankind in it.

Damin Jumaqul. Tomir ona (Tomiris). pp. 70-75.

Studying and examining mutually contradicting texts of ancient world is time demanding difficult effort. The article analyses different views about the exact place of the war occurred between Achaemenids and Massagets. The issues of where and how this war occurred, and what caused it have not been adequately learned by scholars. Before this, the author attempts to ascertain the territories and borders of these countries. According to him, massagets were not a single tribe or nation, but the union of nomadic tribes which had lived in vast territory extended from Black Sea to China, from Amu-darya (Oxus) to Siberia. If we imagine these territories the solution of the issue will be complicating and perplexing. The article shows northern bank of the river Araks (in the territory of Azerbaijan) as the battlefield. But the author admits that this is not final conclusion. Future researches may show more exact place of the war.



Намоз СУЛТОНОВ. "Сумалак"

х/р 61602

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 2/2012

